

L.

1968.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MŰZEUM ÉVKÖNYVE

BUDAPEST 1968

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM – INHALT

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Jankó János a néprajztudós	7
János Jankó der Volkskundler	15
BALASSA IVÁN: Jankó János és a Néprajzi Múzeum	17
János Jankó und das Ethnographische Museum	33
TAKÁCS LAJOS: Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez I.	35
Zur Geschichte unserer sensenartigen Schneidegeräte I.	49
MORVAY JUDIT: Erdőháti kettősudvarok	51
Doppelhöfe auf dem Gebiete Erdőhát	65
BAKÓ FERENC: Mészégető kunyhók a Bükk hegységben	67
Klambrennerhütten im Bükk-Gebirge	90
BÁLINT SÁNDOR – JUHÁSZ ANTAL: A szegedi gombkötőmesterség	93
Die Knopfmacherei in Szeged	125
BOROSS MARIETTA: A makói hagymatermesztés eszközanyaga	127
Geräte des Zwiebelbaus in Makó	154

JANKÓ JÁNOSnak (1868 – 1902), a nagy néprajztudósnak, a Múzeum kiemelkedő egykori igazgatójának és a Néprajzi Értesítő megalapítójának mély tisztelettel adózik születése 100. évfordulóján a Néprajzi Múzeum és az 50. évfolyamát elért Néprajzi Értesítő

Jankó János a néprajztudós

A múlt, a hagyományok feltárása és megismerése nem azt a célt szolgálja, hogy csupán néhány kutató kíváncsi kedvtelését elégítse ki, hanem jelenünk megértéséhez és jövőnk formálásához tanulságul szolgál mindnyájunknak. A tudomány történetének kutatása és fölvázolása is hozzájárul az imént említett cél eléréséhez. — De hiszen a néprajz még olyan fiatal, hogy szinte előttünk áll a múltja, mit vizsgáljuk? Ráérnek erre majd az utánunk következő generációk — lehetne felvetni, azonban az ellenvetésnek csak abban lenne igaza, hogy tudományunk valóban fiatal. Múltjának eseményeit és mozgó rugóit a bennünket követő generációk is keresni fogják, nem kaphatunk azonban ez alól felmentést mi sem. De hiszen amikor egy-egy téma feldolgozásakor minden ismeretanyagot igyekszünk feltárni és kötelező kritikával vizsgálgatunk minden adatot, elődeink eredményeit bizonyító eljárásait, egyúttal tudományunk történetének megismerésére is több-kevesebb lépést teszünk. A tudományos kutatás tehát elválaszthatatlan saját tudományága múltjának minél alaposabb megismerésétől. JANKÓ JÁNOS munkásságával, eredményeivel és jelentőségével sem foglalkozhatunk másképp, csak úgy, ha vizsgálódásunkat összekapcsoljuk tudományunk múltjának a vizsgálatával.

JANKÓ néprajzi munkásságának kezdetén a magyar néprajz már túl volt az első szárnycsapásokon. (Nem vesszük számításba ezúttal azokat a klasszikusokat, akiknek a munkái állandóan használt forrásaink ugyan, azonban inkább a magyar néprajz előkészítői, előfutárai voltak.) Intézményei is voltak már, hiszen 1872-ben hivatalosan is megszerveződött a Néprajzi Múzeum (Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya), 1889-ben megalakult a Magyar Néprajzi Társaság, a következő évben pedig elhagyta a sajtót az Ethnographia első száma. A néprajz művelői között olyan neveket látunk, mint KATONA LAJOS, HERMAN OTTÓ, HUNFALVY PÁL, KÁLMÁNY LAJOS, VIKÁR BÉLA, HERMANN ANTAL. Ezzel a rövid névsorral azonban a teljesség látszatára sem törekedtünk. Kiegészíthető lenne a rokon tudományszakok művelőivel is, hiszen közülük nem egy volt jeles munkása a néprajznak is. MUNKÁCSI BERNÁTOT pl. nemcsak azért említhetnők, mert dolgozatainak jó részét az Ethnographiában publikálta, hanem tematikai, tartalmi okokból is. Büszkén állapíthatjuk meg, hogy tudományunk művelői már abban a kezdeti szakaszban milyen gonddal keresték a néprajz igazi céljait s már akkor sem érték be a megfigyelt tények, jelenségek pusztá rögzítésével. Mind HUNFALVY, mind pedig KATONA a magyar néprajz első nagy elméleti munkásai közé is sorolható. HUNFALVY a Magyar Néprajzi Társaság célját a következőképpen fogalmazta meg: „a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek eredete, fejlődése, állapota, ethnikai jelleme és anthropologiai mivolta, a néplélek és népélet nyilatkozatai,

melyek nagyon számosak és különfélék.”¹ HUNFALVY a néprajz helyét a történettudomány mellett keresi. KATONA LAJOS emlékezetes tanulmányában² az ethnographia, az ethnológia és a folklóre elméleti kérdéseire igyekezett válaszolni, meghatározván, hogy mivel foglalkozik az egyik, mivel a másik, illetve a harmadik. S ha végigtekintünk a néprajzkutatók során, látjuk, hogy az egyik a nyelvészet, a másik az irodalomtudomány, a harmadik a földrajz területéről érkezett. Ez abban az időben nem is lehetett másképp, hiszen a fiatal új tudományszak számára még nem képezhettek specialistákat. Rajtuk kívül a néprajz művelőinek a sorában jónéhány lelkes önkéntes kutató is tevékenykedett. Az utóbbiak közé soroljuk azt a sok gyűjtőt, aki kézírataival, vagy a szaklapokban (pl. Ethnographia, Magyar Nyelvőr stb.) közreadott adalékaival támogatva az összefoglaló, elemző feldolgozó munkát.

JANKÓ JÁNOS sem a néprajzban kezdte pályafutását, középiskolás volt még, amikor már botanikai és állattani kérdésekkel foglalkozott. Rövid ideig orvostanhallgatóként tanult, de hamarosan abbahagyta és a földrajzban képezte magát tovább. A tudományos kutatómunka alapjait Lóczy Lajos mellett sajátította el. Doktori értekezését is földrajzi tárgykörből készítette. Nehéz lenne megállapítani, hogy voltaképpen mi irányította más területre. Annyi bizonyos, hogy a természettudományok iránti érdeklődése megmaradt, sőt bővült is, hiszen kora legképzettebb antropológusai közé számítható. Nálunk a néprajznak nem az antropológiával összekapcsolódó irányzata lett az uralkodó, néhány kutatónk munkásságában föllelhetők és kimutathatók ennek az irányzatnak a nyomai. Gondoljunk csak PÁPAI KÁROLYRA, de akár arra is, hogy az embertani múzeális gyűjtemény sokáig a Néprajzi Múzeum gyűjteményei közé tartozott s a múzeum igazgatója is egy időben antropológus volt. Az antropológia iránti érdeklődés JANKÓ egész munkásságán végigvonul s nem csupán mint érdeklődés, hanem mint a néprajzi vizsgálatok szerves, kiegészítő része. Ob vidéki útján nem csekély időt és energiát szentelt embertani mérésekre, magyar néprajzi feldolgozásaiban is helyet foglal az embertan, nem egyben pedig fundamentális szerepe van.

JANKÓ a tárgyi világ, az anyagi kultúra kutatója. Bátran mondhatjuk ezt, annak ellenére, hogy gyűjtései, feldolgozásai kiterjedtek a szellemi kultúrára, sőt a társadalomra is. Kutatási irányát azonban nem az döntötte el, hogy a Néprajzi Múzeumban a népi kultúra tárgyi emlékeivel foglalkozott, mégis azt kell mondani, hogy érdeklődési területe, egyénisége és a munkahelye nagyon szerencsésen talált egymásra. A múzeumi belső munka és a tárgygyűjtő tevékenység bővítette anyagismeretét, új és új területek felé irányította a tekintetét, sokban hozzájárult, hogy olyan nagy helyismeretre tett szert. Tárgyi kultúránk vizsgálata terén nem ő nyitotta meg az utat, a szélesítéséhez és fejlesztéséhez azonban nagy mértékben hozzájárult. A XIX. század második felében megindult tárgyi-néprajzi kutatásokban minden kétségen kívül első helyre HERMAN OTTÓ munkásságát kell tennünk. Nem az a feladatunk és célunk, hogy most HERMAN OTTÓT méltassuk, nem maradhat azonban említetlen a neve, amikor JANKÓ JÁNOS munkásságát próbáljuk összegezni, hiszen HERMAN úttörő érdemei vitathatatlanok. S nem lesz ünnep ontás, ha együtt említjük őket, hiszen a kialakult viták ellenére is JANKÓ mindig elismerte HERMAN érdemeit és eredményeit. Maga tiltakozott a legerősebben, amikor megpróbálták szembeállítani

¹ HUNFALVY: Elnöki megnyitó. Ethn. I. (1890) 2.

² KATONA: Ethnographia. Ethnologia. Folklore. Ethn. I. 1890.

HERMANNA. HERMAN OTTÓ halászati munkájának döntő jelentősége van abban, hogy JANKÓ a halászat kérdéseivel foglalkozni kezdett.

Amikor kísérletet teszünk arra, hogy JANKÓ tudományos munkásságát áttekintsük, sorra kell vennünk azokat a kérdéseket, amelyek behatóan foglalkoztatták.

Míg földrajz-kutatói munkássága eredményeként első tudományos művei között találjuk pl. a Nílus deltájáról, tehát egy tőlünk távoli vidék földrajzi kérdéseiről írott tanulmányát,³ néprajzi kutató és feldolgozó tevékenységében a legfontosabb helyet a magyar népi kultúra foglalja el. Első munkájával szülőfaluja felé fordult: Tótkomlóson gyűjtött néprajzi megfigyeléseit foglalta össze.⁴ A még diák JANKÓ a terjedelemre szerény munkájában is már azok az igények és elvek fedezhetők fel, amelyekkel a későbbi tanulmányait készítette. Munkájáról így ír: „Én magam négy év óta foglalkozom a falu föld-, természet- és néprajzának megismerésével; felkerestem a népet falujában, családi tűzhegye mellett, istentisztelet közben, munkájában, örömeiben és bánatában; összeállítottam egy herbariumot Tót-Komlós vidékének flórájából s egy katalógust az általam és mások által észlelt állatokból; bejártam Tót-Komlós egész határát, és a szomszédos városokat és falvakat, hogy talajviszonyait tanulmányozzam s hogy más városok véleményét is meghalljam Tót-Komlósról.”⁵ Ebben is és későbbi tanulmányaiban is jelentkezik a monográfia igénye. Vállalt feladatai közé olyanokat is sorol, amelyek voltaképpen nem a néprajzkutató feladatai. Érdeemes megnéznünk, hogy tanulmánya milyen tagolással, milyen fejezeteket tartalmaz, s nagyon tanulságos lesz összehasonlítani későbbi műveivel. Tót-Komlós a következő fejezetekre tagolódik: „I. Tót-Komlós föld- és természetrajzi viszonyai. — II. Tót-Komlós története. — III. Tót-Komlós leírása. — IV. Tót-Komlós népe. — V. Statistika. — 1. Táblázat a falu házi állatairól az 1884. évi kimutatás alapján, 2. Statistikai táblázat a tankötelesek kimutatására az évi jelentések alapján összeállítva; 3. Tót-Komlós születési statistikája az utolsó 10 évben; 4. Tót-Komlós halálozási statistikája az utolsó 10 évben; 5. Tót-Komlós halálózása okainak statistikája az utolsó 10 évben.”⁶ JANKÓ JÁNOS tehát evvel a munkájával még nem a szó igazi értelmében vett néprajzi tanulmányt alkotott, van néprajzi fejezete és többi részletei is hasznára vannak a néprajzkutatónak. Az útkeresés időszaka ez JANKÓ munkásságában, s természetesen felkészülésének az a stádiuma, amikor még nemcsak a maga, de a néprajz céljait sem láthatta világosan. Néhány kisebb, de nem jelentéktelen tanulmányát nem tekintve, megállapítható, hogy mindig a monográfia igénye élt benne. Egy-egy táj, egy-egy népcsoport monográfiájának elkészítésére törekedett, akár a Kalotaszegről⁷, akár a Balaton vidékéről írott műveire gondolunk. Ugyanez a törekvés figyelhető meg a sokacokról írott tanulmányaiban is.⁹ Mindezekben a saját megfigyeléseit, kora állapotát rögzítette, de igyekezett kiegészíteni a belőlük megformálható képet minden rendelkezésre álló adattal.

Monográfikus igényű tanulmányaiban fontos helyet, bő teret szentel

³ JANKÓ J.: A Nílus deltája. A delta földtani és földrajzi felépülése. 1890.

⁴ IFJ. JANKÓ J.: Tótkomlós. Magánrajz. B.-Gyula, 1887. 37 l.

⁵ IFJ. JANKÓ J.: Tótkomlós. 5–6.

⁶ IFJ. JANKÓ J.: Tótkomlós.

⁷ DR. JANKÓ J.: Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. Budapest, 1892.

⁸ DR. JANKÓ J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 428 l.

⁹ DR. JANKÓ J.: Adatok a bács – bodrog-megyei sokacok néprajzához. Ethn. VII. (1896.)

a topográfiai anyagnak. Feldolgozásai az összegyűjtött helynév anyag bemutatásával és magyarázatával kezdődnek. Minden esetben kísérletet tesz a vizsgált terület népessége összetételének, eredetének a megállapítására, a törzsökösnek tartható családok kinyomozására. Tanulmányai következő fejezetei tárgyalják a kutatott vidék népének anyagi és szellemi kultúráját. Gyűjtéseiben gondosan ügyel a helyi terminusok pontos, a legapróbb részletekre is kiterjedő feljegyzésére. S most az első tanulmányával történő összehasonlításként lássuk kalotaszegi, sokac és Balatonvidéki monográfiájának tagolását. Kalotaszeg: *Első rész. Topographiai elnevezések. I. Határnevek. — II. A határnevek magyarázata. — III. A határnevek magyarázata. (Folytatás.) — IV. Kalotaszeg magyar falvai. Második rész. Tárgyi ethnographia. I. A templomok. — II. A ház és berendezése. — III. Táplálkozás. — IV. Ruházat. — V. Varrottas. Harmadik rész. Családi ethnographia. I. A paraszt családok elterjedési viszonyai. — II. Gúny-, mellék- és vezetéknevek. — III. Keresztelés és gyermekkor. — IV. Házasságkötés. — V. Temetkezési szokások. Negyedik rész. Keresztény ünnepi szokások. I. Keresztény ünnepek. — II. Bejáró legények. — III. Karácsonyi verselések. — IV. Egyéb szokások. Ötödik rész. Babonák. A sokacokról írott tanulmányát is a helynevek vizsgálatával kezdí, majd a sokac lakosság betelepülésének kérdéseivel folytatja, ezután tér rá viseletük, építkezésük és házbereendezésük tárgyalására. Tanulmányát házassági és más szokások, valamint babonás eljárások, hiedelmek ismertetésével zárja. Élete utolsó és egyben legnagyobb monográfiájának, a Balaton melléki lakosság néprajzáról írott művének csaknem a fele foglalkozik a kutatott községek ismertetésével, a helynevek vizsgálatával és a népesség különféle kérdéseivel. 1720-tól igyekszik vázolni a lakosság összetételét, a betelepülők származását, meghatározni a törzsökösnek tartható családokat. Ezután következik a voltaképpeni néprajzi rész, ebben kísérletet tesz a teljes anyagi és szellemi kultúra áttekintésére. A fejezetek arányai vallanak JANKÓ fontosabb érdeklődési köreiről: a település, az építkezés és a halászat kérdéseivel akarva-akaratlanul is nagyobb gondot foglalkozott, mint pl. a gazdálkodás ágaival.*

A bemutatott példák elegendőek annak illusztrálására, hogy milyen irányban fejlődött JANKÓ a tótkomlói dolgozat kiadása után. Megmaradt monográfikus szemlélete és megmaradt az az igénye is, hogy igyekezzen minél alaposabban megismerni a vizsgálat tárgyául választott terület emberi társadalmát. Egyre inkább kibontakozott és egyre fontosabb lett műveiben a helynevek kutatása s természetesen a népi kultúra minél teljesebb feltárása és bemutatása. Gyorsan dolgozott, rövid idő alatt évtizedekre szóló feladatokat akart ellátni, ez az oka, hogy egy-egy eredménye, főleg pedig következtetése már a saját korában labilnak bizonyult. Amikor ezt megállapítjuk, sietve tesszük hozzá, hogy egész sor feldolgozásának forrásértéke nem évül el soha. Monográfiáiban a figyelme kiterjedt az egész anyagi kultúrára, palettáján egyforma biztonsággal keverte ki akár a földművelő gazdálkodás, vagy akár a viselet színeit. S a biztonságot nem csupán az adta JANKÓnak, hogy jól megismerte a monográfia céljával kiválasztott területet, hanem jól ismerte az egész magyar anyagi kultúrát. Biztonságát növelte, hogy járatos volt az etnológia kérdéseiben is, jól ismerte Európa s az Európán kívüli területek kultúráját is. JANKÓt nem fenyegette a provincializmus veszélye, de az a veszély sem, hogy elmarad a korától.

A földrajzi végzettségű kutató kora legképzettebb, legtanultabb néprajzkutatói sorába emelkedett. Európai mértékkel mérve is jelentős eredménye ez a magyar néprajznak. JANKÓ az etnográfiát a képzett szakemberek által

szakyszerűen művelendő tudománynak tartotta. A kultuszminiszternek Helsinkiből küldött jelentésében többek között az olvasható: „mert a M.T. Akadémia a tárgyi néprajzot, az ethnografiát soha a tudományos szakok közé be nem fogadta s amit ott ethnographia címen írnak, az mind történet, mert a tudományegyetemen az ethnografiának nincs professzora s ami ethnografiát ott előadnak, az merő anthropológia s mert még a M.N. Társaság is tárgyi néprajz helyett nyelvészettel tömi tele »Ethnografia« című s egyetlen néprajzi czélokra alakult folyóiratunkat.”¹⁰ Tomszkból írott jelentésében pedig azt panaszozza, hogy „alig akad Magyarországon ember, aki megért, mert aki nálunk ethnografiával foglalkozik, egytől egyig iskolázatlan amatőr”¹¹ Mindehhez érdekes idéznünk azokat a sorokat, amelyekkel a francia néprajzot ábrázolta, visszatérvén az 1900. évi III. ethnographiai kongresszusról. Így ír: „A III. ethnographiai kongresszus nemcsak nem sikerült, hanem egyenesen botrányos volt. Része van ebben annak a körülménynek is, hogy az ethnographia semmiképpen sem francia tudomány. És ez sajátságos jelenség; azon a földön, annál a népnél, mely az őstörténet terén csodákat művelt, az anthropológiát megteremtette, az összehasonlító vallástudományt a legmagasabb tudományok közé emelte, amely e tudományszakoknak palotákat épített s azokat a legbecsesebb gyűjteményekkel töltötte meg, iskolákat nyitott s azokban immár generációkat nevelt e szakok művelésére s irodalmat teremtett, s abban a legfényesebb elmék világitó tudását örökítette meg, ezen a földön, ennél a népnél az ethnographia a legalacsonyabb fokon vergődik, gyűjteményei gyengék és kezdetlegesek, művelői — ha más szakokban elsőrendű erők is — itt csak amatőrök, irodalmuk jelentéktelen, nem önálló, inkább a külföldi irodalmakból táplálkozó.”¹² A jelentés végén pedig ez olvasható: „Francziaországban is általános az a hit, a mi Magyarországon, hogy az ethnographia oly tudomány, a mivel mindenki foglalkozhatik szakyszerű előtanulmányok nélkül is.”¹³ JANKÓ akkor írta ezeket, amikor a magyar néprajznak már jónéhány, „szakyszerű előtanulmányokkal” rendelkező művelője is volt, noha kétségtelen, hogy szám szerint talán nagyobb lehetett az ezzel nem rendelkező „amatőrök” tábora. JANKÓ szavaiban nem szabad a fenhéjazó doctus, a magát diplomával fémjelző szakember megnyilatkozását éreznünk, sem azt, mintha nem becsülte volna az „amatőrök” tudományt támogató tevékenységét, hanem azt, hogy a néprajz hivatásos művelőtől megkövetelte ugyanazt, amit önmagától is, mégpedig elsősorban megkövetelt: a tudomány eredményeiben, a tudományos módszerekben való legnagyobb jártasságot. És JANKÓ valóban elsőnek magával szemben érvényesítette azokat a követelményeit, amelyeket legszívesebben minden kutatótól megkívánt volna. Vonatkozott ez a munka intenzitására is, de főleg és elsősorban a kellő felkészültség megszerzésére és szüntelen fejlesztésére.

Mind a magyar néprajz, mind JANKÓ számára jelentős részvétele a Zichy-féle expedícióban. Már 1896-ban rádöbbsent, hogy a magyar kultúra vizsgálatához mennyire fontosak az Oroszországban megfigyelhető jelenségek és az ottani

¹⁰ JANKÓ J.: I. Jelentésem a Ministerhez (Helsingfors). Néprajzi Múzeum Adattára (a későbbiekben: EA)

¹¹ JANKÓ J.: (V.) jelentésem a Ministerhez Tomszkból. EA.

¹² JANKÓ J.: Jelentés az 1900-ban Párisban tartott XII. anthropologiai és archaeologiai (augusztus 20–25) és III. ethnographiai (augusztus 26-tól szeptember 1-ig) nemzetközi kongresszusokról. NÉ II. (1901) 59.

¹³ JANKÓ J.: Jelentés az 1900-ban, Párisban tartott XII. anthropologiai és archaeologiai (augusztus 20–25) és III. ethnographiai (augusztus 26-tól szeptember 1-ig) nemzetközi kongresszusokról. NÉ II. (1901) 63.

múzeumokban tanulmányozható gyűjtemények. A következőképpen ír erről: „1896-ban arra kértem a M.N. Múzeum igazgatóságát, hogy rendes szabadság-időmet ez alkalommal Oroszországban tölthessem s megtekinthessem a nizsnj-novgorodi kiállításnak, továbbá a moszkvai, pétervári és helsingforsi múzeumoknak néprajzi anyagát. Kérelmem megokolásában a többek között kifejtetem azt is, hogy a nyugati múzeumokban, melyeket elég jól ismerek, melyeket csaknem évenként felkeresek, meg lehet ugyan tanulni az ethnographia rendszerét és módszerét, meg lehet ismerni a világ legkülönbözőbb népeinek ethnographiai tárgyait, de a mi magyar ethnographiánknak sem elejét, sem folytatását sem semmiféle vonatkozását meg nem találjuk, s ha egyáltalán van valamelyes analógia összegyűjtve, úgy ezt csakis az orosz gyűjteményekben kereshetjük.”¹⁴ Majd az út eredményeit így összegezi: „Ennek az útnak az eredménye az volt, mint azt az utazásról adott hivatalos jelentésemben kifejtettem, hogy az orosz gyűjteményekben a magyar ethnographia számlálatlan analógiáját találtam meg, hogy meggyőződtem arról, hogy a magyar tudomány érdeke azt kívánja, hogy az orosz gyűjtemények anyagát alaposan átdolgozzuk, megismerjük... Nyilvánvaló lett előttem, hogy amit nyelvészeink évtizedek óta tesznek, azt az ethnographusnak egyaránt és haladéktalanul meg kell tennie: meg kell ismerünk az orosz tudást, az orosz irodalmat, az orosz gyűjteményeket. Népi életünknek a honfoglalás kora előtti hosszabbik fele az orosz területen múlt el, ott élnek máig is azok a népek vagy utódaik, melyek szomszédaink voltak, melyek kultúrája reánk hatott, ott élnek nyelvrokonaink, s így, ha meg akarjuk ismerni őstörténetünket, ha meg akarjuk érteni néprajzunknak ebből a korból maradt elemeit, vissza kell térnünk oda, a honnan jöttünk: az orosz területre.”¹⁵ Ez az idézet is bizonyára kellőképpen rávilágít JANKÓ tudományos fejlődésének irányára. Munkásságában egyre inkább előtérbe került az az igény, hogy eredményei a történeti, sőt őstörténeti kérdésekre is választ adjanak. Nagyszabású összehasonlító kutatások szükségességét érezte s ebből ő két témának a kidolgozását vállalta magára: az elsőt, a halászat feldolgozását el is végezte, a másodikhoz, a sámánizmus vizsgálatához csak hozzákezdhetett, kibontani, befejezni már nem tudta.

1896-ban kapott megbízást, hogy vegyen részt a Zichy-féle expedícióban. Minthogy az expedíciónak az volt az elsőrendű célja, hogy a magyar őstörténetet megvilágító adatokat gyűjtsön, ehhez a célhoz kellett igazodnia a néprajz kutatójának is. JANKÓnak az volt a véleménye, hogy a halászat és a sámánizmus az a két terület, ahol az őstörténethez kapcsolódó igénnyel kutató etnográfusnak keresnivalója lehet. De nézzük, hogyan érte ez a megbízás? Így ír: „A mily megtisztelő volt a gróf úr bizalma, melyet e felszólítása kifejezett, ép oly határtalan volt örömem, mert hiszen, visszatérve orosz utamról, egyre azon tűnődtem, miképen lehetne megkezdeni az oroszföldi kutatások úttörő munkáját, s íme az sokkal hamarabb valósulhat meg, mint a hogy azt én csak álmodban is remélhettem volna. Másfelől a gróf úr tervében megtaláltam mind azt a biztosítékot, melyet a tudományos kutatások megkívántak. Zichy Jenő gróf úr a magyarságnak azt az őstörténetét kívánta kutatni, mely e hon elfoglalása előtt az orosz területen játszódott le; ehhez akart néprajzi, archeológiai, nyelvi és történeti adatokat gyűjteni; a néprajzi adatok összegyűjtését tette az én dologommá s e tekintetben teljesen szabad kezét biztosított nekem.”¹⁶

¹⁴ DR. JANKÓ J.: A magyar halászat eredete. I – II. Budapest, 1900. 6 – 7.

¹⁵ DR. JANKÓ J.: A magyar halászat eredete. 7 – 8.

¹⁶ DR. JANKÓ J.: A magyar halászat eredete. 8.

Előkészületei során elsőnek a magyar halászat rendelkezésre álló anyagából, főleg HERMAN OTTÓ és MUNKÁCSI BERNÁT eredményeire támaszkodva, kiválogatta azokat az adatokat, amelyekhez kapcsolatokot remélt. A berlini múzeális gyűjtemények tanulmányozása után Finnországba utazott. Egy korábbi útján már volt alkalmja megismerni a finn múzeumokat, s igen nagyra becsülte a finn néprajzkutatást. Finnországi kutatásaihoz a finnugor népek kultúrájáról alkotott elmélete adott alapot. Ezt ő így fogalmazta meg: „finugor népek egy óriási háromszögben laktak, melynek három szögletpontját a magyar, a fin és az osztják nép képezi. Az eddigi anyaggyűjtésekből constatalni lehet hogy tárgyi néprajzában az osztják áll a legprimitivebb fokon; következik ezután a fin, mely tárgyi néprajzával körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotainak felel meg s végül maga a magyar, melynek tárgyi néprajza a legfejlettebb. Ebből nyilvánvaló, hogy, figyelembe véve a geogr. helyzetet, valamennyi egyéb finugor nép, névleg a vogul, cseremisiz, mordva, zürjén, votják, lapp stb.-nek tárgyi néprajza csakis a három fokozat közé eshetik, hol egyikhez, hol másikhoz közelebb; hogy mihelyt a három saroknép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legott adva van az összes finugor népek sajátlagos ethnografája (természetesen a török hatás kizárásával). A magyart és a fint alaposan ismerném már, itt tehát egyik főfeladatomban lesz az osztják nép minél alaposabb megismerése.”¹⁷ Ebben az elméleti alapozásban rejlik a magyarázata, hogy JANKÓ a Kaukázus és a Volga vidékéről az Ob mellé, az osztjákokhoz utazott. Noha ő maga is megállapította, hogy a finn kultúrában milyen meghatározóan fontos szerepe volt a skandináv kultúrának, mégis tovább vallotta az imént idézett elméletet. S ugyanakkor, amikor a tartui észt gyűjtemények tanulmányozása után rámutat az észt népi kultúrát formáló német és svéd hatásokra, megállapítja, hogy „az észt ethnografia teljesen a fin és a mordvin kultúrák közt áll, sok van benne a finből, mi még a mordvinban nincs meg, sok a mordvinból, mi már a finbe sem ment át; a mi új benne, az svéd hatás.”¹⁸ Olyan ellentmondások ezek, amelyeket JANKÓnak életében már nem sikerült feloldania. Semmit se von le érdemeiből, hogy a vázolt kérdéseket ma már másképp látjuk. Tagadhatatlan, hogy munkásságával, személyének súlyával, tanításaival döntő befolyást gyakorolt az ún. finnugor néprajz kibontakoztatására.

A Zichy-expedíció nyújtotta lehetőségek birtokában gyűjtötte össze azt a hatalmas összehasonlító anyagot, amelyből a Magyar halászat eredete című művét megírta. Nem hiszem, hogy szükséges bővebben szólnom ennek a munkának a jelentőségéről, amit az csak fokoz, hogy az évtizedek folyamán ért kritikák ellenére sem próbálkozott senki újabb, másszemponitú monográfia alkotására. Ennek a műnek a kapcsán kell megállapítanunk azt is, hogy a magyar tárgyi néprajzban JANKÓ nevéhez fűződik az összehasonlító kutatások kibontakoztatása. Arra is utalnom kell, hogy JANKÓ ezzel a művével is bizonyította, hogy a néprajz történettudomány, hogy az őstörténet kutatásban is hasznos segítőtárs, s hogy csak azzal az igénnyel és felkészültséggel érhető el komoly eredmények, amellyel ő művelte a néprajzot.

Az osztjákok között ugyanazok az elvek szerint végezte munkáját, mint hazai monográfikus gyűjtéseit. Ő maga ezt Tomszkból küldött jelentésében így foglalja össze: „Ezen az összesen 2800 v. = 2985 km úton találtam mintegy 75 jurtát kb 2 ¹/₂ ezer lakossal s mindegyikben részletes néprajzi felvételt csinál-

¹⁷ JANKÓ J.: II. Jelentésem a Ministerhez (Pétervár). EA.

¹⁸ JANKÓ J.: III. Jelentésem a Ministerhez. (Batum) EA.

tam; megállapítottam minden jurta lélek számát, összeírtam a családokat, kiválasztva a gyökereket, feljegyezve a bevándorlottakról, hogy honnan és mikor telepedtek be, a kihalás arányait és okait, az eloroszosodás mértékét, módját és okait, az anthropológiai megismerés céljából 60 emberen 47, további 65 emberen 4, összesen 3080 méretet eszközöltem, demografiai viszonyaik kikutatása céljából 125 családfővel egyenkint 17 kérdőpontot töltöttem ki, összeírtam az osztják ház leltárát, megfigyeltem a halászatot és részben a vadászatot, feljegyeztem a szokásaikat, ahol kinyomozhattam: ősvallásuk maradványait és mindent, amit életükről megtudhattam, példákat gyűjtöttem az osztják háztartásról, kiadásai és bevételeiről, gyűjtöttem 300 néprajzi tárgyat, 30 koponyát, 2 teljes csontvázat, készítettem 150 fényképet s az egész út minden napjáról pontos naplót vezettem.”¹⁹ Ugyanebben a jelentésben röviden összegezi kutatásai tudományos eredményeit. Ezek szerint „az osztják egy dolichocephal, barnaszemű, barnahajú ősnép maradványa, mely ugor hatás alá került; ez az ugor hatás a nyelvben kiterjedt az egész népre, a kultúrában és vérben azonban nem terjedt az Irtisen és Obon túl keletre.”²⁰ Az osztják lakosság vándorlásának irányával, tendenciáival magyarázza a kulturális jelenségek elterjedését.

JANKÓ JÁNOS rövid pályafutása alatt a most vázlatosan ismertett tudományos munkásságon kívül páratlanul termékeny múzeumi tárgy-gyűjtő, szervező és kiállító munkát is végzett. Űstökösként jelent meg tudományunkban, ő maga gyorsan elégett ugyan, közben azonban megvilágította a követendő utat.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

¹⁹ JANKÓ J.: Utolsó (V.) Jelentésem a Ministerhez Tomszkból. EA.

²⁰ JANKÓ J.: Utolsó (V.) Jelentésem a Ministerhez Tomszkból. EA.

JÁNOS JANKÓ DER VOLKSKUNDLER

Als János Jankó seine Tätigkeit auf dem Gebiete der Ethnographie begann, hat schon unsere Wissenschaft ihre ersten Flügelschläge getan: hatte bereits die eigenen Organe wie das Ethnographische Museum und die Ungarische Ethnographische Gesellschaft ausgestaltet. Wenn wir die Reihe der damaligen Ethnographen überblicken, stellt sich heraus, dass einer vom Gebiete der Sprachwissenschaft, ein anderer von dem der Literaturgeschichte, ein dritter aber von dem der Geographie gekommen ist. Zu jener Zeit war ja das anderswie unvorstellbar, es war noch nicht möglich für das neue junge Fach entsprechende Spezialisten zu bilden.

Selbst Jankó hat nicht als Ethnograph seine Laufbahn begonnen. Zu erst studierte er eine Zeitlang Medizin, dann bildete er sich in der Geographie gründlich aus und verfertigte auch seine Doktorarbeit aus diesem Fach. Sein Interesse für die Naturwissenschaften hat er sein ganzes Leben lang bewahrt, ja sogar erweitert: wir können ihn zu den gebildetsten Anthropologen seiner Zeit zählen, das Interesse für die Fragen und Ergebnisse dieser Wissenschaft kennzeichnet sein ganzes Lebenswerk.

Er war vor allem als Forscher der Sachkultur, der Welt der Gegenstände tätig, seine Untersuchungen haben sich aber auch auf die geistige Kultur, ja sogar auch auf das Gesellschaftsleben des Volkes erstreckt. Er war bestrebt vor allem die Erscheinungen des ungarischen Volkslebens zu erforschen und zu erklären. In seiner ersten Arbeit wendete er sich seinem Heimatdorf zu, fasste seine Beobachtungen vom Tótkomlós zusammen.

Diese auch ihrem Umfang nach bescheidene Arbeit seiner Studentenzeit richtet sich bereits nach denselben Ansprüchen und Prinzipien, wie seine später geschriebenen Werke. Unter diesen nimmt der Anspruch auf die Monographie einen wichtigen Raum ein.

In seinen Studien bietet er dem topographischen Material einen weiten Platz. Jedesmal versucht Jankó auch die Zusammensetzung und die Herkunft der Bevölkerung des untersuchten Gebietes zu bestimmen. In den im strengsten Sinne des Wortes ethnographischen Kapiteln erörtert er – vielleicht unwillkürlich – die Fragen der Siedlung, der Bauten und der Fischerei mit besonderer Aufmerksamkeit, mit mehr Sorgfalt als z.B. die Probleme der verschiedenen Zweige der Wirtschaft. In seinen Monographien zieht er das ganze Gebiet der Sachkultur in Betracht.

Jankó gehört zu den gebildetsten Forschern der Ethnographie seiner Zeit. Er fasste die Ethnographie als eine Wissenschaft auf, die durch gebildete Fachmänner fachmässig gepflegt werden soll.

Seine Mitwirkung an der Zichy-Expedition bildet in seiner wissenschaftlichen Laufbahn ein bedeutendes Ereignis. Das Hauptziel der Expedition war neue Beiträge zur Klarstellung der ungarischen Urgeschichte zu sammeln, dieser Aufgabe musste sich auch der Forscher der Ethnographie unterordnen. Nach Jankó's Meinung schien vor allem die Erforschung der Fischerei und des Schamanismus in dieser Hinsicht wichtig zu sein. Im Rahmen der Expedition sammelte er Materialien für sein Werk über die Herkunft der ungarischen Fischerei und untersuchte die Kultur und Lebensweise der Ostjaken mit viel Fleiss und Mühe. Sein Wirken und seine Autorität übten auf die Entfaltung der sogenannten finnisch-ugrischen Ethnographie entscheidenden Einfluss. Mit seinem Werk über die ungarische Fischerei setzte er die vergleichenden Untersuchungen der ungarischen Sachkultur in Gang. Mit diesem mächtigen Werk bewies er zugleich, dass die Ethnographie eine Geschichtswissenschaft ist, die für die urgeschichtlichen Forschungen besonders wertvolle Hilfe leistet.

Jankó János és a Néprajzi Múzeum

A Néprajzi Múzeumot XANTUS JÁNOS (1825 – 1894) 1872-ben alapította, de a Nemzeti Múzeum folyosóján szorongó, anyagi és személyi lehetőségekkel nem rendelkező intézmény csak egy helyben topogott. Ez többek között abban is megmutatkozott, hogy az alapítástól 1893-ig eltelt 21 év alatt a Múzeum tárgyainak száma mindössze 6522-re szaporodott, ennek is jelentékeny részét a Xantus által nagyjából Délkelet-Ázsiában gyűjtött tárgyak tették. Az intézmény különösebb tudományos és népművelési jelentőséggel nem rendelkezett.

Az 1880-as évek közepétől kezdve az ország vezető rétegei készülődni kezdtek a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplésére, mely a lassan fejlődő magyar kapitalizmus seregszemléjének számított. Ezért az érdeklődés az olyan tudományok felé fordult, melyek a magyarság őstörténetével kapcsolatban valami felvilágosítást adhattak. Ezek közé tartozott a néprajz is, mely egyrészt a jelenkori anyagból kiindulva (pásztorok, halászat stb.) igyekezett a honfoglaló magyarok életmódjára visszakövetkeztetni, másrészt a rokon népek (finnugorok) kutatásával próbálta a legrégebb korszakokat megvilágítani. Mindezt elősegítette az, hogy Nyugat-Európában 1870-től kezdve egy új, elsősorban néprajzi anyagra alapozott tudomány: az etnológia kezdte bontogatni szárnyait, mely ebben a korban elsősorban az emberiség ósállapotával foglalkozott. Ezekből a tényezőkből adódott, hogy a néprajz iránti érdeklődés az 1880-as évek közepétől kezdve hazánkban fokozódott.

Az 1885. évi kiállítás néprajzi anyaga általános feltűnést keltett, különösen HERMAN OTTÓ nagyszerű halászlé gyűjteménye, mely később a Néprajzi Múzeum első rendszeres magyar együttesét képezte. 1887-ben megjelenik HERMAN OTTÓ A magyar halászlé könyve c. korszakalkotó munkája, még ugyanebben az évben napvilágot lát az Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn c. folyóirat. 1889-ben megalakult a Magyarországi Néprajzi Társaság s már a következő évben megindítja az azóta is rendszeresen megjelenő folyóiratát, az Ethnographiát.

Mindezek a néprajztudomány területén lezajló események nem maradtak hatástalanul a Néprajzi Múzeum sorsára se. Széleskörű társadalmi és szakmai megmozdulás indult meg felélesztésére és megmentésére. „A Magyarországi Néprajzi Társaság programjának első pontjai közé vette fel a hazai Néprajzi Múzeum ügyét”.¹ HERMAN OTTÓ 1890-ben ismételt felveti a képviselőházban a Múzeum szomorú helyzetét és úgy látja, hogy az Ezredéves Kiállításon a néprajznak vezető szerepet kell vinnie és ez egyben a múzeum nagyon elhanyagolt

¹ HERRMANN A.: Hazai Néprajzi Múzeum alapításáról. Ethn. I. 21.

állapotában is fellendülést fog hozni.² HERRMANN ANTAL felháborodva írja ugyan-
ebben az évben: „...a nemzeti muzeum »néprajzi osztályának« nevezett folyosó-
ján pár szekrény rejtekeiben, talán még bizonyos ládák molytenyésztdéiben
reprezentálja magát láthatatlanul a hazai ethnographia”.³

Valóban, a Néprajzi Múzeum érdekében sokan megmozdultak, de ezt
a kedvező helyzetet XANTUS JÁNOS fáradtsága, betegsége és öreg kora miatt

1. ábra. Fészer tehenekkel. Jászapáti, Szolnok m.
JANKÓ JÁNOS felvétele. Néprajzi Múzeum F. 4915.

már nem tudta kellőképpen felhasználni. Egyik elévülhetetlen érdeme azonban,
hogy szerencsés kézzel választotta ki utódját JANKÓ JÁNOS (1868 – 1902) sze-
mélyében. Vele kapcsolatban még a pályázat benyújtását is feleslegesnek tar-
totta, mert nála kiválóbbat úgy sem lehetett volna találni: „Jankó János már
3 éve foglalkozik az ethnographiai tanulmányokkal. Volt a földközi tenger déli
partjain is,⁴ s ottan gyűjteményeket szerzett. Megirta Kalotaszeg ethnographiá-
ját, s Jankót annál is inkább ajánlhatom, mert a mult nyáron a Balaton vidék
ethnographiai viszonyait tanulmányozza, Lóczy Lajos nagy munkája számá-
ra”.⁵ JANKÓ úgy foglalja el a múzeumsegédi állását 1893. decemberében, hogy
beteg főnöke már nem lép be többet abba a bérházba (Csillag u.), melynek né-
hány szobájában a múzeum a vizes Várkert Bazárból éppencsak, hogy átköltö-

² Uo. 23 – 26.

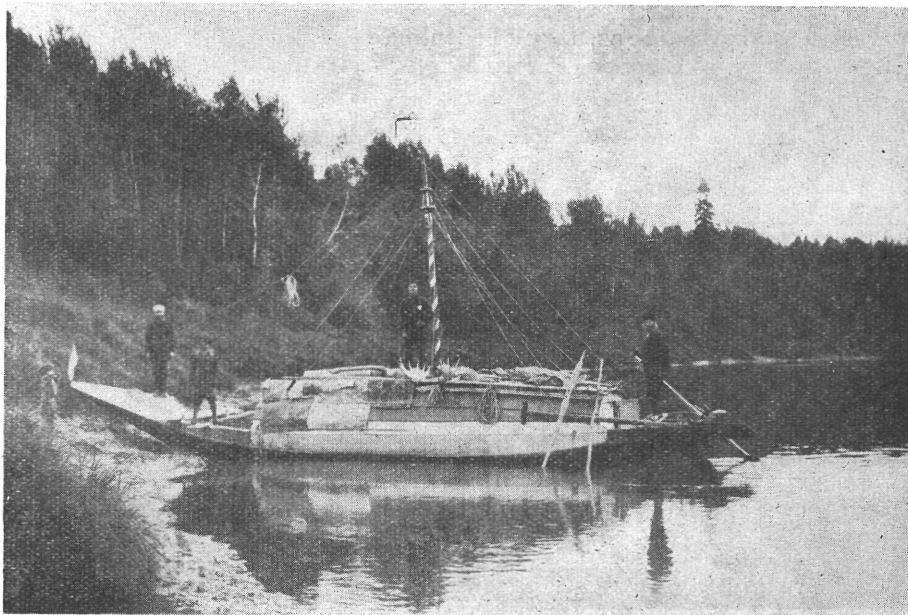
³ Uo. 22.

⁴ Útján JANKÓ JÁNOS néprajzi tárgyakat is gyűjtött és ebből 36 tuniszi tárgyat
1889. szeptember 25-én a Néprajzi Múzeum számára felajánlott.

⁵ EA. A Néprajzi Múzeum Irattára (a továbbiakban NMI) 7/893. Xántus segé-
dinek nevezésére felterjeszti Jankót.

zött.⁶ Első feladata a tárgyak revíziója, majd a könyvtár rendezése és ezek után a gyűjtemények valamilyen szerény formában történő felállítása.⁷

A fiatal tudós, aki ekkor már jól ismeri Európa múzeumait, olyan átgondolt tervet dolgoz ki a Néprajzi Múzeum szervezésére, melynek nyomait ma is érezzük és láthatjuk a múzeum szervezetében, az anyag beosztásában egyaránt.⁸ Nyugodtan nevezhetjük ezt a Néprajzi Múzeum olyan alapokmányának, melynél a tárgyak gyarapítása terén, átfogóbbat nehéz lenne összeállítani:

2. ábra. Jankó János „Nikolaj” nevű hajója a Nagy-Jugánon.
JANKÓ JÁNOS felvétele. Néprajzi Múzeum F. 5358.

„A M.N. Múzeum néprajzi gyűjteményeinek összeállítása körül a következő elvek legyenek irányt adók:

1. Legelső feladatunk az, hogy hazánk jelenleg élő népfajtáinak, a *magyarnak* és *nemzetiségeknek*, ethnographiáját mutassuk be néprajzi tárgyainkban.

2. Hogy ethnographiánk *nemzetiségi* részét megértsük, mint hogy e nemzetiségek csak nagyobb a külföldön élő néptörzseknek töredékei szükséges a töredéket a főtörzssel összehasonlítani, nemcsak az általános összehasonli-

⁶ JANKÓ JÁNOS életrajzi adatait itt nem ismertetem, hanem felhívom a figyelmet a következő munkákra. SEMAYER V.: Jankó János Dr. életrajza. NÉ. III(1902), 116 – 122. – THIRRING G.: Dr. Jankó János emlékezete. FK. XXXI(1903). 156 – 176. – Magyar életrajzi lexikon Bp. 1967. – Tudományos munkásságára vonatkozóan lásd THIRRING G.: Dr. Jankó János irodalmi működése. FK. XXXI(1903). 176 – 184.

⁷ FA. NMI. 4/894.

⁸ FA. NMI. 61/1896. Ez a tervzet ugyan 1896. november 30-ról származik, de lényegében ilyen elvek alapján dolgozott JANKÓ már a korábbi években is. Itt csak a tervzet főbb pontjait közlöm és elhagyom közben a megvalósult feladatok felsorolását.

tás szükségessége szempontjából, hanem azért is e főtörzsekből egy kicsiny, de válogatott typus gyűjteményre van szükségünk és pedig a tót megértésére a csehből, a ruthénére az oroszból, az oláhéra a romániai oláhéból, a bolgáréra a bulgáriai bolgáréból, a szerbére a Szerbia szerbjéből stb., stb.⁹

3. Hogy a *magyarság* ethnographiáját megértsük történeti ethnographiára van szükségünk, mely az őstörténeti vonatkozásokat kimutatja. Ennek a) első eszköze az ősi *foglalkozások* és eszközeik bemutatása, amennyiben azok a mai napig fennmaradtak a pásztorélet, a halászat eszközeiben s a népies kézi munkaeszközökben.

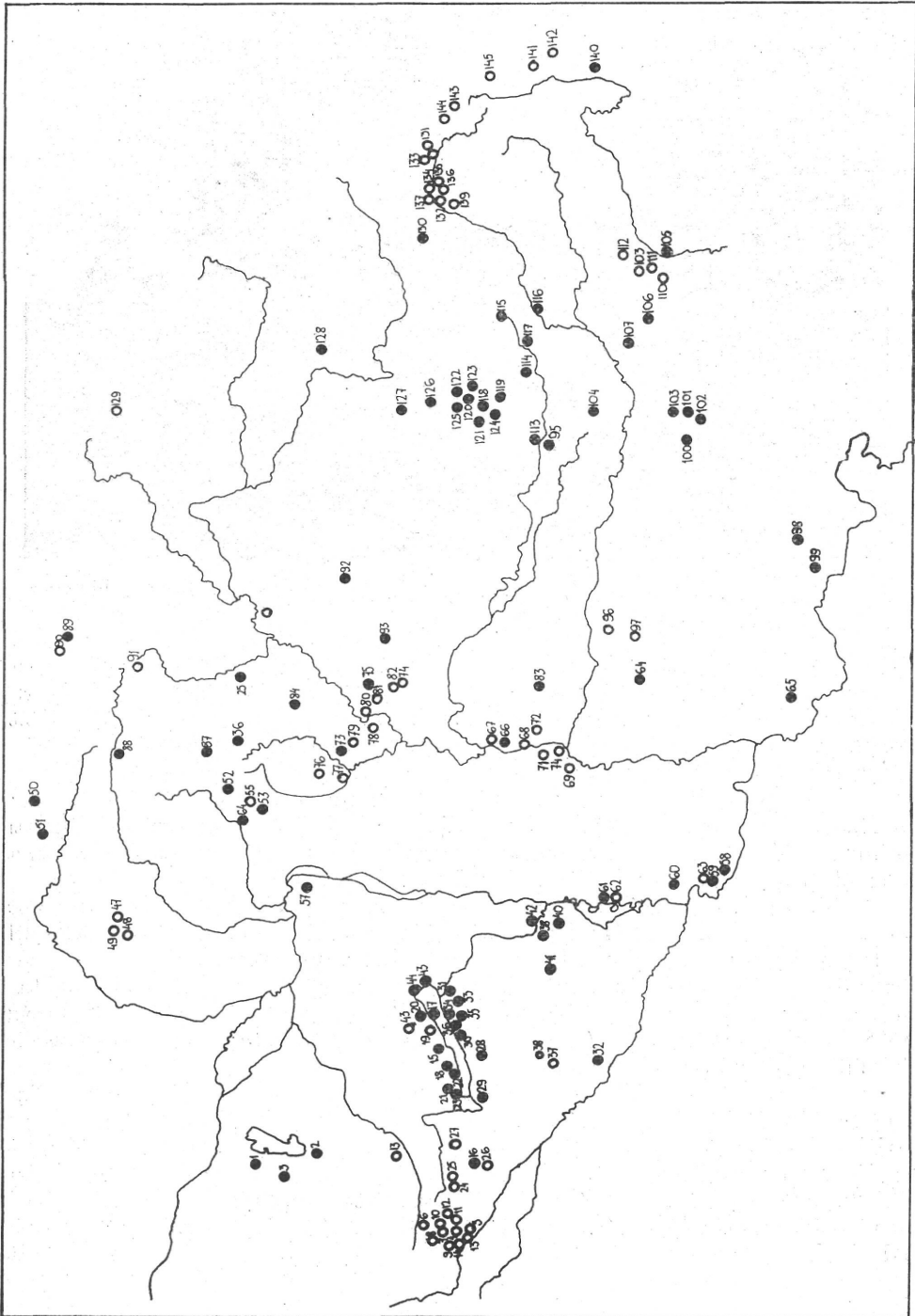
b) második eszköze az, hogy a hazánkban jelenleg élő, a magyarok bejövele óta itt élt sőt a magyarokat megelőzőleg hazánkban lakott népek és nem-

⁹ A nemzetiségek néprajzi kutatása fontosságának kérdését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a tervezett négy tudományos dolgozó közül „Egy tisztviselő – akinek szlávistának kell lennie – végzi a nemzetiségek ethnographiájának gyűjtését és feldolgozását, kezeli a nemzetiségek gyűjteményét”. Uo.

JANKÓ JÁNOS néprajzi gyűjtései a Kárpát-medencében. (Monográfiái és terepbejárásai területéről csak néhány község feltüntetésével.)

- feljegyzéseket, fényképeket és rajzokat készített
- tárgyakat is gyűjtött

A térképen feltüntetett falvak jegyzéke (az 1913. évi megyebeosztás szerint): SOPRON megye: 1. Stotzig; 2. Hegykő; 3. Darufalva; VAS megye: 4. Rétállás; 5. Muraszombat; 6. Gyanafalva; 7. Tótlak; 8. Vízlendva; 9. Vasveczés; 10. Nemesd; 11. Vaslak; 12. Mátyásdomb; 13. Tótfalu; 14. Pristó (Perestó); ZALA megye: 15. Kővágóórs; 16. Nova; 17. Tihany; 18. Tördemic; 19. Örvényes; 20. Csopak; 21. Badacsony-Tomaj; 22. Szigliget; 23. Ederics; 24. Taskánd; 25. Kustyánszeg; 26. Zebecke; 27. Boczfölde; SOMOGY megye: 28. Lengyeltóti; 29. Vörs; 30. B.Lelle; 31. Kiliti; 32. Nagydobsza; 33. B.Endréd; 34. B.Zamárdi; 35. Kőröshegy; 36. Szárszó; 37. Kiskorpád; 37. Csököly; TOLNA megye: 39. Szekszárd; 40. Decs; 41. Lengyel; 42. Tolna; VESZPRÉM megye: 43. Balatonfőlkajár; 44. Kenese; 45. Szentgál; NYITRA megye: 46. Krakovány; 47. Privigye; 48. Gajdel (Nyitrafő); 49. Handlova (Nyitrabánya); ÁRVA megye: 50. Zuberec; 51. Dluha; NÓGRÁD megye: 52. Karancsag; 53. Sósartyán; 54. Szécheny; 55. Kishartyán; PEST – PILIS – SOLT – KISKUN megye: 56. Tököl; 57. Pilis-Szt.kereszt; BÁCS-BODROG megye: 58. Plavna (Palona); 59. Bogyán; 60. Szonta (Szond); 61. Szántova (Herczegszántó); 62. Béreg; 63. Vajszka; TORONTÁL megye: 64. Nagyjécsa; 65. Crepája (Cserépalja); CSONGRÁD megye: 66. Szegvár; 67. Szentes; 68. Mindszent; 69. Csányi; 70. Tápé; 71. Algyó; 72. Hódmezővásárhely; JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK megye: 73. Jászapáti; 74. Kisujszállás; 75. Kunmadaras; 76. Árokszállás (Jász); 77. Jászberény; 78. Tizsasüly; 79. Jászkisér; 80. Tiszaroff; 81. Kunhegyes; 82. Kenderes; BÉKÉS megye: 83. Tótkomlós; BORSOD megye: 84. Mezőkövesd; 85. Miskolc; 86. Balaton; GÖMÖR és KISHONT megye: 87. Gömörjánosi (János); 88. Telgárt (Garamfő); SÁROS megye: 89. Kisszeben; 90. Palocsa; ABAÚJ megye: 91. Mecenzéf; HAJDÚ megye: 92. Hortobágy; 93. Püspökladány; SZABOLCS megye: 94. Büdzentmihály; BIHAR megye: 95. Gaiána; TEMES megye: 96. Vinga; 97. Besenyő (Újbesnyő); KRASSÓ-SZÖRÉNY megye: 98. Bozovics; 99. Máriasnell (Máriahavas); HUNYAD megye: 100. Várhely; 101. Farkadin; 102. Klopotiva; 103. Hátság; 104. Pojana; SZEBEN megye: 105. N.Talmács; 106. Kereszténysziget; 107. Szerdahely; 108. Nagyszeben; 109. Schellenberk; 110. Kis-Disznód; 111. Nagy-Disznód; 12. Dolmány; TORDA-ARANYOS megye: 113. Felsővidra; 114. Alsójára; 115. Torda; 116. Felvincz; 117. Torockó; KOLOZS megye: 118. Magyarvalkó; 119. Retyiczell (Havasreketye); 120. Kőrösfő; 121. Kalotaszentkirály; 122. Kiskapus; 123. Jegenye; 124. Mereggyó; 125. Bánffyhunyadi; SZILÁGY megye: 126. Vármező; 127. Diósd; SZATMÁR megye: 128. Nagybánya; BEREG megye: 129. Verecke; BESZTERCE-NASZÓD megye: 130. Besenyő; MAROSTORDA megye: 131. Gödemesterháza; 132. Palota (Ilva); 133. Ratosnya; 134. Déda; 135. Kövesd; 136. Monosfalu; 137. Disznajó; 138. Vécs; 139. Félfalu; HÁROMSZÉK megye: 140. Oltszem; CSIK megye: 141. Csikszereda; 142. Tusnád; 143. Gyergyóditró; 144. Oláhtoplica; 145. Csikszentdomonkos.

3. ábra. Osztják csoport az áldozóház előtt. Középen ül Jankó János. Czingala.
JANKÓ JÁNOS felvétele. Néprajzi Múzeum F. 5260.

zetiségek *anthropológiájának* alap elemeit is megismerhessük, mert míg egyrészt a rasz tanulmány összekötve a paleoethnológiai hasonlítással a múlt és jelen, az archeológiai és néprajzi osztály közt szerves kapcsolatot létesít, másrészt kezünkbe azon fonalat nyújtja, mely magyar népünknek hovatarozását s az abba olvadt idegen elemek viszonyát mutatja ki.

c) harmadik eszköze egyrészt *nyelvileg* (finn-ugor) másrészt *ethnographiailag* rokon (török-tatár) népek néprajzának bemutatása, melyek saját hazai ethnographiánkat számtalan pontban megvilágítani s eredetüket, illetve ama népekhez való viszonyunkat tárgyilag igazolni hivatnák.

4. Végül nem zárkozhatunk el azon feladat elől sem, hogy az *általános nemzetközi ethnographiából* a legfontosabb típusokat bár kicsiny, de rendkívül válogatott gyűjteményekben be ne mutathassuk, nemcsak az általános összehasonlítás szükségessége szempontjából, hanem azért is, mert ugy az iskolai tanítás, mint az általános művelődés ezen követelményének Magyarországon más intézet, mint a M(agyar) N(emzeti) Muz(eum) erre már történeti multjával elkészült Néprajzi Osztálya, meg nem felelhet”.

E hatalmas és jól átgondolt terv láttán önkénytelenül is felvetődik, mennyit tudott ebből megvalósítani JANKÓ az alatt a nyolc év alatt, amit a Néprajzi Múzeumban eltölthetett. A számszerű összehasonlításra jó lehetőséget nyújt XANTUS JÁNOS 1892-ből származó statisztikája. E szerint a Néprajzi Múzeum 1350 magyar és 4344 külföldi tárgyat tartott nyilván¹⁰, vagyis összesen 5694 tétel alkotta a múzeum teljes tárgyi állományát. Ez a szám JANKÓ halála évében, 1902. július 31-én 36 334 darabra emelkedett, vagyis nyolc év alatt

¹⁰ XANTUS J.: A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány jövőjét illetőleg. Ethn. III. 301 – 2.

közel 31 000 új tárggyal gyarapodott.¹¹ Jól tudom azt, hogy a tárgygyűjtés lehetőségei idő közben jelentős mértékben megjavultak, de ez a teljesítmény még akkor is elképzelhetetlenül nagy, ha ez idő alatt a múzeum más munkával nem foglalkozott volna.

Részletes kimutatás a tárgyak földrajzi megoszlásáról 1899. december 31-ről áll rendelkezésünkre, amikor az összes tárgyak száma 29 497 db-ra gyarapodott.¹² Ebből a magyarországi tárgyak száma 14 151, míg 15 349 az ország határain kívülről származott. Ez az aránybeli eltolódás azt mutatja, hogy JANKÓ elvi elképzeléseit igyekezett valóra váltani, és külön súlyt biztosítani a határokon belüli magyar és nemzetiségi anyagnak. Meg kell mondanom, hogy ezek egymáshoz való aránya körülbelül az egyenlőséget mutatja. Értékük nem egyenlő súlyú, mert a megyék ajándékai az Ezredéves Kiállításra (3984) jórészt pontosabb helymegjelölés nélkül kerültek be, továbbá megrendelésre készültek, így a tudományos hitelességet sok esetben nélkülözik. Ugyanakkor HERMAN OTTÓ halászati és pásztoréleti gyűjteménye (1013) és JANKÓ JÁNOS magyarországi kézi munkaeszközei (1135) a mai magasabb igényeket is kielégítik. A mellékelt térképen a teljesség igénye nélkül próbálok érzékeltetni, hogy a fáradhatatlan JANKÓ az ország akkori területén, hány helyen végzett tárgy vagy egyéb jellegű néprajzi gyűjtést.

Sajnálkozva vallja be egyik feljegyzésében, hogy olyan szomszédainktól, akikhez tartozó nemzetiségek élnek az ország területén, nem sikerült elegendő mennyiségű tárgyat gyűjteni. Ezzel szemben a finnugor, a kaukázusi gyűjteményt jelentősen gazdagodott, és az ALMÁSY GYÖRGY féle középázsiai néprajzi tárgyak jelentettek komoly gyarapodást. JANKÓ azonban nemcsak a magyarországi gyűjtésben vállalt oroszánrészt, hanem az ország határain kívül is jelentős tárgyi anyagot szerzett meg. Első ilyen gyűjteményét, 36 tuniszi tárgyat, még 1889-ben vásárolta meg a Néprajzi Múzeum. Közel 300 tárgyat gyűjtött oroszországi útjai és expedíciója során a Kaukázusban, a csuvasok, de elsősorban az osztjások között. Ezek értékét nagymértékben emeli az, hogy számos jegyzet, rajz és fénykép világítja meg használatukat.¹³ Ha még ehhez hozzávesszük azt, hogy PÁPAI KÁROLY eddig kevésbé meghatározott tárgyaihoz is igyekezett adatokat szerezni, akkor előttünk áll, hogy expedíciójának 68 napja alatt milyen hatalmas munkát végzett.

Ez volt JANKÓ JÁNOS munkáiteme itthon is, ami azonban sohase ment a minőség rovására. Így a tárgyak gyűjtését magas fokú követelményekkel végezte. Gondos kikérdezés után csak akkor gyűjtött tárgyakat, ha az illetők családja az adott faluban bennszülöttnek bizonyult. Bár a tipológia érdekelte elsősorban, de ez az eljárása arról tanúskodik, hogy a tárgyakat történeti forrásnak is tekintette. Munkaeszközben és házberendezésben egyaránt egységeket igyekezett lehetőleg megszerezni a múzeumnak. Az egyes tárgyak helyi nevein kívül azok részeit is feljegyezte. Mind ezzel a magyar néprajzi múzeológiában a modern elvek szerint történő tárgygyűjtés első következetes megvalósítója.

Munkálkodásának rövid ideje alatt sem azelőtt, sem azóta nem tapasztal-

¹¹ JANKÓ J.: A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása. NÉ. III. (1902.) 63. — SEMAYER V.: A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása. NÉ. III. (1902.) 154. Ennél azonban a tárgyak száma valamivel kisebb, mert kezdetben a fényképeket, könyveket a tárgyakkal együtt leltározták.

¹² JANKÓ J.: A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményei 1870-től 1899-ig. NÉ. I. (1900) 33 – 48.

¹³ JANKÓ J.: útinaplója EA. 4141. 109.

talt módon gyarapodott a Nemzetközi Gyűjtemény is, amiben kétségtelenül része van JANKÓ hatalmas szervezési képességének. Ekkor szerzi meg a múzeum az újguineai Fenichel-, majd Bíró-gyűjteményt, Festetics ajándéka az óceániai tárgyak számát szaporítja. A Missió Kiállítás anyaga éppenúgy hatalmas nyereség, mint a vásárlások anyaga, melyeket néprajzi tárgy-kereskedőktől szereztek – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

4. ábra. Osztják női ruházat. Nagy-Jugán.
JANKÓ JÁNOS felvétele.
Néprajzi Múzeum F. 4666.

országon az eszmét megvalósíthatta, s Vikár Béla országos gyűjtéseiből máris mintegy másfélezer dal van birtokában, hogy rajta kívül az országban ilyen gyűjtéssel már többen is foglalkoznak, s így a művelt nyugat kénytelen volt a kezdeményezés babérját a Magyar Nemzeti Múzeumnak átengedni”.¹⁷

A minden új iránt olyan fogékony JANKÓ JÁNOS teremtette meg a Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményét is. Már az ő működése előtt is voltak ugyan fényképek a Néprajzi Múzeumban, de a nagyobb méretű gyarapodás csak az ő munkássága révén következett be. Így 1900-ban, csak a magyar gyűjtemény 1578 darabot számlált és a nagyobb mennyiség mindig azokról a terüle-

Ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy a Néprajzi Múzeum viszonylag rendkívül rövid idő alatt a kis és elhanyagolt intézményből nemcsak a tárgyak számát tekintve, hanem azok minőségét is nézve Európa legjelentősebb néprajzi múzeumai közé lépett elő. Ez JANKÓ JÁNOS koncepciójának és szervezőképességének eredménye.

JANKÓ JÁNOS a mai néprajzi nemzedék előtt úgy él, mint az anyagi kultúra messze kiemelkedő kutatója. Ez valóban így is van, de e mellett érdeklődött a hitvilág kérdései iránt is¹⁴ és azonnal felfedezte azt a hatalmas lehetőséget, amit VIKÁR BÉLA fonográfval történő népzenei gyűjtései jelentettek.¹⁵ 1898-ban a Néprajzi Múzeumon belül külön szobát biztosítottak a fonográf gyűjteménynek,¹⁶ 1900-ban pedig a párizsi világkiállításon „a folklóre kongresszuson a néprajzi osztály szintén diadalt aratott, mert amikor az egész művelt nyugat legkiválóbb szakemberei azokat a módozatokat kezdték tárgyalni, melyek segítségével a folklóre anyag fonografikus uton volna összegyűjthető, a Magyar Nemzeti Múzeum megbízottja már abban a helyzetben volt, hogy jelenthette, hogy a néprajzi osztály Magyar-

¹⁴ JANKÓ J.: Adatok a samán vallás megismeréséhez. Ethn. X. L. még területi monográfiáinak folklór fejezeteit.

¹⁵ VIKÁR B.: Élő nyelvmélekek. NÉ. II.(1901) 131.

¹⁶ EA. NMI. A népzenei gyűjtés feldolgozását TÓTH MARGIT végzi.

¹⁷ JANKÓ J.: A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. Budapest, 1902. 10.

tekről származott, ahol JANKÓ hosszabb ideig végzett gyűjtéseket.¹⁸ Elsőrendű fényképész volt maga is, és az általa és az ő szorgalmazására készült fényképfelvételek ma már kiváló történeti értékkel is rendelkeznek.

A beérkezett hatalmas anyagot azonban csak jól felszerelt könyvtár segítségével lehetett értékelni és feldolgozni. Ennek azonban, amikor JANKÓ a Néprajzi Múzeumba került még legfeljebb csak a csíráit találta meg. Külföldi útjain készült feljegyzései arról tanúskodnak, hogy mindenütt igyekezett minél több jó szakkönyvet megszerezni. Ezek ma is a Néprajzi Múzeum Könyvtárának legnagyobb értékei közé tartoznak. „A muzeumi tisztviselőtől meg kell kívánnunk továbbá, hogy ne csak irodalmi nivón legyen, hanem hogy maga is irodalmilag működjék; a könyvtár ezekre a célokra épügy szükséges, mint a gyűjtemény meghatározására, mint a vásárlásoknál az érték megállapítására. Egyetemünkön sajnos ethnographiát nem tanítanak s így a tisztviselő képzetését csakis az osztályban nyerheti egy jól összeállított szakkönyvtár felhasználásával.”¹⁹

JANKÓ azonban nem elégedett meg azzal, hogy a Néprajzi Múzeum munkatársai képezhessék magukat, hanem igyekezett megadni minden segítséget a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek létrehozásához is. A századforduló táján vidéki múzeumaink néprajzi gyűjteményei nemcsak nagyon kis számban, de siralmas állapotban is tengődtek. A Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelőségén belül a néprajznak nem volt képviselője és így az hosszú időn át nem is kapott államsegélyt vidéki múzeumok néprajzi tárgyainak vásárlására. E téren csak akkor állott be fordulat, amikor 1901-ben JANKÓ-t az Országos Főfelügyelőségén belül néprajzi felügyelővé nevezték ki. Elsősorban az erdélyi múzeumokat látogatta végig, és nemcsak pénzügyi segéllyel támogatta néprajzi munkájukat, hanem az Erdélyi Kárpát Egyesület Múzeumának és kiállításának létrehozásában éppenúgy résztvett, mint ahogy a Jászberényi és Kecskeméti Múzeum számára is gyűjtött.²⁰

Hallatlan energiájából és munkabírából még arra is tellett, hogy egy olyan útmutató tervét alakítsa ki, mely elsősorban a vidéki múzeumok néprajzi gyűjtőmunkáját segítette volna elő. Finnországi útja alatt vetődött fel annak lehetősége, hogy az ott általa feldolgozott gazdag muzeális anyagból egy katalógust, ahogy ő nevezte „typológiá”-t állítson össze. Ennek kiadására ugyan nem került sor, de JANKÓ ezt a kedves tervét sohasem ejtette el, hanem magyar vonatkozásban igyekezett megvalósítani. Ennek elkészítésére 1902-ben nem sokkal halála előtt megbízást is kapott. Ez a munka nemcsak azt mutatta volna be, hogy mit kell egy vidéki múzeumnak gyűjtenie, hanem mivel egészében a Néprajzi Múzeum anyagára épült volna, annak legértékesebb tárgyait juttatta volna be a tudományos vérkeringésbe. Sajnos, ez a terve nem sikerült, és azt tanítványa és munkatársa, BÁTKY ZSIGMOND valósította meg néhány év múlva némileg változott formában.²¹

A tudományos feldolgozás számára is megteremtette a kiadás lehetőségét a Néprajzi Múzeumon belül JANKÓ. Ennek annál is inkább nagy volt a jelentősége, mert a néprajznak ebben az időben nem sok kiadási lehetőség állott ren-

¹⁸ BÁTKY Zs.: A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának Magyarországi Fényképgyűjteménye. NÉ. II. (1901) 15–16.

¹⁹ EA. NMI. 61/1896. L. még KROMPECHER B.: Néhány szó a Néprajzi Múzeum könyvtáráról. NÉ. XXXII. (1940) 225–226.

²⁰ JANKÓ J.: Vidéki néprajzi múzeumok. NÉ. III. (1902) 81–95.

²¹ BÁTKY Zs.: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906.

delkezésére. Az Ethnographia 1890-ben megindult ugyan, de a folklór, nyelvészet, történelem kérdései mellett alig találunk benne az anyagi kultúrára vonatkozó tanulmányokat vagy közléseket. 1892-ben azonban XANTUS JÁNOSNAK sikerült 500 forint támogatást szereznie a minisztériumtól az Ethnographia részére, azzal a feltétellel, hogy ezen a Néprajzi Múzeum gyűjteményét kell közreadnia. A sok munka, a rengeteg tárgy feldolgozása miatt néhány évig a Néprajzi Múzeum nem tudott ezzel a lehetőséggel élni, majd meg az Ethnographia szerkesztősége a klisék drágaságával háritotta el a tanulmányok közlését.

JANKÓ felterjesztésekben panaszkodik az eljárás ellen: „...tárgyi ethnographiát illusztráció nélkül csinálni nem lehet, s hogy az illusztrációkat bármennyire is reducáljuk, nekünk magyaroknak, kik illusztrált tárgyi ethnographiát még csaknem semmit nem adtunk ki – rengeteg a tennivalónk.”²² JANKÓ már 1896-ban felveti a különválás kérdését, döntésre azonban csak 1899-ben kerül a sor. Ekkor úgy határoz a Néprajzi Társaság, hogy az Értesítő külön, de mint az Ethnographia melléklete jelenjék meg. „A külön lapszámozással megjelenő Értesítő külön címet kap »A M. Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának Értesítője. Szerkeszti Dr. Jankó János, a néprajzi osztály vezetője.«”²³ A tárgyi vonatkozású cikkek ezután a Néprajzi Értesítőbe kerültek és az Ethnographia hosszú időn keresztül anyagi kultúrát érintő tanulmányokat nem, vagy csak elvétve közölt. Lényegében itt kell keresnünk egyik kiinduló pontját annak a szakadéknak, mely hosszú időn keresztül a magyar néprajz „tárgyi” és „szellemi” részre való osztását eredményezte.

Az állandó folyóirat mellett azonban JANKÓ a múzeum egyre növekvő értékes anyagának katalógusszerű kiadását is megindította. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei c. sorozat első száma 1899-ben látott napvilágot. JANKÓ életében három füzete jelent meg,²⁴ halála után azonban lényegében megszűnt, és a felélesztési kísérletek nyomán sajnálatosan már csak egy-egy szám jelent meg.

A két kiadvány megindításával JANKÓ a néprajzi múzeumokat akarta erősíteni, a tárgyak gyűjtését szorgalmazni, míg a leíró jegyzékek kiadásával a Néprajzi Múzeum egyre jelentősebbé váló gyűjteményeit kívánta a nemzetközi tudományos közvélemény elé tárni.

JANKÓ JÁNOS vérbeli múzeológus voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy rövidebb életében rengeteg kiállítást szervezett és készített. Még meg sem melegszik a Néprajzi Múzeumban, a Csillag utcai szűkreszabott lakásban máris kiállítás rendezéséhez lát. 1894 elején átdolgozza XANTUS JÁNOS korábbi kiállítási tervét és a kevés helyiségben a múzeum anyagából, lehetőség szerint mindenből igyekezett egy kis ízelítőt adni.²⁵ Ahogy a bérházból mind több és több lakást sikerült kibérelnie, úgy növekedett a kiállítás területe is. A Millenniumi Kiállítás azonban olyan mennyiséggel növelte a Múzeum állományát, hogy egy új, általánosabb kiállítás megrendezése feltétlenül szükségessé vált. Érdeemes ezzel kapcsolatban JANKÓ elképzelésének egy részét bemutatni, hiszen ez tudományos felfogását is érzékelhetően tükrözi:

²² EA. NMI. 61/1896

²³ EA. NMI. 104/1899. és a Magyar Néprajzi Társaság jegyzőkönyve 1899. október 8-án.

²⁴ 1. BÍRÓ LAJOS német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjtésének jegyzéke. Bp. 1899. – 2. JANKÓ J.: Magyar típusok. Bp. 1900. – 3. BÍRÓ LAJOS német – új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke. Bp. 1901.

²⁵ EA. NMI. jelzet nélkül.

„Tervezet

mely szerint a M.N. Múzeum Ethnographiai Osztályában a gyűjteményt rendezni és felállítani kívánom.

Főfelosztás:

- A. Magyar alosztály
- B. Magyarral rokon népek alosztálya
- C. Külföldi alosztály

Részletes felosztás:

A. Magyar alosztály

I. Ruházat

- 1. Magyar (magyar, palóc, székely, csángó stb.)
- 2. Német (szász, sváb, szepesi stb.)
- 3. Északi szláv (tót és rutén)
- 4. Oláh
- 5. Déli szláv (szerb, rác, sokacz, bunyevác, horvát, vend)
- 6. Bolgár

A ruházatnál főleg az, hogy az összetartozó costume-öket együtt kell kiállítani, az anyag csekélyisége sorozatos kiállítást (p.o. az ország összes főköttöi egymás mellett a ruházatból kiválasztva) ma még nem enged meg. Az elősorolt 6 csoport mindenike a következőképpen fog felosztani.

1. Magyar

A. Férfi ruházat

- 1. csecsemő
- 2. gyermek
- 3. legény
- 4. vőlegény
- 5. fiatal nős férfi
- 6. öreg nős férfi
- 7. gyászruha és gyászjelek

B. Női ruházat

- 1. csecsemő
- 2. gyermek
- 3. hajadon
- 4. menyasszony
- 5. menyecske
- 6. vén asszony
- 7. gyászruha és -jelek

Ezek mindegyikében még külön választatnak:

- 1. A fejre alkalmazott ruhadarabok
- 2. alsó ruhák az alsó és felsőtesten
- 3. a felső test ruhái
- 4. az alsó test felső ruhái
- 5. a lábra alkalmazott ruhaneműek
- 6. ékszerek
- 7. fegyverek

II. Házberendezés tárgyai

A. A lakóház és melléképületei modellekben, fényképekben és rajzokban. Itt megtartandó nemzetiségi felosztás, noha kívánatos volna két sorozatos összeállítás is

1. amely a földrajzi viszonyok hatását tüntetné fel (alföld, dombvidék, erdő és erdőtlen hegyvidék építkezése)

2. mely az anyag szempontjából fejlődéssorozatot adnak (sövény-, fa, közéépült fa-, vályoggal kevert fa-, vályog vagy sár-, kőre épült vályog- vagy sár-, kő-, téglaház és pedig mindegyik szalma, nád, deszka, zindely, pala, cserép vagy bádoggal fedéllel a szerint, a mint ezek az országban lelhetők.

B. A szoba berendezése

- 1. Bútorok
- 2. Fehérneműek (ágyneműek, asztalneműek, rúdravalók stb.)
- 3. Díszítések (fogas, tálal, képek stb.)
- 4. Zárak, világítók s a mestergerendára dugott holmik, (beretvatokok stb.).

C. A konyha berendezése:

1. Kemenczék és tűzhelyek (fénykép, rajz vagy modellben)
2. Konyhabútorok
3. Konyhaeszközök (fából: gyúródeszka, puliczkatörő, gyúrófa, főzőkanál vasból, vasmacska, nyárs, mérleg stb.)
4. Edények és evőeszközök (kés, villa, kanál, de amelyek csak az evésnél és nem a főzésnél is használatosak)

III. A kézi munka, házi vagy kisipari eszközei

A. Férfiak munkája

1. Faragás
2. Fazekasság. E sorozat az anyag szaporodtával még sok mással bővíthet

B. Nők munkája

1. Fonás
2. Szövés
3. Hímzés (varrottások)

IV. Külső foglalkozások

1. A virág- és konyha-kertészet (gyümölcsészet és szőlőművelés eszközei)
2. A földművelés eszközei
3. Pásztorélet, tejgazdaság stb.
4. Közlekedés (kocsik, lovak, csónakok, tutajok, szánok stb. és felszerelése)

V. Ósfoglalkozások (halászat, vadászat, madarászat stb.)

VI. Élvezetek, mulatságok

1. Dohányszerek
2. Játékok
3. Ezerkestertárgyak

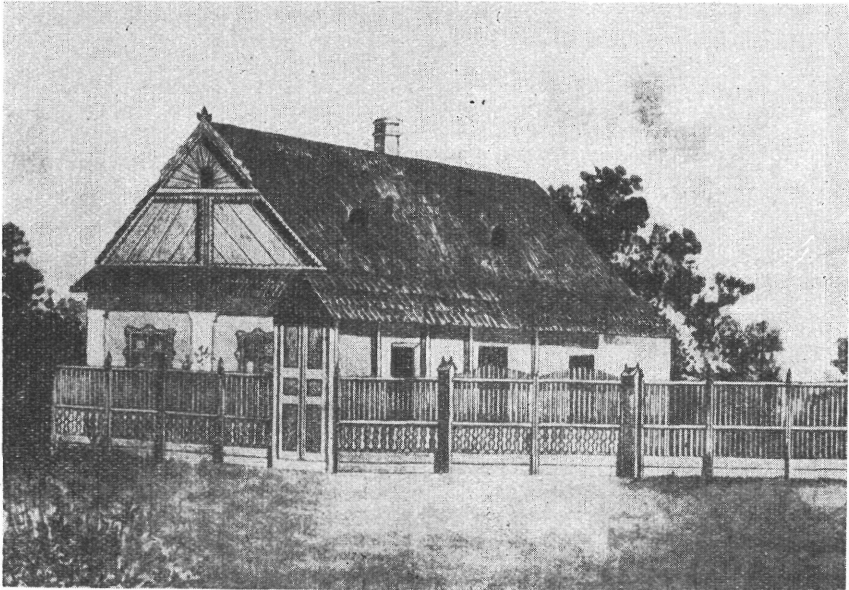
VII. Cultus, magyarságnál: jósló-, gyógyító- és bűvszerek.

A B. és C. alosztály ugyanazon rendszerek szerint állítandók fel, a speciális viszonyok parancsolta csekélyebb módosításokkal, illetőleg bővítésekkel. Dr. Jankó János sk."

Az így elrendezett kiállítás JANKÓ tervei szerint, de munkatársainak (SEMAYER VILIBALD, BÁTKY ZSIGMOND) végrehajtásában 1898-ban nyílt meg, amikor éppen oroszországi utazásán volt távol. Az egész felosztásán a korabeli múzeumi kiállítás felfogása érződik, melyet a német (elsősorban: Hamburg, Berlin) és a skandináv múzeumokban alkalmaztak. Kétségtelen, hogy ehhez JANKÓ a maga gyakorlatából sokat tett hozzá (pl. a viseletek nemenként és korosztályok szerinti kiállítása, a munkaeszközök erőteljes hangsúlyozása stb.) Így ez a kiállítás nemcsak korának európai szintjét érte el, hanem sok esetben azt túl is szárnyalta.

JANKÓ JÁNOS élete egyik legnagyobb munkájának az 1896 évi Millenniumi Kiállítás „Néprajzi Falu”-ját tekintjük. Ennek eredeti ötletét azonban úgy látom, hogy nem az ARTÚR HAZELIUS által alapított és 1891-ben megnyitott stockholmi Skansenben²⁶, hanem a korszak nagy ipari és mezőgazdasági kiállításaiiban kell keresni. Az 1885.évi budapesti kiállításon az ország különböző vidékeiről 15 berendezett szobát állítottak ki, melyekben bábukon az illető vidék népviseletét is bemutatták. Hasonló, de különösen a trópusok építkezését szemléltető részletek e korszak nagyobb európai kiállításain csaknem mindenütt előfordultak. „Hivatkozom a múlt évben Bordeauxban, két év előtt Milánóban és Antwerpenben rendezett kiállításokra, a melyek keretéből nem hiányzott a diorámák egész sorozata a »Plaisanse«, a régi város részek utánzása a ballon cap-

²⁶ BERG, G.: The Nordiska Museet and Skansen. Stockholm, 1957.

7. ábra. A jászaráti (Szolnok m.) magyar ház az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falujában.

tif, chateau äerien stb.”²⁷ A közvetlen mintaképeket azonban közelebb kell keresnünk. „A bemutatás formája legezészerűbbnek falu alakjában nyilvánult s így néprajzi falu – rendszeresen, gondos előtanulmány alapján összeállított falu – volt már látható a lemergi és prágai kiállításokon két évvel ezelőtt”.²⁸

A falu terve már 1892-ben felmerült és 1893-ban megalakult az a bizottság, mely a Néprajzi Kiállítást készítette elő. HERRMANN ANTAL délerdélyi, VIKÁR BÉLA dunántúli, JANKÓ JÁNOS biharhegységi terület építkezésének felderítésére kapott megbízást. Közbejött betegségek miatt feladatát csak JANKÓ tudta elvégezni.²⁹ Így ő készítette el azt a tervezetet, „hogy a háztípusok ismeretének mai állása szerint mely megyék volnának felkérendők, hogy az 1896-iki ezredéves kiállítás háziipari és néprajzi (XX) csoportjának keretében létesítendő néprajzi falu számára házakat építsenek”.³⁰ JANKÓ tervezetében 31 házat jelölt meg, és ezek kiválasztását részben az eddigi irodalom, részben a nemzetiségek statisztikai elosztása szerint végezte.

A javaslatot elfogadták ugyan, de néhány megye nem vállalkozott a házak megépítésére, így végül is 24 ház valósult meg, melynek fele magyar, fele pedig nemzetiségi eredetű volt, ehhez járult még egy cigányputri és négy pásztorépítmény. A kiválasztás rendkívül nehéz munkája csaknem teljes egészében JANKÓ vállára nehezedett. Hiszen végül is 23 megye közül 20-ban maga személyesen kutatót a kiállítás egy adminisztratív munkatársával és kezdetben

²⁷ KOVÁCS GY.: A néprajzi kiállítás. Ethn. VII. 253 – 254.

²⁸ JANKÓ J.: Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja. Budapest 1897. 2.

²⁹ JANKÓ J.: Népies építkezés a Biharhegységben. Ethn. V. 66 kk.

³⁰ DR. JANKÓ JÁNOS bizottsági tag javaslata a néprajzi kiállítás ügyében. Budapest 1893. december 8.

egy mérnökkel együtt. Ez utóbbi megbetegedése után azonban valamennyi munkát magának kellett végeznie.

Egy-egy ilyen útján sokszor 8–10 falut is bejárt, hogy megállapítsa a legjellemzőbb házformát és annak berendezését, továbbá a népviseletet. Kikérdez, rajzol, felméri, fényképez, egyik faluból a másikba szekerезik. Hihetetlen nagy munkát végez. Érdeemes lenne ennek a sok útnak feljegyzésbeli, rajz és fénykép anyagát összegyűjteni, hiszen ez az első az ország nagyobb részére kiterjedő építkezés kutatás.

Mivel az általa legrégebbinek vélt formákat együttesen nem találta meg, ezért a ház egyes részleteit külön vizsgálta és ebből alkotta meg az általa feltételezett őstípust. „Igy kellett kihüvelyeznünk minden háznál az alaprajzot, az utcai és udvari homlokzatot, az ajtók, ablakok, kemencék formáit, a tető és kérmény alakját, a letekberendezést, a melléképületeket, a kerítést, a kaput stb.”³¹ Mindezekből állította össze azt az elképzelt házat, mely aztán felépítésre került. Ez a módszer ma már számunkra nem kielégítő, de nagyon érdekesen összevethető azzal az eljárással, amit még a múlt század második felében is a népköltészet kiadványokban követtek.³²

JANKÓ elképzései azonban nem valósulhattak meg még így sem mindig maradéktalanul, hiszen az egyes megyék kívánságait is figyelembe kellett venni, és ez különösen a szegénység takargatásában okozott változtatásokat. A házak berendezése és a népviseletek kiválogatása már sokkal kevesebb gondot okozott. Ennek a kiválogatását ugyanis csak kisebb részben végezte el JANKÓ, legtöbb helyen a megyék maguk válogattak, ami sok esetben a tudományos követelményeknek nem felelt meg. De akadtak egyes területen olyan szakértők, mint Kalotaszegen GYARMATHY ZSIGÁNÉ, a palócoknál PINTÉR SÁNDOR, akiknek helyi ismerete megfelelő tárgyak összegyűjtését tette lehetővé.

A Néprajzi Falut utcásan építették fel, az egyik utcában a magyar, a másikon a nemzetiségi házak kaptak helyet. A falu központjában a község-háza, az iskola, az óvoda, a csárda és a templom állott. Ez utóbbit, mely a Kolozs megyei Magyar Valkó település mintájára készült, eredetileg a JANKÓ féle Népies Munkaeszközök kiállítására szánták, végül mégis ZICHY JENŐ kaukázusi útjából származó tárgyakat mutatták itt be.

A Néprajzi Falu közvetlenül egy magyar szabadtéri múzeum létrehozásában nem játszhatott ugyan szerepet, jelentősége mégis több szempontból is rendkívüli. Először is hatalmas feljegyzésbeli anyagot eredményezett, egy olyan korszakban, amikor a paraszti építkezésről a magyar néprajztudomány még alig tudott valamit. A hat hónapig álló falu lebontása után a házak berendezése a Néprajzi Múzeumba került és annak gyűjteményét egyszerre megnövelték. Joggal állapítja hát meg JANKÓ: „A kiállítás a Néprajzi Falu szervezésével kettős munkát végzett: érdekes látni valót alkotott a nagy közönségnek hat hónapra s megteremtette a Néprajzi Múzeumot”.³³ A kiállításnak valóban nemcsak tudományos eredménye volt, hanem általa a néprajzot széles körben megismerték.

A fentebb körvonalazott és önmagában is egy hosszú emberéletet betöltő munkát JANKÓ JÁNOS nyolc év alatt végezte el. Igazában ennek nagysága csak akkor állhat előttünk, ha ehhez hozzászámítjuk azt is, hogy maradandó alkotásokat hagyott hátra a botanika, a földrajz, az antropológia, de különösen a nép-

³¹ JANKÓ J.: Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja 7–8.

³² ORTUTAY GY.: A magyar népköltési gyűjtemények története. Ethn. L. 233–234.

³³ JANKÓ J.: Az ezredéves kiállítás Néprajzi Faluja. 1–2.

rajztudomány területén. Megalapítója és úttörője volt a magyar anyagi kultúra összehasonlító vizsgálatának.

Hirtelen halála után utóda írta a következő sorokat: „Osztályunk mindene volt, második megteremtője és jövőbeli összes reménye. Egy vigasztal csak, hogy akkor hagyott bennünket árván, amikor a kereteket megállapítván, azok egyikét-másikat már be is töltötte. Ezzel, a keretek folytatólagos betöltésével, nekünk húsz évre szóló becses munkaprogrammot adott, melynek szellemében leendő megvalósítására minden erőnkől törekedni fogunk”.³⁴ A halála után eltelt hat és fél évtized nagyságát és hatását egyre világosabban mutatja. Azon az alapon, melyet ő rakott le, dolgoznak ma is a Néprajzi Múzeum osztályai és gyűjteményei, az általa gyűjtött tárgyak ma is a legértékesebb történeti források. Az általa alapított Néprajzi Értesítő kötetei a magyar anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának elsősorú kútfői. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum megvalósítása napjainkban önkéntelenül is az ő emlékeit idézi. Alapozása időtállónak bizonyult, programadása pedig nemcsak két, hanem hét évtized múlva is sok vonatkozásában időszerű, sőt egyes esetekben még ezután megvalósítandó.

BALASSA IVÁN

³⁴ SEMAYER V.: A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása 1902. harmadik (júl. – szept.) negyedében. NÉ. III. (1902) 155.

JÁNOS JANKÓ UND DAS ETHNOGRAPHISCHE MUSEUM

Zur hundertsten Jahresfeier seiner Geburt

Zwar János Xántus (1825 – 1894) die Gründe für das Ethnographische Museum in Budapest bereits im Jahre 1872 gelegt hat, war die Entwicklung dieses im Ungarischen Nationalmuseum auf einem Gang zusammengedrängten Instituts noch jahrelang nicht zu versichern. János Jankó (1868 – 1902) übernahm die Leitung des Museums im Jahre 1894 und war bestrebt im Besitze hervorragender geographisch- ethnographischer Fachkenntnisse den Ausbau der ethnographischen Sammlung mit ausserordentlichem Fleiss zu erzielen.

Er betrachtete als seine wichtigste Pflicht die systematische Sammlung von Gegenständen, darunter vor allem von den Geräten des Ungartums und der mit ihm zusammenlebenden Völkerschaften. Er bevorzugte auch die Gegenstände der finnisch-ugrischen und türkisch-tatarischen Völker, es sollten aber nach Jankó's Auffassung im Ethnographischen Museum auch die primitiven Übersee-Völker vertreten werden. Während seines kaum acht Jahre langen Wirkens wurde das Museum durch seine eigene Sammeltätigkeit, sowie durch die von ihm organisierte Sammelarbeit mit 31 000 Gegenständen bereichert. Jankó fand für das riesige Material in einem Miethaus die nötigen Räume und es gelang ihm da immer neuere und neuere Säle zu erwerben. Durch sein fleissiges und fachkundiges Streben entwickelte sich das Ethnographische Museum zu einer der wissenschaftlich wertvollsten Sammlungen Europas.

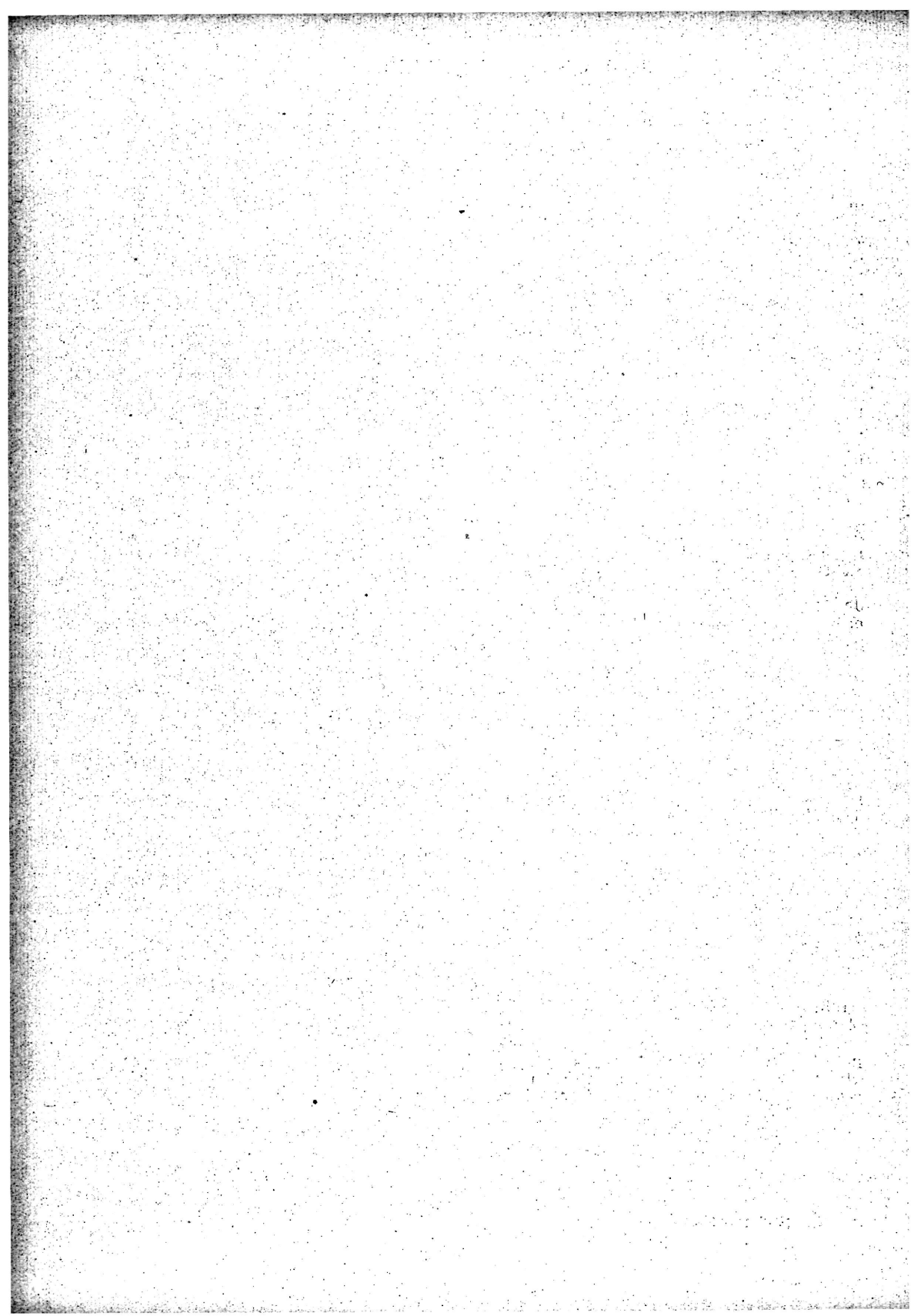
Für die weitere Entwicklung des Instituts besorgt, begründete er auch die Ethnographische Bibliothek, aber auch die ersten photographischen Aufnahmen des Photo-Archivs rühren aus Jankó's Zeit her. Es ist dabei ihm zu danken, dass es eine durch Phonograph gesammelte Volksmusiksammlung erstes Mal auf der Welt im Rahmen des Ethnographischen Museums zustande gebracht werden konnte.

Seine unerschöpfliche Arbeitskraft spornte ihn auch zur weiteren Arbeit an: Jankó leistete auch den Heimatmuseen auf dem Land zur Sammelarbeit die nötige Hilfe, er wirkte am Sammeln auch persönlich mit, zugleich war er aber auch bestrebt einen allgemeinen zusammenfassenden Wegweiser für die Sammlung ethnographischer Gegenstände zusammenzustellen. Leider wurde dieses Unternehmen durch Jankó's frühen Tod vereitelt.

In der seit 1890 herausgegebenen Zeitschrift *Ethnographia* haben die Mitteilungen aus dem Gebiete der materiellen Volkskultur nur wenig Platz gefunden. Durch Jankó's Bemühungen konnte auch eine selbständige Zeitschrift des Ethnographischen Museums seit 1900 herausgegeben werden, die auch heute noch fortlaufend erscheinende *Néprajzi Értésítő*.

János Jankó als Museolog war dabei auch an Veranstaltung mancher Ausstellungen tätig. Die Eröffnung der ersten Ausstellung des Ethnographischen Museums im Jahre 1894 knüpft sich ebenso zu seinem Namen, wie die im Jahre 1898 veranstaltete grosse Ausstellung, die ausser der Kultur des ungarischen Volkes und der Nationalitäten auch bedeutendes internationales Material vorgezeigt hat. Es knüpft sich aber zu seinem Namen auch der Aufbau des Ethnographischen Dorfes im Rahmen der im Jahre 1896 bei Gelegenheit des tausendjährigen Jubiläums der ungarischen Landnahme veranstalteten Milläniumsausstellung, welches zu den ersten Freilichtmuseen Europas gehört. Es bestand aus 24 Wohnhäusern, den dazugehörenden Wirtschaftsbauten, sowie aus den öffentlichen Gebäuden eines ungarischen Dorfes. Obwohl dieses Ethnographische Dorf nach den Festlichkeiten leider rasch niedergerissen wurde, vermehrte seine Einrichtung doch das Material des Ethnographischen Museums.

Man kann Jankó's Lebenswerk in seiner Vollständigkeit erst dann beurteilen, wenn wir auch seine ausgedehnte wissenschaftliche Tätigkeit in Betracht ziehen. Auf dem Gebiete der Sachkultur waren seine finnisch-ugrische und ungarische vergleichende Untersuchungen bahnbrechend, aber auch seine botanischen, geographischen und anthropologischen Schriften sind von bleibendem Wert. Die Gründe, die er für das Ethnographische Museum legte, erwiesen sich als fest und trotzen der Zeit; manche unter seinen Zielsetzungen sind auch heute noch zeitgemäss.

Kaszaserű vágóeszközeink történetéhez I.

Szerszámaink fejlődése a gyakorlatban sohasem olyan egyenes vonalú és könnyen áttekinthető, mint azt a túlzott általánosításra hajlamos feldolgozó-sokban találjuk. Noha igaz az, hogy a tökéletesebb forma termelékenyebb, jobb munkavégzést biztosít és ennek következtében fokozatosan tért hódít, de a terjedésnek még a kedvező gazdasági és társadalmi feltételek mellett is útjában áll a kialakult tradíció, a régi szerszámokkal való összeszokottság és a hagyományos munkavégzés beidegződöttsége.

Ez nem csupán azt erdeményezi, hogy a változás folyamata általában lelassul, hanem azt is, hogy egyes speciális területeken, melyek kívül esnek a fejlődés fő áramán, egy-egy kezdetleges szerszám roppant szívóssággal él tovább évszázadokon, sőt évezredekén át, és tartja meg régi kialakult formáját.

E szívós fennmaradásnak, ami némely szerszámnál tapasztalható, nem csupán a hagyomány nagy ereje vagy a viszonylag fejletlen gazdasági és társadalmi környezet az oka, hanem az egyszerűség is, ami egyúttal a forma praktikuságát is jelenti. A gyakorlatnak legjobban megfelelő egyszerű forma kialakulása is csak hosszú próbálgatások eredménye, de hosszú fennmaradása is egyúttal a kiváló használhatóság igazolása.

Az egyszerű formák azonban nem mindig tisztán, önmagukban érvényesülnek, hanem gyakran, mint elemi alkatrészek épülnek bele bonyolultabb szerkezetekbe, mi által létük további kontinuitást nyer.

Így érthető, hogy egy-egy eszköztípus hosszú korszakokat él át csaknem változatlanul. Használatában olykor visszaesés mutatkozik, majd a fejlődésnek egy későbbi fokán — kedvező adottságok esetén — újból tömegesen tűnnek fel változatai.

A következőkben ilyen régi formát veszünk sorra, olyant, ami a kőkorszakban kialakult, majd sok változáson keresztül napjainkig fennmaradt. Sőt, éppen az utolsó néhány évtizedben lehettünk tanúi tömeges megszorodásuknak. Ez a tény viszont jó alkalmat ad arra, hogy a ma is kedvezően tanulmányozható jelenségekből kiindulva keressük az egyes tárgytipusok korábbi és szélesebb körű összefüggéseit.

*

Nádtermő vidékeken a nádvágásra általában kétféle szerszámot használnak: az egyik tömör kovácsoltvas, melynek formája tájanként változik, míg a másik mindenhol egyformán kasza alakú, melynek a pengéje régi elhasznált kaszadarabból való. Az előbbit mindig a kovács készítette, a helyi szokásoknak megfelelően, míg a másikat az ügyesebb parasztember is megszerkesztheti, ha kovácsok nincsenek kéznél.

A régi, hagyományos formát az előbbieik képviselik, míg az utóbbiak újabb keletűek és főleg a múlt század második felében sorakoztak fel az előbbiek mellé, amikor a kaszás aratás általánossá válásával nagy tömegű gyári kaszapenge került falvainkba, amelyek közül sok elrepedve, egyéb funkcióban folytatta tovább életét.¹ E pengékből — a sok kaparó, kaszakés, acatoló stb. mellett — készültek a nádvágók is, a szabványpenge adottságainak megfelelően nagyon hasonló formában. Gyors elterjedésüknek egyik oka olcsóságukban rejlett, hiszen a kaszás aratás elterjedésével sok rossz kaszapenge maradt a parasztházakban, melyekkel már eredeti rendeltetésüknek megfelelően dolgozni nem lehetett, átalakításuk viszont nem jelentett nagy munkát. De az is igaz, hogy a nádvágásra is igen alkalmasak voltak ezek a finom, gyári acélból való, edzett, vékony pengék, sokszorta alkalmasabbak, mint a tömör vashból kalapált, nehéz, görbe kések, amelyeknek korábban valószínűleg nem csupán a nádvágás volt egyedüli feladatuk. Valószínű, hogy ebben a funkcióváltásban nem pusztán a finomabban edzett él és a nagyobb vágásra alkalmat adó forma játszott közre, hanem az is, hogy a lápok, mocsarak csökkenésével és a vizek visszaszorulásával maga a nádfajta is megváltozott, „elkorcsosult”, és a régebbi leírások szerinti házaknak is alkalmas, 3–4 méteres sudár szálai helyett vékony szárú, apróbb növényekké változtak. Az egyenletes vékony nádat különösen jól lehetett e kaszából készült szerszámokkal vágni.

A hagyományos nádvágóktól való különbözősége több helyen eltérő elnevezésük is utal. Így például a Kisbalatonon a régi típusú szerszámnak *matuka* a neve, míg az újabb kaszaszerű eszközé *kacér*. Egyes helyeken pedig az emlékezet még elterjedésük egyes fázisait és irányát is rekonstruálni tudja.

E jellegzetesen szekundér eszközökkel az eddigi kutatás érthetően csak szűkszavúan foglalkozott,² és valójában használati módjuk, munkatechnikájuk sincs pontosan megkülönböztetve a régiektől. A múzeumokban is sokkal kisebb példányszámban vannak képviselve. Az eleve adódó kaszapenge, amiből készültek, bizonyos uniformizáltságot biztosított számukra, a kaszaformát: a pengét az éppen adódó legegyszerűbb módon lehetett nyélre erősíteni.

Ha most mégis valamit keresünk, amelynek alapján megkülönböztetni kívánjuk őket, az éppen az a mód, ahogyan helyileg e pengét a nyélre erősítették. Azt találjuk ugyanis, hogy a különböző felerősítési módok korántsem özsze-visszaságban érvényesülnek, hanem a régi hagyományok bizonyos fokú átvételével. S ha ez így van, akkor máris megérdemlik a tüzetesebb vizsgálatot.

Vizsgálódásunk alapjául, ha nem is nagy a példányszámuk, mégis a viszonylagosan jellemző képet nyújtó múzeumi anyag szolgálhat. Ennek megvan az a vitathatatlan előnye, hogy a formák és a felerősítési technikák egzakt bázisát nyújtja. Éppen ezért úgy véljük, érdemes ennek alapján áttekinteni az eszközök közötti különbséget. Felerősítésük módja közül a legfontosabb:

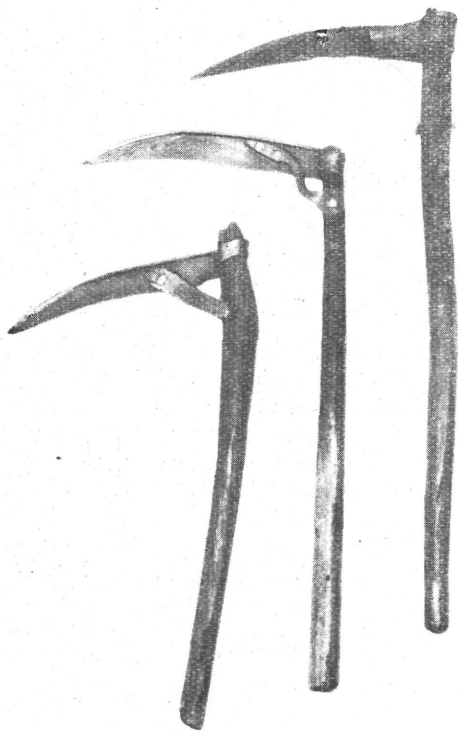
A. Hasított nyélbe erősítés, szöggel vagy nyaklóval.

B. A penge nyélre hajlítása köpüszerűen, azaz pengeköpűs felerősítés (1. és 2. ábra)

C. A szokott köpű alkalmazása, azaz a pengétől derékszögben meghajlított vékony nyak vezet a köpűhöz.

¹ Kiss L.: A kasza a hódmezővásárhelyi ember kezén, N.É. 1926. 93. 180–186.

² Boross M.: A Néprajzi Múzeum nádvágó gyűjteménye. N.É. 1954.

1. ábra. Kaszahegyből készült pengeköpös, nyaklós nádvágók. (Néprajzi Múzeum ltsz: 70.696; 5,952; 50.12.17)

2. ábra. Kaszahegyből készült pengeköpös nádvágó felerősítése. (Néprajzi Múzeum ltsz: 70.696)

Az első csoport változatai:

A)

a: Nyélbe szúrt szögelt:

1. Ltsz: 132.880
2. Ltsz: 54.82.51
3. Ltsz: 57.51.3

Gyalázka Pákozdi (Fejér m.)
Nádvágó Osli (Sopron m.)
Nádvágó kaszur Hajdúböszörmény (Hajdu m.)

b: Nyélbe szúrt nyaklós:

1. Ltsz: 127.298
2. Ltsz: 132.479
3. Ltsz: 132.488
4. Ltsz: 52.95.1
5. Ltsz: 63.49.9

Nádvágó Fülöpösdaróc (Szatmár m.)
Nádvágó Tiszaug (Szolnok m.)
Szársvágó és nádvágó Kecskemét (Pest m.)
Nádvágó Ersekcsanád (Bács-Kiskun m.)
Nádvágó kasza, nádvágó Szekszárd-Szőlőhegy (Tolna m.)

c: Nyélbe szúrt, szögelt, a penge felett lemezkarika

1. Ltsz: 98.584
2. Ltsz: 132.881

Nádvágó gyalázka Gárdony (Fejér m.)
Gyalázka Baracska (Fejér m.)

3. Ltsz: 132.882	<i>Nádvágó</i> Baracska (Fejér m.)
4. Ltsz: 53.82.50	<i>Nádvágó</i> Osli (Sopron m.)
5. Ltsz: 55.6.2	<i>Gyalázka</i> Tök (Pest m.)

d: Nyélbe szúrt, derékszögű vaspálcával, karika a penge alatt:

1. Ltsz: 64.100.15	<i>Irtó</i> Tyukod (Szatmár m.)
2. Ltsz: 65.122.2	<i>Nádvágó</i> Ecsedi láp kkrnyéke
3. Ltsz: 66.96.2	<i>Kacér</i> Vörs (Somogy m.)

e: Nyélbe szúrt, a pengét ferde vas- vagy drótkarika fogja a nyélhez:

1. Ltsz: 37.194	<i>Nádvágó kasza</i> Megyeres (Komárom m.)
2. Ltsz: 37.212	<i>Nádvágó</i> Megyeres (Komárom m.)
3. Ltsz: 5012.4	<i>Nádvágó</i> Kék (Szaboles m.)
4. Ltsz: 60.62.11	<i>Nádvágó</i> Kék (Szaboles m.)
5. Ltsz: 64.100.1	<i>Vesszőszedő garzsa</i> Mérk (Szatmár m.)
6. Ltsz: 64.100.17	<i>Nádvágó garzsa</i> Tyukod (Szatmár m.)
7. Ltsz: 66.56.20	<i>Nádvágó</i> Tihany (Zala m.)

f: Nyélbe szúrt, a pengét ferde vas- vagy drótkarika fogja a nyélhez, nyakló:

1. Ltsz: 33.232	<i>Nádvágó Kaszur</i> Ecsedi láp

g: Nyélbe szúrt, nyél hosszában pánt, szög alatt:

1. Ltsz: 64.100.7	<i>Gazoló v. nádvágó garzsa</i> Nagyecsed (Szatmár m.)
2. Ltsz: 64.100.19	<i>Kendervágó garzsa</i> Tyukod (Szatmár m.)
3. Ltsz: 64.100.20	<i>Kender- és nádvágó garzsa</i> Tyukod (Szatmár m.)
4. Ltsz: 64.100.21	<i>Kender- és nádvágó garzsa</i> Tyukod, (Szatmár m.)

B) Pengeköpűs nyaklóval:

1. Ltsz: 5.952	<i>Nádvágó</i> Domahida (Szatmár m.)
2. Ltsz: 5.953	<i>Nádvágó</i> Domahida (Szatmár m.)
3. Ltsz: 33.123	<i>Kaszur</i> Közép-Tisza vidék
4. Ltsz: 33.124	<i>Kaszur</i> Közép-Tisza vidék
5. Ltsz: 70.696	<i>Kaszur</i> Nagy Alföld
6. Ltsz: 50.12.17	<i>Nádvágó</i> Gébény (Szaboocs m.)
7. Ltsz: 65.173.25	<i>Szársvágó</i> Mezősas (Bihar m.)

C) Köpűs:

1. Ltsz: 37.317	<i>Nádvágó</i> Keszegfalva (Komárom m.)
2. Ltsz: 143.069	<i>Kóróvágó</i> Komádi (Bihar m.)
3. Ltsz: 50.06.35	<i>Szársvágó, nádvágó</i> Szentmártonkáta (Pest m.)
4. Ltsz: 50.11.52	<i>Kacér</i> Zalavár, Lebujpuszta (Zala m.)
5. Ltsz: 50.11.53	<i>Kacér</i> Zalavár, Lebujpuszta (Zala m.)
6. Ltsz: 52.30.5	<i>Kacér</i> Zalavár, (Zala m.)

7. Ltsz: 52.53.11	<i>Kacér Vörös</i> (Somogy m.)
8. Ltsz: 52.57.1	<i>Nádvágó kacér</i> Sármellék (Zala m.)
9. Ltsz: 63.41.10	<i>Kendervágó kis kasza</i> Szekszárd-Szőlőhegy (Tolna m.)
10. Ltsz: 64.100.8	<i>Gazoló garzsa</i> (Nagyecsed, Szatmár m.)
11. Ltsz: 65.60.6	<i>Kacér</i> Zalavár (Zala m.)
12. Ltsz: 65.60.7	<i>Kacér</i> Zalavár (Zala m.)
13. Ltsz: 65.60.10	<i>Kacér</i> Zalavár (Zala m.)
14. Ltsz: 65.175.3	<i>Sásvágó bicske</i> Szigliget (Zala m.)
15. Ltsz: 65.175.4	<i>Nádvágó bicske</i> Szigliget (Zala m.)

E különböző típuscsoportoknak már az első, felületes áttekintéséből is kitűnik, hogy egyes típusok meghatározott, összefüggő területre lokalizálhatók. Így például pengéköpűs nádvágó csak az Alföldön fordul elő és nincs meg a Dunántúlon³, ahol a köpűs típusúak a dominánsak. Ez utóbbinál érdemes közelebbről is áttekinteni az anyagot. A 15 darabból csupán három nem dunántúli, ahol e típusúak a Kisbalaton, a Balatonfelvidék, az északi Duna mente és Szekszárd környékén szóródtak szét, tehát jellegzetesen vízi, nádtermő területeken. Itt megtalálhatók a mai napig is a nádvágók hagyományos, kovacsoltvas eszközei, amelyek kivétel nélkül, mindig köpűsek. Nyilván ez a forma hatott a fenti szekundér eszközök megalkotásának az idején is.

Az alföldi nádvágók viszont korántsem ilyen egytípusúak. A felerősítési formák között előfordul ugyan köpűs is, azonban a legjelentősebb a makkos és azonkívül megtalálható a tüskés felerősítési forma is. A köpűs példányok hagyományainak érvényesülésével lehetne magyarázni esetleg a komádi és a szentmártonkátai előfordulásokat, azonban ezek már kóró- és szárvágók, és ezek funkcióihoz a vesszőszedő késeké is közel áll, amelyek nagyrészt köpűsek. Így a köpű jelentkezése korántsem megmagyarázhatatlan.

De hasonlóképpen értelmezhető a nagyecsed-i „gazoló gorzsa” köpűsége is, hiszen jelen esetben a kaszaszerű vágóeszköz horolói, nyeselői funkciót teljesít. A homokos földön a kukorica közét szokták ezzel az eszközzel meghúzogatni, ha gazos. E munka közben az esetleges másfajta felerősítési mód akadályozta volna a szerszám sima futását a homokban, míg a karcsú nyakkal az könnyedén átszaladt rajta. Nyilván a horolók, nyeselők példájára került rá a köpű, amikor talajmunkára alkalmazták e tipikus vágószerszámot. Mintegy a tárgy kiinduló pontját, kezdeti állapotát mutatja az ugyancsak Nagyecsedről bekerült tárgy (ltsz: 64.100.7), melynek neve „gazoló” vagy „nádvágó gorzsa”, de felerősítése még a kaszahegy nádvágók ismert formája szerint történt: a pengét a kivágott nyélbe szúrták és szögekkel rögzítették. A szerszám nyaka már kissé hajlított. Tanúi lehetünk tehát máris annak, hogy a funkció megváltozása után a felerősítési forma is praktikus irányban átalakul. Ez viszont a köpű jelentkezését lényegesen másképpen mutatja, mintha a nádvágó felerősítésének a hagyománya közvetlenül érvényesülne.

A makkos felerősítésre — mely az Alföldön a nádvágók közt domináns, de a kaszáknak is, melyekből e szerszámok másodlagosan készültek, ez a jellegzetes nyélre erősítési formája, és így ez is érvényesíthette volna hatását — csak

³ Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy a Pécsi Janus Pannonius Múzeum Földművelés gyűjteményében van egy pengéköpűs nádvágó Mohácsról (ltsz. 66.12.41). A vidék tájilag az Alföldhöz tartozik, bár a Duna jobb partján van. (Az adatot MÁNDOKY LÁSZLÓNAK köszönöm).

egyetlen példánk adódik a Csanád megyei Apátfalváról (ltsz. 53.125.23), de ez sem az igazi, mivel a kis törött kaszából készült szerszám fűvágó funkcióban élt. A kaszapenge derékszögben meghajlított nyakkal kapcsolódik a nyélhez, egy acél karikával megerősítve. Úgy látszik, a makkos felerősítés a gyenge penge esetében, amikor is az erős nádat rántó mozdulattal kellett elválni, nem volt alkalmazható.

A fentiekkel – a köpűs és makkos változatokkal – most nem is kívánunk bővebben foglalkozni. Elegendő volt csupán az, hogy itt is – főleg a köpűseknel – észleljük a régi formának az újabb eszközöknél való érvényesülését.

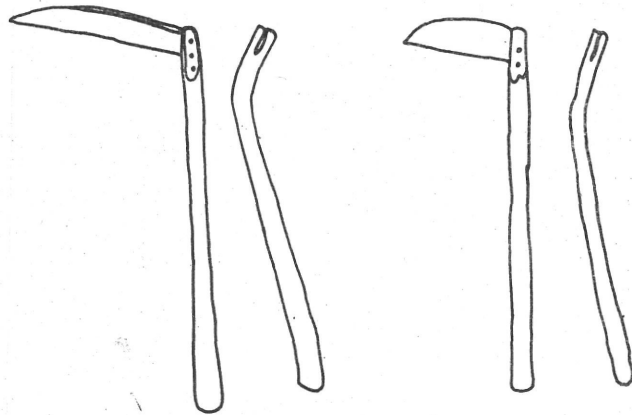
*

Érdekesebb most a másik két típus: a nyélbeszúrt és pengeköpűs, amelyek össze is függenek egymással, hiszen a nyélbe szúrt pengék vége olykor köpűszerűen visszahajlik a nyélre és ez mintegy átmenetet alkot a másik típushoz.

A két típus közül az előbbi jóval differenciáltabb és tájhoz sem rögzíthető olyan jól, mint a második, amelynek példányai csak az Alföldről kerültek elő. A nyélbe szúrtak valójában az egész országban elterjedtek, változataiknál pedig, melyek közül akad olyan csoport is, mely tájilag jól elkülöníthető lenne, a rendelkezésünkre álló kis példányszám miatt a tájhoz kötés igen bizonytalan.

A nyélbe szúrt pengék rögzítése általában szöggel, vagy a nyél fájának összeszorításával történik. Pusztán szöggel rögzített szerszám csak kevés fordul elő, de ez érthető is, mivel a vékony kaszapenge, mit átfúrnak, a vágás súlya alatt könnyen elhajolhat vagy kitörhet. Ezért vagy a penge mellett a nyélen pántot alkalmaznak (3. ábra.) mi a szöveget jobban fogja, és a hasítékát is szorosabban szorítja, vagy nyaklót, ami a penge tövétől a nyélig vezetve szilárd támasztékot jelent.

A penge nyélbe szorítása vas- és lemezkarikákkal, esetleg dróttal történik. Eléggé elterjedt az a forma, hogy a nyelet a pengén felül karikázzák és ilyenkor a pengét vagy ékelik vagy oromját a nyélbe visszahajtják. Ha a rögzítő ka-

3. ábra. Nyélbeszúrt, pánttal erősített nádvágó kaszahegyből és acélpengéből.
(Néprajzi Múzeum ltsz.: 64.100.19; 64.100.21)

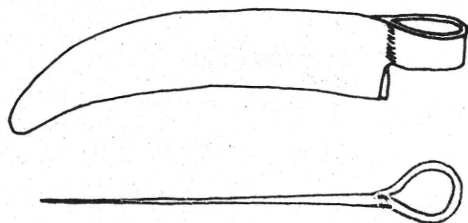
5. ábra. Nyélbeszúrt kovácsolt vasú nádvágó.
(Néprajzi Múzeum ltsz: 70.697)

4. ábra. Nyélbeszúrt nád- és szárvágók,
pántolva.
(Néprajzi Múzeum ltsz: 64.100.19;
64.100.22 – 23)

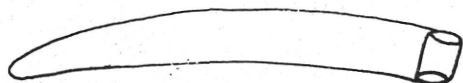
rika a penge alatt van, a penge végét a nyélbe szúrják és az oromjához még külön pálcavasat is erősítenek, amelyet derékszögben meghajlítva a nyélbe ütnek, hasonlóan a tüskés felerősítéshez.

Igen elterjedt még a penge karikával való ferdén rögzítése, illetve keresztbe drótozása. Egy esetben ezeknél is alkalmaztak nyaklót.

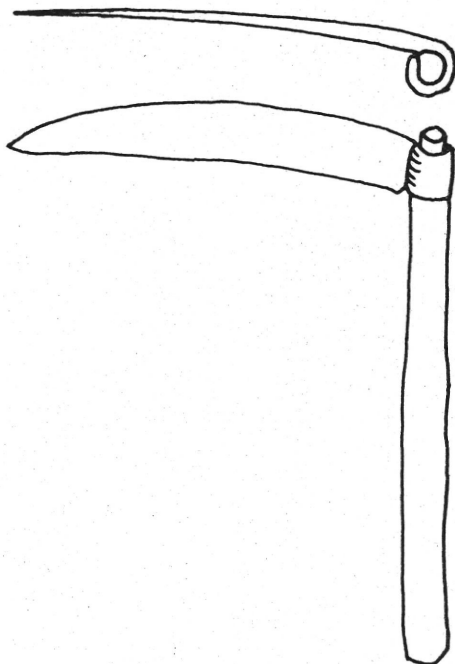
A nyélbe szúrt és szöggel vagy karikával rögzített kaszahegy nádvágóknak megtaláljuk ugyan az acéllemezből készült párjait, de ezek egy része szárvágó és mint ilyen újabb alakulatnak is tekinthető (Vö. 37.290 „kukoricaszárvágó”, Keszegfalva Komárom m.; 132.556 „szárvágó”, Kecskemét Pest m.; 61.115.12 „Csutkavágó”, Hajdúszoboszló Hajdú m.). De ha újabb készítmények is, maga a felerősítési mód régóta élő hagyomány. Ezt mutatja az is, hogy pár átmeneti funkciójú tárgy mellett (4. ábra) (nád- és szárvágó gorzsa, Tyukod Szatmár m. 64.100.19; 64.100.22 – 23 ltsz.) kifejezetten nádvágók is maradtak ránk a Duna-Tisza közéről és az Alföldről (5. ábra) (59.73.18; 70.697 ltsz.), illetve a Miskolci Múzeum gyűjteményében Ároktőről (53.1323.1; 53.1323.3 ltsz.). Ezek közül különösképpen az alföldi szép kovácsoltvas példány, („kaszur nádvágásra”) melynek kissé hajlott, késszerű pengéjét szög rögzíti, de a penge felett karika is szorítja a nyelet. Érdemes utalni arra is, hogy

6. ábra. Pengeköpús nádvágó pengéje.
(Ároktó, Borsod m.;
Néprajzi Múzeum ltsz: 66.34.23
– Hossza: 22 cm.)

7. ábra. Pengeköpús nádvágó pengéje.
(Karcag, Szolnok m.;
H: 30 cm. Karcagi Múzeum
ltsz: 53.169.1)

8. ábra. Pengeköpús nádvágó. (Temerin,
nyél h: 34,5 cm, penge h: 27 cm.
L. Fotoarch. 180.937)

Ároktón találtuk azt a kovácsoltvas pengéjű, kaszaszerű vesszőszedő kést, melyet ugyancsak szöggel rögzítettek a nyélbe.⁴

A másik típuscsoportnál a pengeköpús vágóeszközöknél még világosabb a régi hagyomány érvényesülése. Egyrészt található olyan kovácsoltvas vágók, melyeknek a pengéből visszahajlított köpüje félig nyitott és a tulajdonképpeni rögzítést nyaklóval és karikával biztosítják (ltsz. 134.229 Szeghalom, Békés m.; 65.173.25 Mezősas, Bihar m.). Másrészt kifejezetten nádvágó funkcióban egy sor pengeköpús, tömör vas nádvágó is került elő, mégpedig az Alföldről (6. és 7. ábra) ahonnan a fenti hasonló kaszahegy nádvágók is valók (Néprajzi Múzeum ltsz. 66.33.23; 66.33.24; Ároktó, Népr. Múzeum fotógyűjteménye Temerin (8. ábra); Karcagi Múzeum 53.169.1; Miskolci Múzeum 53.1224.1).

*

Mindez – úgy véljük – igazolja azt, hogy e felerősítési formák a kaszahegy nádvágók megjelenése előtt is alkalmazásban voltak, illetve a helyi hagyománynak részét alkották. De ez természetesnek is látszik, ha a formák egy-

⁴ TAKÁCS L.: Ág- és vesszővágók a Tisza menti ártereken, NÉ. 1967. 211.

szerűségét tekintjük, hiszen pl. a nyélbe rögzített felerősítési mód érvényesül ma is a kések nyelezésénél, mégha a penge nem keresztben, kaszaszerűen áll is a nyélben. Valójában a legősibb nyelezési formák egyike ez, amely a kőkortól kezdve máig nyomon kísérhető.

A kősarlók egy részét például, mint azt a szerencsés módon nyéllel ránk maradt példányok is igazolják, ugyancsak nyélbe szúrva rögzítették. Sokat idézett példa a dániai Stenildből való kősarló, melynek részletes bemutatását A. STEENSBERGNél találhatjuk meg,⁵ aki különben híres sarlós aratási kísérleteinél e példány pontos másolatával is végzett aratási munkát.⁶ A 11,6 cm-es kőpengét kis fa ékkel rögzítették a hajlított, szépen faragott s valószínűleg nyírfából készült nyél felső végébe, amely fölött a fa végét gombszerűen hagyták meg.

De ugyancsak nyélbe szúrva erősítették fel a bronz sarlók fontosabb típusait, azaz a H. SCHMIDT-től bemutatott négy típus közül hármát,⁷ — a negyedik, mint ismeretes, kőpús volt. Ezek közül egyeseknek jó nyél-rekonstrukcióját, amelyen a felerősítési mód is világosan szemlélhető, ugyancsak A. STEENSBERGNél találhatjuk,⁸ aki ezekkel a szerszámokkal is elvégezte az ismert aratóeszköz kísérleteit. A többféle típusú sarlók közül most főleg az érdekes, ami a fenti típusoknak legkorábbi párhuzamait szolgáltatja, így a nyeles felén behajlított végű és az ún. szöglukas típus, amelyek kb. egyidőben tűntek fel Kis-ázsia területén, i. e. 3000 — 2500 között. Az utóbbi ismeretes Egyiptomból⁹ és Kréta szigetéről (i. e. 1550 — 1200),¹⁰ azonkívül Görögország több helyéről, és Trója hatodik rétegéből is.¹¹

E szöglukas forma terjedt el egyrészt Dél-Európában, másrészt Szibériában, ahol a Jenisszei körüli bronz kultúrában (i. e. 11. sz.) uralkodóvá vált. A. M. TALLGRÉN csak elvétve tudott e vidékről más típusú bronz eszközt kimutatni.¹² A típuson belüli változatokról J. R. ASPELIN munkájában találhatunk jó áttekintést.¹³

Mindez azért érdekes számunkra, mert e területen a szöglukas sarlóforma túlélte a bronzkort, és valójában napjainkig megmaradt. STEENSBERG is megállapítja¹⁴, hogy a bronz kori felerősítési forma „nagyon hasonló ahhoz a módhoz, amit a Jennissei kultúrában ma is láthatni a Kalgan kerületben, Kína és Belső-Mongólia szélén”, bár igaz, hogy e formák már rövid kaszának is felfoghatók.

De nemcsak a határszállon, hanem a kaszaszerű sarló úgyszólván az egész Távol-Keleten, Kínában és Japánban is megmaradt, ahol a bronzkor jóval hosszabb ideig tartott, mint Európában. Ha a felerősítési mód nem is vehető ki mindig pontosan az ábrázolásokban, a kaszaszerű sarló máig is nyomon

⁵ A. STEENSBERG: Ancient Harvesting Implements. København, 1943. 72 — 74.

⁶ A. STEENSBERG: i. m. 13.

⁷ H. SCHMIDT: Der Bronzesichelfund von Oberthan Kr. Merseburg, ZfE. 1904.

⁸ A. STEENSBERG: i. m. 14 — 17.

⁹ W. M. FLINDERS PETRIE: Tools and Weapons. London, 1917. LIV: 13.

¹⁰ O. MONTELIUS: La Grèce préclassique I. Stockholm, 1924. 16.

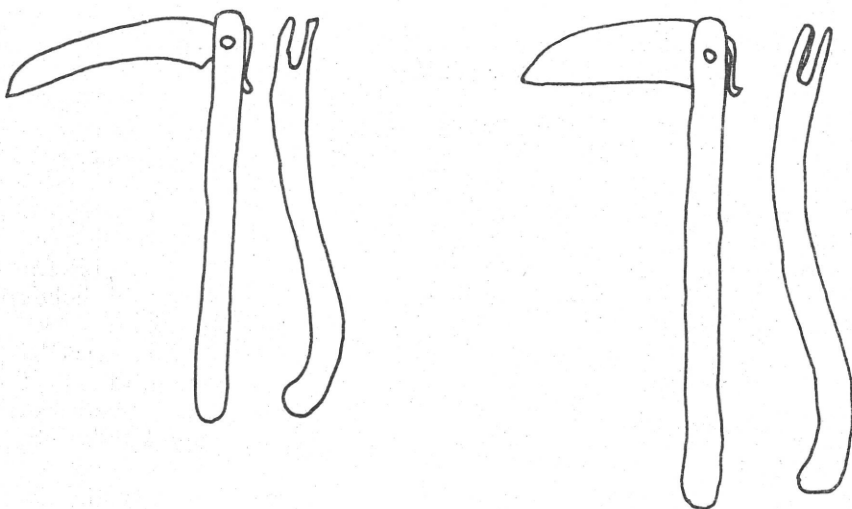
¹¹ A. STEENSBERG: i. m. 147 — 148.

¹² A. — M. TALLGRÉN: Studies of the Pontic Bronze Age. Eurasia Septemtrionalis Antiqua (= ESA) IX: 113.

¹³ J. R. ASPELIN: Antiquités du Nord Finno-Qugrien, I. Helsingfors, 1877. 57: 212; 214 — 217 kép.

¹⁴ A. STEENSBERG: i. m. 148.

követhető az ainuknál,¹⁵ Koreában, illetve az Amur vidékén is.¹⁶ E sarlótípus létezését Kínában történeti adatokkal is dokumentálhatjuk. Így például az Ah-hszi, Jülin barlangkolostor 16. fülkéjének Tang-kori (618–907-ig) freskóján kaszaszerű nyélbeszúrt sarló ismerhető fel.¹⁷ Az egyik Peking körüli, 10–13. századi leletanyagban talált 5 darab sarló közül is az egyik ugyancsak hasonló típusú.¹⁸ De a legújabb feldolgozásokban is, mint jellegzetes sarlótípussal találkozunk e fentivel, így például FRANKENÁL¹⁹ vagy WAGNER nagy mezőgazdasági munkájában.²⁰ De volt alkalmunk az e típusú sarlókat közvetlenül is megtekinteni G. MONTELL szíves segítségével 1965-ben a Stockholmi Etnografiska Museet Kínai Gyűjteményében. Ezek közül a fentieknek megfelel például a Honan tar-

9. ábra. Kínai sarlók szögelt pengével

tományi Tjzsans Obo-i sarló (ltsz. 41.11.17, H: 52 cm, penge h: 21,5 cm, penge sz. 6,5 cm), melynek pengéjét szöggel szilárdan rögzítették, a nyele pedig oldalról nézve torzított S-alakot mutatott. A Chihli tartománybeli Luong Kuan Shien-i két sarlónak (9. ábra) a pengéje mozgott (ltsz. 41.11.20, H: 43 cm, penge h: 16,5 cm, penge sz: 5 cm; ltsz. 41.11.19, H: 35,5 cm, penge h: 17,5 cm,

¹⁵ S. M. HILGER: Japan's „Sky People”, the Vanishing Ainu, National Geographic. Vol. 131. N° 2, 274–275.

¹⁶ – : Manžury, Danoy i Kitajci Amurskoj Oblasti. Izvestija Vostočno – Sibirs-kago Otdela Imp. Rusk. Geografičeskago Obščestva. Irkutsk, 1883, 3–4. sz. 15:18/c ábra.

¹⁷ WEN-WU, 1959. 1. sz. 17. A kínai szövegek fordítását Csongor Barnabásnak köszönöm.

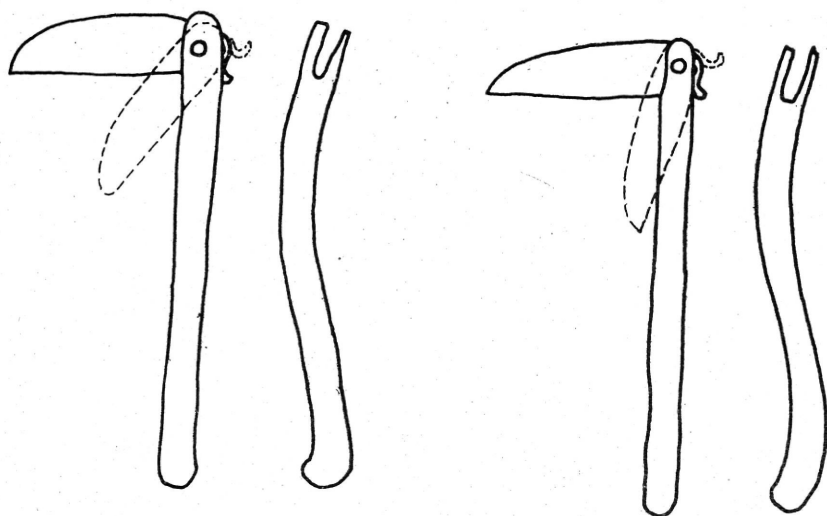
¹⁸ KAOGU 1963. 3. sz. 4. tábla.

¹⁹ O. FRANKE: Keng Tschhi Tcu. Ackerban und Seidengewinnung in China. (Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstitutes, Bd. XI./Hamburg, 1913. 1523.

²⁰ W. WAGNER: Die chinesische Landwirtschaft. Berlin, 1962. 268:5.

Vö. F. BERGMAN – G. BEXELL – B. BOHLIN – G. MONTELL: History of the Expedition in Asia 1927–1935, IV (Report from the Scientific Expedition to the North-Western Provinces of China under the Leadership of Dr. Sven Hedin, The Sino-Swedish Expedition Publ. 26) Stockholm 1945, 444.

Vö. Archaeologia in New China. Peking, 1961:61.

10. ábra. Kínai sarlók szögelt és mozgatható pengével

penge sz: 2,5 cm). Becsukható pengéjű sarló volt viszont a Honan tartománybeli Tjzsan Obo-i két sarló (10. ábra) (ltsz. 28.18.17, H: 45 cm, penge h: 21 cm, penge sz: 5 cm; ltsz. 27.18.18, H: 45 cm, penge h: 18.5 cm). Valamennyinek a nyele oldalról nézve torzított S-alakot mutatott.

E vágóeszközök elnevezése a helyi viszonyokban jártas ismertetőik szerint: *sarló*. A STEENSBERG formájuk után a rövid kaszák közé sorolja őket, de a gyér archeológiai leletek alapján eldönthetetlennek tartja, hogy európai hatásra fejlődtek-e vagy önálló invenciók.²¹ A kínai vágóeszközök között ma, igaz, van ívelt sarló alakú is,²² de Ázsia nagy részén ez a kaszaszerű szerszám a legelterjedtebb aratóeszköz, amit általában sarlónak neveztek. A már korábban bemutatott STEENSBERG idézet is feltételezi a bronzkori szerszámokkal való közvetlen összefüggését.²³

Nyugat felé haladva azonban e szerszámoknak az előfordulása is gyérrebb, de a funkciójuk is változik. Helyettük differenciáltabb vágóeszköz-anyag áll rendelkezésre,²⁴ különválva az ívelt sarló és a fűvágásra használt kasza, melynek éppen az átmeneti területen, Kelet-Európában és Nyugat-Ázsiában kétféle változata is megmaradt: a rövid kasza, mely régibb és a hosszúnyelű kasza, amely itt aránylag fiatal. A rövid kaszák között gyakran a keleti sarlók pontos megfelelői is megtalálhatók.

²¹ A. STEENSBERG: i. m. 208.

²² O. FRANKE: i. m. 152.

W. WAGNER: i. m. 268.

²³ A. STEENSBERG: i. m. 148.

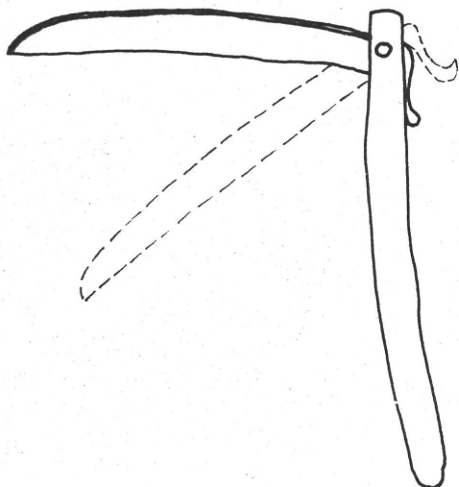
²⁴ K. VILKUNA: Zur Geschichte der finnischen Sicheln, Excavationes et Studia, Suomen Munais-Mustoydistyksen Aiskakauskirja. Helsinki, 1934. 232 – 234.

D. ZELENIN: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin – Leipzig 1927. 32 – 34.

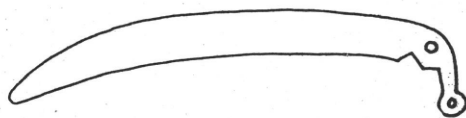
A. LÜHNING: Die schneidende Erntegeräte. Technologie, Entstehung und Verbreitung unter besonderer Berücksichtigung Nordwestdeutschlands. Dissertation, Göttingen, 1951. (Kézirat)

TAKÁCS L. i. m. 211 – 212

De az az érdekes, hogy megtalálhatók Európának nyugatabbi részén is olyan periférikus területen, ahol a rövid fűvágó kaszának ma már nincs jelentősebb szerepe. Nyomára akadtunk például délen, Bulgáriában és északon Skandináviában. A Szofiai Néprajzi Múzeum gyűjteményében van például két vágószerszám, amelyek közül az egyik (ltsz. 17.962) az északnyugat-bulgáriai Vracanszskoból való (11. ábra) és elnevezése a bozót- és nádvágók szokványos

11. ábra.. Tyrpan behajlítható pengével

12. ábra. Tyrpan pengéje

13. ábra. Behajlítható kaszapenge

neve: *tyrpan*, és a másikkal (prov. ltsz. 845), mely ismeretlen helyről származik, neve szintén *tyrpan* (12. ábra). Mindkét példány pengéje szöggel van a fanyélbe erősítve és amint az egyik példány, melynek a nyele is megmaradt, mutatja, a penge behajtható.

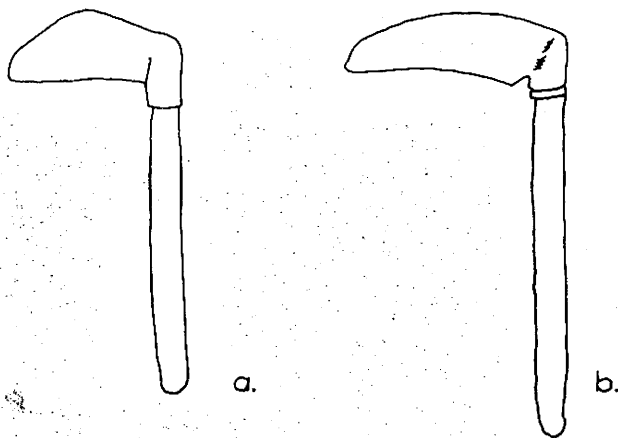
A szöggel felerősített és behajtható pengéjű kasza Skandináviában is ismert. A Nordiska Museet egyik ilyen példánya (ltsz. 150.268) Skaneból (Vilands hd, Rinkaby sn) származik, s a penge hosszú nyélbe van szerelve, amely körülbelül felső harmadán hajlított. Elnevezése: *lie*, azaz kasza. Egy másik, nyeletlen penge, melyen viszont jól kivehető a felerősítő szögluk (ltsz. 87.228), Bietra Socken Angermanlandból való (13. ábra). Mindkettőnek a nyaka a pengével tompaszöveget zár.

De előfordul az e típusú eszköz rövid nyéllel és szilárd nyélbe rögzítéssel is: az egyik (ltsz. 185.058 Örberga, Östergötland) példány nyele 42 cm hosszú, pengéje pedig 41 cm. A penge szöggel és lemezkarikával van a nyélbe erősítve. Egy másik Dalarna-ból való példány, amelynek a neve már *skara* (sarló) valószínűleg kaszahegyből készült és pengéje oldallemezzel és szöggel van nyelébe erősítve. A tárggyal kapcsolatban a következő megjegyzés olvasható kartonján: „Skara av den for orten nauliga typen”, azaz e típus általános e helyen.

*

Lényegében megegyezik az elterjedésükkel az ugyancsak kaszaalakú, pengeköpös felerősítésű szerszámoké, melyeknek mind kaszahegy, mind pe-

dig kovácsoltvas recens példányai az Alföldről ismeretesek. Ezek legkorábbi változatai a bronzkor utolsó szakaszához datálhatók,²⁵ amikor is Nyugat- és Dél-Európában és főképpen az elterjedésük centrumának tekinthető Brit szigeten tűnnek fel nagy számban, illetve kelet felé Közép-Ázsiában, ahol Turkesztán vidéke volt előfordulásuk fő bázisa.²⁶ E keleti területeken azonban a nyugati típustól, melynek pengéje szorosan tapad a nyélhez, mintegy annak visszagörbítéséből származtatható – habár öntvények – eltérő változatok a dominánsak, mégpedig olyanok, melyeknek köpűje rövid, görbült nyakkal kapcsolódik a pengéhez. E változatok a Kaukázus vidékén is fellelhetők, ugyanakkor

14. ábra. Kínai köpűs sarkók

azonban szórványosan Turkesztán északi részén az előbbi típus nyomaira akadhatunk.

De az az érdekes, hogy e nyugatra jellemző bronz sarkó Kína területén is előkerült, így például a Pekingi Palota Múzeumában található egy han-kori (i. e. 280 – i. sz. 220) példány,²⁷ amelynek igaz, hogy a köpűje szokatlanul hosszú. De a régi anyagban vas példány is akad. Ilyen például a Pekingben előkerült, 10 – 13. századból való vas-sarkók egyike, melynek köpűje már semmivel sem lépi túl a penge szélességét.²⁸ Az egyik 14. századra datálható leletanyag sarkói viszont újból csak nyújtottabb köpűvel rendelkeznek.²⁹ Lényegében ez a forma élt tovább csaknem máig, mint a kínai kaszaszerű sarkók másik jellegzetes képviselője, amelyről WAGNER ismert könyve ad tájékoztatást.³⁰ Egyébként, amint ugyancsak ő megjegyzi „Die Bauart der Sicheln Liän ist sehr verschieden”, amiből az is kitűnik, hogy a szerszámot kaszaszerű formája ellenére sarkónak tekintették.

E köpűs formák megtalálhatók a Stockholmi Etnografiska Museet Ázsia gyűjteményében is. Rövid köpűvel, akár a mi bronzköpűs sarkóink, vannak ellátva az An-Hui (14. a. ábra) (Tang-Tu-Hsien, Hsing-Lo-Tsun, ltsz.

²⁵ H. SCHMIDT: i. m. 423.

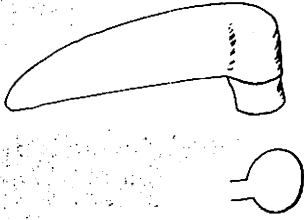
²⁶ A. STEEDBERG: i. m. 161.

²⁷ WEN – WU, 1958, 12. sz. 58-7a

²⁸ KAOGU, 1963. 3. sz. 4 és 18 á.

²⁹ WEN – WU, 1958, 2. sz. 54:8.

³⁰ W. WAGNER: i. m. 268.

15. ábra. Kínai köpűs sarlópenge

41.11.24, H: 32 cm, penge h: 14,5 cm), a Sui-Guan-i (14. b. ábra) (Sa-Za-Chi, Shi-Kui-Tsun, ltsz. 41.11.18, H: 41 cm, penge h: 16,5 cm) a Honan-i (15. ábra) (Tjazzsan-Obo ltsz. 27.18.58, penge h: 14,5 cm); hosszabb köpűje (8 cm) van például az egyik honan-i sarlónak (Mienchih Hsien, Jang-Shav-Tsun, ltsz. 41.11.22, H: 34 cm, penge h: 12 cm).

De nemcsak Ázsiában, hanem Európában is nyomára akadhatunk a recens anyagban a pengeköpűs változatoknak, amelyek általában önállóbb, tisztább változatát képviselik a pengeköpűnek, mint a bronz formákra emlékeztető kelet-ázsiai példányok. Ilyen szerszámot ismerhettünk meg a JANKÓ által összeállított kaukázusi anyagból,³¹ majd egy görbehátú változatát Spanyolországból.³² Míg északon a svédországi Dalarnából és Smålanból kerültek hasonló felerősítésű példányok a Nordiska Museetbe.³³

*

A kaszaszerű vágóeszközjeinknek a fentiek csak egyik típusát tették, így korai volna még általában jelentőségükről beszélni. Erre majd a teljes anyag áttekintése után kerülhet sor. Addig is azonban megállapítható, hogy a fenti típusú vágószerszámok a legkorábbiakhoz tartoznak, melyek a kőkortól napjainkig nyomon követhetők Európa és Ázsia jelentős részén. Valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy a vaskori példányok közvetlenül e régi típusok leszármazottjai, s azok a példányok is, melyek máig fennmaradtak a régi kontinuitást őrzik. S valószínű az is, hogy az e típusú szerszámok ismertek voltak őseink előtt még a vándorlás időszakában, majd aztán is, hogy megtelepültek. Tágabb környezetük és saját maguk eddig ismert anyaga is erre mutat, de valószínű, hogy az ide vonatkozó adatokat hamarosan gyarapítani is tudjuk.

TAKÁCS LAJOS

³¹ JANKÓ J. – POSTA B.: A gyűjtemények leírása. (ZICHY J. Kaukázusi és Közép-Ázsiai Utazásai). Bp, 1897. 278.

³² M. BOITARD: Les instruments aratoires. Paris, 1834. 70:1.

³³ Vö. TAKÁCS L. i. m. 211 – 212.

ZUR GESCHICHTE UNSERER SENSENARTIGEN SCHNEIDEGERÄTE I.

Unter unseren Schneidegeräten kommen heute diejenigen senseförmigen Rohrschneider am häufigsten vor, die man aus verbrauchten alten Sensen meistens zu Hause bereitet. Das abgeschnittene Sensenstück wird auf verschiedene Weise am Stiel gefestigt (mit Nagel, Band Eisen, Tülle usw.). Diese Befestigungsweise entspricht nach unserer Erfahrung der Art und Weise, nach der man auf demselben Landesgebiet die aus Schmiedeisen verfertigten, überlieferungsmässigen Rohrschneider am Stiel zu befestigen pflegte.

Von den verschiedenen Befestigungsarten bespricht der Verfasser da die Befestigung durch Einstechen in den Stiel, bzw. durch Verwendung einer Klingentülle und beobachtet gewisse Zusammenhänge unter diesen Methoden.

Die Befestigung durch Einstechen in den Stiel bildet eine an Schneidegeräten seit der Steinzeit bekannte Form, die sich im Bronzealter besonders auf den britischen Inseln und in Süd-Europa, sowie im mittleren Teil von Asien verbreitete, ja sogar in der Eisenzeit – in Ost-Asien sozusagen durch die unmittelbare Übernahme der Formen des Bronzealters – fortlebte. Hier gilt diese für eine wichtige Sichelform; in West-Asien wird aber diese schon als kurze Sense gebraucht und ebenso auch in Ost-Europa. Doch sind ihre Spuren auch auf Gebieten zu finden, wo die kurze Sense heute nicht mehr vorhanden ist, so im Süden in Bulgarien, im Norden aber in Schweden – dort als Gebüsch- und Rohrschneider, hier zum Teil als Gebüschsense, zum Teil als Sichel. Auch in Ungarn ist diese Form als Rohrschneider unter den überlieferten Geräten zu finden, kommt aber neulich auch in den aus Sense bereiteten Geräten sekundären Charakters in grosser Zahl vor.

Die Befestigungsart durch Klingentülle ist seit dem Bronzealter nachweisbar. Mittel-Asien bildet zu dieser Zeit ebenfalls ein wichtiges Verbreitungszentrum dieser Form. Selbst heute ist diese Form dort vorhanden, zugleich aber auch in Ost-Asien, wo sie als Sichel – neben der Befestigungsart durch Einstechen in den Stiel – fortlebt. Im Westen taucht die Befestigungsart durch Klingentülle an rezenten Gegenständen immer weniger auf, ist aber in Kaukasien öfters zu finden. In Süd-Europa kommt diese Form zerstreut und zwar als Gebüsch- und Rohrschneider vor und man findet sie auch auf den nördlichen Randgebieten. In Ungarn wurde dieser Typ in der Funktion eines Rohr- und Astschneiders aufrechterhalten, aber nur auf dem Tiefland, wo man die aus Sensenspitze verfertigten sekundären Geräte auch heute noch auf dieselbe Weise am Stiel befestigt.

Durch Übersicht der Zusammenhänge beider Typen kommen wir zu Folgerung, dass senseartige Schneidegeräte auch auf den Gebieten, wo die Ungarn einst ihr Wanderleben führten, bekannt waren und die Ungarn ihre jetzige Heimat in Bekanntschaft mit ähnlichen Geräten erreicht haben. Ihr Gerät wurde da in eine andere Funktion zurückgedrängt, doch als Rohrschneider bis heute erhalten.

Erdőháti kettősudvarok¹

A szatmári falvak² – kisebb eltérésektől eltekintve – egységes település- és telekformát mutatnak.³ Általában ma sorfalunak mondhatók, amelyek egyutcás magja még akkor is könnyen megállapítható, ha több párhuzamos és átlós mellékutca bővítette, vagy közigazgatási rendelkezések növelték a települést. Még ma is gyakori az olyan falu, amely egyenes vagy többszörösen kanyarodó egyetlen utcából áll,⁴ s amely a tengelyében álló templom körül nyhe ívben kiszélesedik,⁵ vagy előfordul, hogy patak vagy vizes, illetve lazábban beépített terület helyezkedik el a két szembenálló utcáor között,⁶ vagy pedig a templom szigetén, illetve földnyelven áll.⁷

A jelenleg már felbomló, de még érzékelhető hagyományos telekforma és elrendeződés – némi variációs lehetőség határán belül – vizsgált területünkön szintén azonos típusba tartozott. Az utcai és hátsó kapuval ellátott kerített szalagtelek utca felőli részén – az utca tengelyére merőlegesen – állt a háromosztatú ház,⁸ ezzel szemben a tölgyfából rótt gabonás kamra s a tengerit tároló góré, esetleg magtár, 7–15 méterre a ház mögött a nagyjószág ólja, szemben vagy mögötte disznóól, tyúköl, nagygazdáknál juhodály, különböző fészerek, színek. Jómódú gazdáknál – az utcával párhuzamosan – állt a telek végében a csűr, körülötte méhes, aszaló, esetleg sütőház (1. ábra). A teleknek a ház, ólak, fészerek közötti része volt az *udvar*; azt a telekrészt, amelyen a ház, kamrák ólak álltak, *portának* is mondták. Az udvar és a kert között *szérű*, *szabadszérű*, a csűr mögött *rakodó* volt, amelyet – miként neve is mutatja – nyomtatásra, szelelésre,

¹ Az 1962-ben megkezdett szatmári néprajzi gyűjtésnek, amely egy szűkebb tájegység néprajzi tárgyainak gyűjtését és dokumentálását vállalta, 1966-tól új nézőpontot és feladatot adott a tervbevett Szabadtéri Múzeum. Szatmári csoportjának felállítása – az egész koncepció kidolgozása és megvalósítása mellett – számos olyan részletkérdést vetett fel, amelynek elmélyítése és tisztázása nemcsak a konkrét célt hozta közelebb, hanem a néprajzi ismereteket is gazdagította, bővítette.

² Kutatási területünk a volt Szatmár megye Erdőhát és Tiszahát néven ismert tájainak falvai, elsősorban Fülesd, Vámosoroszi, Nagyhodos, Kispalád, Milota és Tiszabecs.

³ „E kis falvaknak rendszeren csak egy egyenes utcájuk van...” BOROVSKY: Magyarország városai és vármegyéi. Szatmár vármegye. 258.

⁴ „Egyutcás szalagtelkes apró falvak raját szabálytalan alaprajzú képződmények tarkítják... mint pl. Tarpa, az egykori mezőváros.” FÁBIÁN S.: Szatmár, Ugocsa és Bereg K.E.E. vármegyei k. 30.

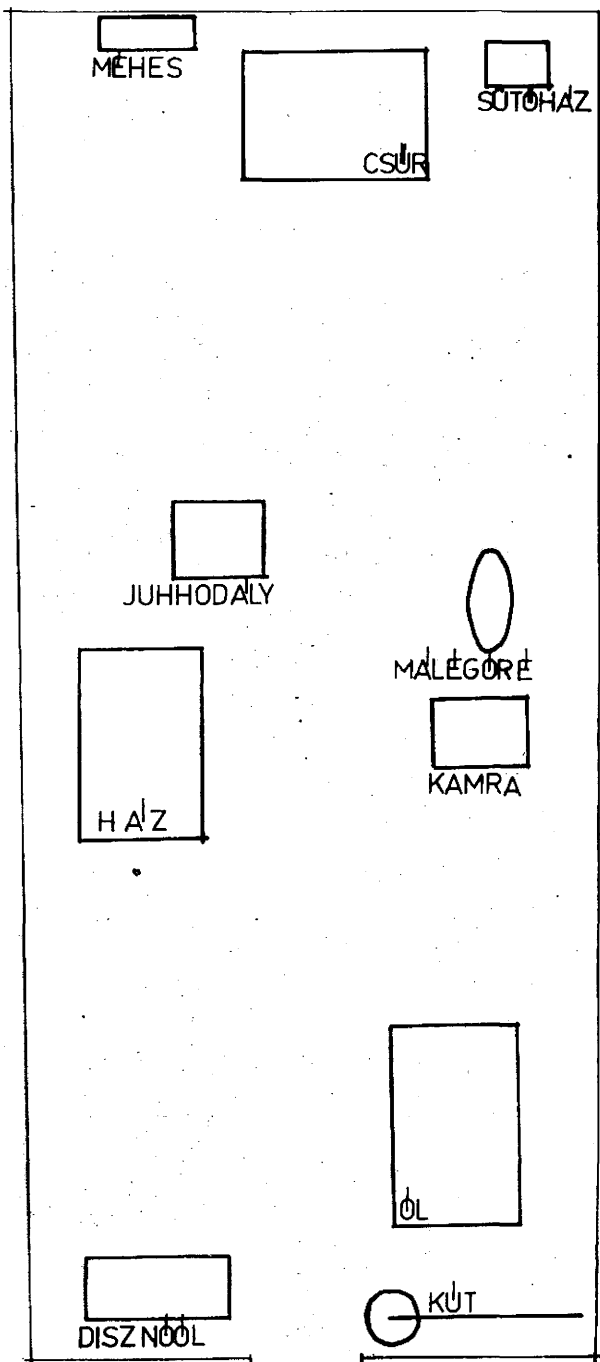
⁵ Pl. Uszka, Magosliget, Tiszabecs, Szamostatárfalva.

⁶ Kölcse, Nemesborzova, Botpalád, Kispalád, Milota, Tiszabecs, Tiszakóród.

⁷ Pl. Nagyszekeres, Rozsály, Vámosoroszi, Majtis.

⁸ Pl. Nagyszekeres, Csengersima.

⁹ Jobbmódú és nemes családoknál már a századfordulón gyakori volt a hatosztatú ház is.

1. ábra. Rekonstruált kettősudvar rajza, az elbeszélések alapján

illetve termény és takarmány tárolásra használtak. A szerű, illetve csűr mögött a rakodó körül volt a gyümölcsfákkal beültetett gyepes *kert*.

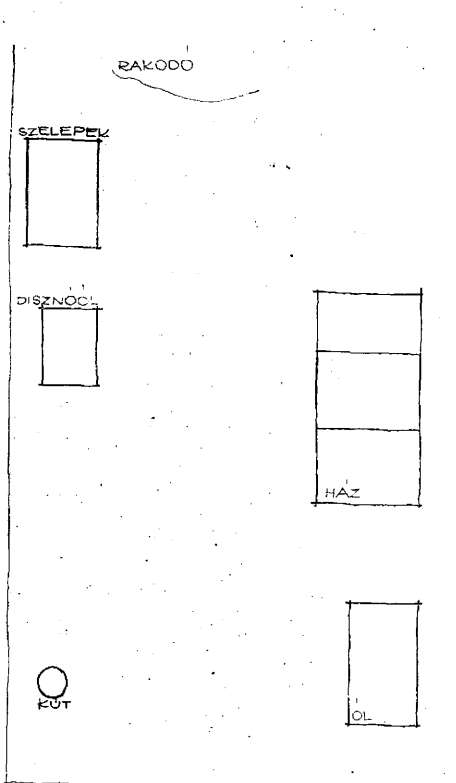
A telkek szélessége a szétválakozások, öröklések és eladások következtében különböző volt. Nem egy telket – már a századfordulón – igen keskeny, osztott állapotban is többszörösen beépítettek, a telek hossza azonban általában nem változott meg, így a falu településformáját lényegében az osztás nem befolyásolta. A telkek elején az egymással szembe és egymás mögé épített házak, valamint a melléképületek egyrésze is megsokszorozódott, a telken élő családok arányában; azonban az épületek elrendezésének az elve a sokszorosodás ellenére is megmaradt. A kert előtt álló épületek a közös telekhasználat ellenére sem szaporodtak, mert a csűr, aszalót, sütőházat közösen használták.⁹

2. ábra. Abora. Újtípusú. Kb. 60 – 70 éve terjedt el

Ez a telekbeosztás, amely a századfordulón még általános elvként jelentkezett, az idős emberek elbeszélései, valamint több hagyományos elrendezésben meghagyott telek és épület alapján könnyen és hitelesen rekonstruálható. Ennek a telekformának általános volta, kiérlelt megjelenési formája és használata, valamint a magyar etnikum területén nagy és összefüggő területen

⁹ A gazdálkodás szintjében bekövetkezett fejlődés, az osztott tulajdonjog és a fahiány miatt a csűrök nagyrészt lebontották, s helyettük az újformájú aborák terjedtek el, amelyek elsősorban a csűr takarmánytároló funkcióját pótolták. Ezek a 70 – 80 éve jelentkező épületek a Tiszaháton kiszorították a négyszögletes alapú, mozgatható fedelű aborákat is. A ház használata differenciálódott, a szobák száma növekedett, a ház magába olvasztotta a különböző kamrákat, s kiegészítő melléképülettel – a nyári konyhával – bővült. Az ólak szerepe változatlanul jelentős: az ólban tehenek és szerződéses borjak, gondozásra kiadott tsz-lovak, a disznósóiban malacok, koca és hízók vannak. A többi melléképület: csűr, sütőház, méhes, szekérszín, juhodály tünőfélben van, a fás- és szerszámoskamra sem kivétel. Csűrűt már alig találni a falvakban, az újonnan elterjedt takarmánytároló abora azokon az udvarokon jelentős, ahol a szarvasmarhák takarmányának és a még használt gazdasági felszereléseknek az elhelyezése megkívánja. A lakóház és a melléképületek egy tető alá tömörítésének igénye nem tapasztalható.

3. ábra. Papp István volt kettősudvarú telkének rajza. Füledd

A lakóház a telek szélességétől függően vagy az óllal egyoldalon, vagy 10–15 méterrel távolabb szemközt állt, de mindig a telek hosszával párhuzamosan helyezkedett el. Ha a disznóól nem az utcafélen volt, akkor a lakóházzal szemben állt. Ugyancsak ezen az oldalon helyezkedett el a málégóré is. A házon alul szelepek, színek álltak, szoros egységet alkotva a ház körüli épületekkel, ezek után a rakodóterület, a szérű, majd a méhes, aszaló, ritkán a csűr következett; a telket a kert, a gyümölcsös zárta le. A telkek lezárása gyakoribb volt a határ, mint az utca felé, ha nem is volt általános. Tőkéskapun vagy csak hágcson keresztül lehetett a kabola útra (szekérút) kijutni (2. ábra).

Füledden nem régen még állt a legutolsó ilyen beosztású udvar (3–4. ábra), ólja három éve dőlt össze, egy árvíz következtében, a többi melléképület el-

való megjelenése¹⁰ történeti stabilitást ad, de emellett megmaradt annak a telekrendeződésnek a szórványos emléke is, amely egy megelőző gazdasági forma adta rend szerint használta ki a telekhelyet.¹¹

A legöregebbek szerint szülei, nagyszülei arról beszéltek, hogy a XIX. század első felében nem mindegyik telek volt kerített. Az utca, a szomszédok és a határ felé egyaránt gyakori volt a nyitott telek. „Aki gazdagabb volt, inkább az kerített”. A telkek közé fonott, az utca felé pedig vagy tölgyfa palánkot, vagy fonott kerítést állítottak. Gyakran csak egy kapuja – tőkéskapuja, tönkös kapuja – volt a teleknek, csak ritkábban állt mellette zsindeyes fedésű kiskapu. A szántók felé szintén tönkös kapu nyílt. Ha a telek kerítetlen volt, akkor általában a telek belsejére néző – róvott tölgyfafalú – disznóóllal zárták el az utca felé. A telek hosszában az utcától 3–4 méterre helyezkedett el az ól. Ajtaja előtt, vagy ha a telek szűkebb volt, akkor mellette helyezték el a trágyát – az utca felé. A bodonos kútnak vagy az utca felé a kerítés mellett, vagy az óllal szemközt volt a helye.

¹⁰ GYÖRFFY I.: Magyar falu, magyar ház. A régi alföldi falvak és házak. Budapest, 1943. – PRINZ GYULA: Magyarország településformái. Budapest, 1922.

¹¹ Egy paticsfalú, a kandalló nyomait megőrző XIX. század közepén épült füleddi ház a telek közepén helyezkedett el, a ház és az utca közötti ketrészen sűrűn ültetett akácok voltak, ugyancsak ezen a területen már nem használt kutat is találtunk. A tulajdonos elmondta, hogy a fák helyén az utcafélen ól állt, s nagyszüleitől azt hallotta, hogy ez gyakori volt az ő idejükben. – Ez a ház elhelyezés adta az indítékot az erdőháti telekformák további vizsgálatához.

4. ábra. Papp István volt kettősudvarú telke, a ház előtt még három évvel ezelőtt is állt az ól. Fülesd

helyezése azonban változatlan maradt. Hasonló volt a ház, ól, disznóól elhelyezése egy másik telken is, ahol még szintén állt a telek belsejére épített ház (5. ábra).¹²

A legidősebb nemzedék emlékezete szerint Fülesden a századforulón több elől-istállós telek volt. „Nagyok voltak a telkek, ritka volt a nép. A lakóház előtt – az ősök idejében úgy volt – az ól volt. Az ól mellett a disznósól is ott volt. A kútát úgy ásták, hogy a házhoz és az ólhoz is közel legyen. A trágyát az utcaféltre rakták, vagy hátra vitték a házon túl. A lábasjózág az utcafélen volt, az aprójózág hátul volt. Szekérrel elől-hátul tudtak járni a telken”. „Az én gyermekkoromban” – az adatközlő 86 éves férfi – „12–14 olyan telek is volt, ahol az ól az utcafélen volt. Az ól volt a telken az első, délre nézett, onnan jött a meleg. Az ól meg a ház között volt a kút. A sertésól is az utcafélen volt. A jószágól (marhaól) volt elől, a sertésól vagy a házzal szemben, ha juh-

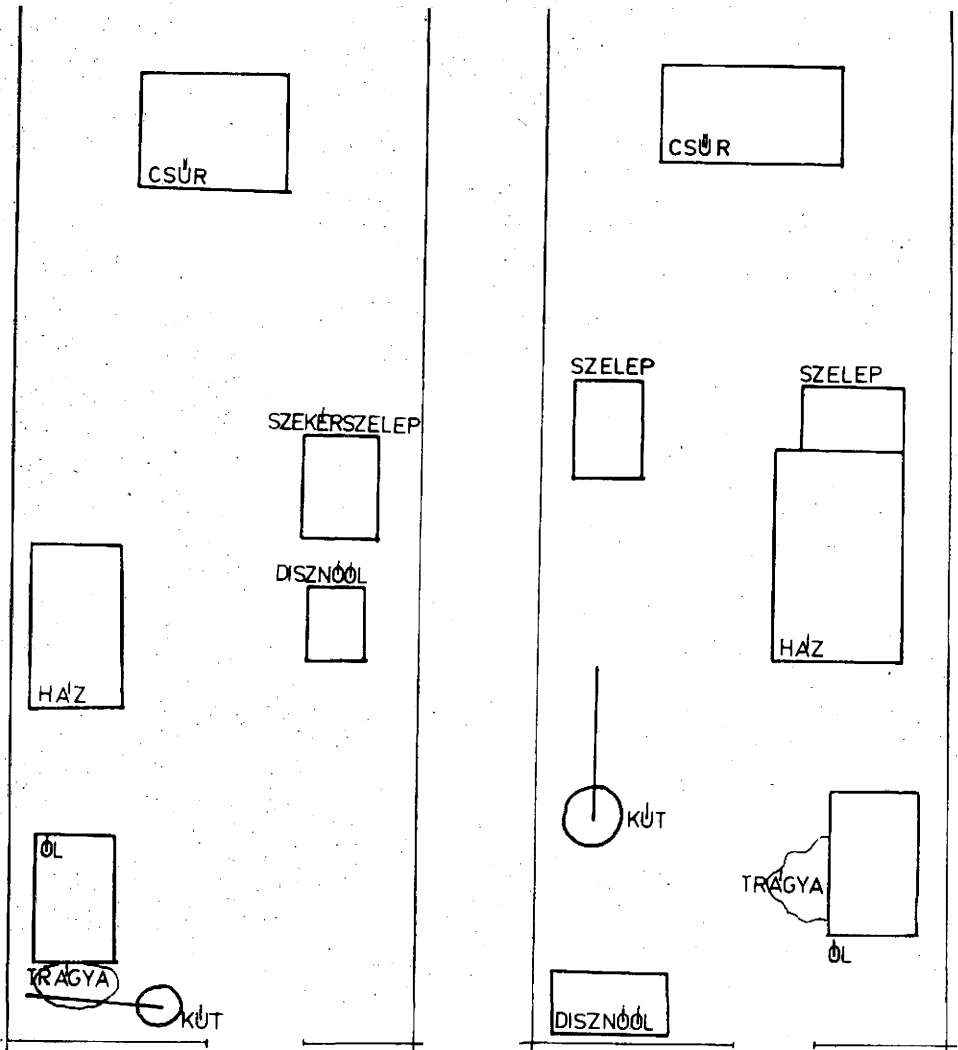

5. ábra. Fülöp Ilona volt kettősudvarú telke. A ház és az ól között látható a kút. Fülesd

¹² A telek jelenlegi rövidege nem tette lehetővé, hogy az egész telekbeosztást rekonstruálhassuk.

hodály volt, az inkább a ház körül, a ház megett. Az ólból a trágyát az utcaféltre hányták, néha még a dögöt is. Térdig jártak a trágyalében az utcán. Ha a disznósól a házzal szemben állt, elől az istállóval szemben, a másik oldalon gyümölcsfák állottak, volt egy pár ilyen. A szekérszelep meg egyéb a ház körül volt. A csűr hátul állt a szérún, ott volt az aszaló is, a boglyák, aztán a szilvafák, dió, som, körte.” A többi idős ember is ugyanígy emlékezett, hangsúlyozva, hogy a kút, disznóól elhelyezése, valamint a trágya kezelése és elhelyezése a fenti lehetőségek valamelyikéhez hasonlított. (6. ábra.)

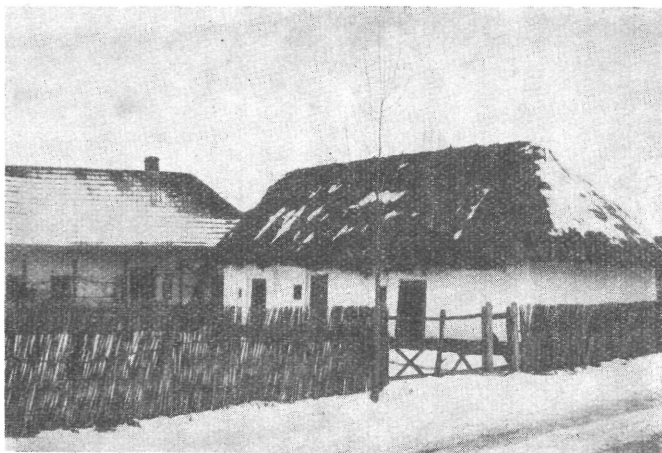
A fülesdi telekhez hasonlóra emlékeznek Mándon, ahol az egyik telken az ól – amely pontosan egy régebbi helyére épült – az utcaféltre esik (7. ábra).

6. ábra. Kettőstelek rekonstruált rajza. A kút és a disznóól, valamint a trágya elhelyezése esetleges volt. Fülesdi

7. ábra.

Kettősudvar-szerű
mai telek. Fülestd
A két utcára nyíló telek
főutca felé eső végén
áll az ól. Hasonló
telek elrendeződést
találtunk Mándon,
ahol az új ól
az eredeti helyén,
az utcafélén áll

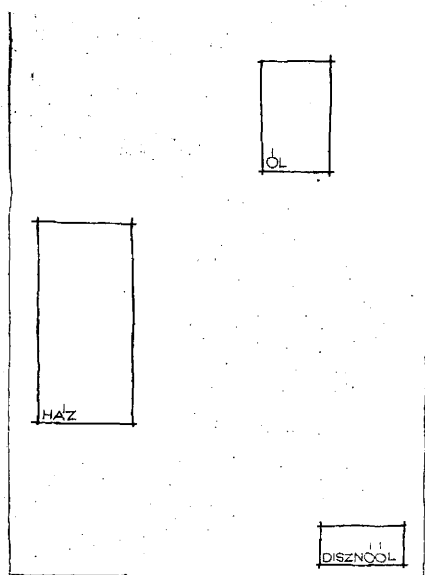
Kispaládon így emlékeznek: „Előbb volt a kút, a sor alatt fabödönnel ellátva, a vályú ott volt mellette, amellet a disznósól, karámmal. Emlékszek, hogy az egyik portán a disznósól után szelep is volt, fás szelep... utána ól, ez mind egy sorba. A ganajt, akinek széles telke volt, az ól előtt tartotta, vagy mellette. A ház legalul, aztán meg a kert.” — Kispaládon 5–6 ilyen kertet láttak még a legidősebbek, de emlékezet szerint a századfordulón még majdnem minden telken az utcára, a lakóház ablaka elé építették ki a disznóólat, még akkor is, amikor a marhaól — a trágyadombbal együtt — a ház mögé került. „A disznóólat az utcafélre csinálták, háttal, hogy a disznót el ne lopják; mindenkinek így volt.” Ugyancsak itt emlékeznek rá, hogy egy nagygazda borjúétető vályúja az utcahosszában, az utcára ásott kút mellett volt, a telek letelején: „három gesztenyefa volt az utcára, az alá kötötték a borjúkat, ott voltak nyáron, ott volt az étetőjük is, oda is ganajoztak.” Ugyancsak ezen az udvaron a disznóól is az utcára épült ki.

Hasonló volt a kép Nagyhodoson és Vámosorosziban: mindkét községben emlékeztek az utcafélre épült ólra, disznóólrá, a telek közepe felé húzódó lakóházra. A két tiszahíti községben, Milotán és Tiszabecsen, csak a disznóól utcára építésének az emléke maradt meg: „a házak benn voltak a telek belsejében, a ház és az utca között udvar volt, a disznóólat az utca felé voltak, háttal az utcának, az ól meg a ház megett, az ól előtt a trágya, majd rakodó, kert (8. ábra).

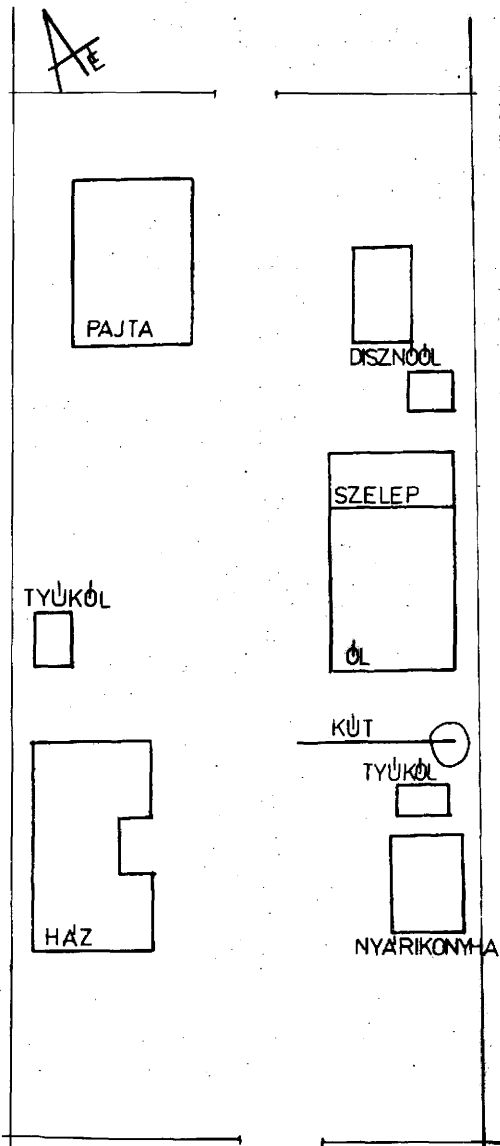
Ebben az elrendezésben áll a legrégebbi milotai nyitottereszű *kutyafekvős ház* is a telken (9. ábra).¹³ Hasonló telekbeosztásra emlékeznek vissza a tiszabecsi öregek is.

A kerítettségéről, illetve a kerítetlenségéről mindegyik községben megemlékeznek: „Nem volt régen kerítés, vagyis hát nem mindegyik telek előtt volt, ahol volt, ott egy nagy tönkös kaput csináltak, volt ahol kis kapu is volt mellette. Az ól a kerítéstől 2–3 méterre állott” (Fülestd). „Sok utcafélén nem volt kerítés, oldalt sem volt, nem féltették az állatokat, nem is kerítették. Ismerte a csirke a gazdasszony hangját: csire-csire-csire, höss másé!... A jómó-

¹³ Ezt a házat vette meg a Szabadtéri Múzeum a legrégebbi telekforma bemutatásához.

8. ábra. Kettősudvar rekonstruált rajza. Milota

9. ábra.

A telek belsejében álló régi ház udvarának mai alaprajza. Milota

dúk kezdtek az elkerítést." (Kispalád) „Csak a disznósól hátavolt a kerítés, csak úgy be lehetett jönni az utcáról. A ház és az utca között csak az udvar volt, nem volt bekerítve, a házak benn voltak a telek belsejében”. (Milota)

„A telekformák és az állattenyésztés kapcsolata” c. tanulmányában GUNDA BÉLA¹⁴ összefoglalóan ismerteti és feldolgozza azokat az általa közölt és gyűjtött, valamint a néprajzi irodalomból ismert telekformákat, amelyek a kettőstelek típusba sorolhatók. Tisztázza e típus kialakulásának okait és kö-

¹⁴ GUNDA B.: Ethnographica Carpathica. Budapest, 1966. 333 – 371.

rülményeit, felvázolja elterjedési területét, gazdasági hátterét, megállapítja kísérő jelenségeit. E tanulmány kiinduló pontját a Lápos-menti magyar és román községek kettősotelkei adják, amelyeknél világosan körülhatárolhatók a típusra jellemző formai és funkcionális jegyek. Ezek az udvarok több részre osztottak; kerítés választja el a külső, szarvasmarhák használta udvart a belsőtől, amelyen a ház, csűr, pajta, terménytároló épületek, kisebb állatok óljai állnak; ide kapcsolódik még a kert, amelyben — néha elkerítve — konyhakerti termelés folyik.

A Lápos-völgyi kettősudvar nem egyedi jelenség: „valószínű, hogy korábban ismeretes volt Erdély egész területén s áttért a Szilágyságon át az Alföld tiszántúli részére is, egészen a Hajdúságig. De előfordult a Kárpátoktól keletre, Moldovában s délre, Munténiában is.”¹⁵

Ebbe a kettősudvar-rendszerbe tartoztak valamikor az Erdőhát falvai is. Ennek a telektípusnak a földrajzi elterjedtsége¹⁶ s az erdőhátú falvak gazdálkodási formája egyaránt alátámasztja ezt a megállapítást.¹⁷ Valószínű, hogy a vizsgált falvakon kívül a szatmári Szamoshát¹⁸ és beregi Tiszahát,¹⁹ a Nyírség egy része²⁰ is ebbe az udvarrendszerbe tartozott, s életformájuk is hasonló volt.

A kettősotelkek klasszikus formája — a különböző funkciójú elkerített udvarok rendszere — az Erdőhátú nem található meg. Az adatközlők egyöntetűen tagadják, hogy kerítés lett volna az udvarokon belül. A telkeket csak az épületek csoportosítása és a telekrészek funkciója osztotta három részre, amelyeknek ezek a csomópontjai: 1. a lábasjóság óljai, 2. a lakóház és tárolóépületek, 3. rakodó és a kertben lévő méhes, sütőház, esetleg csűr. A melléképületek elrendeződése nem tette olyan indokoltá az elválasztó és védő kerítést, mint az erdélyi községekben, ahol az ól és a csűr szorosan egymás mellé, nemegyszer egy fedél alá épült. Az erdőhátú telekbeosztásnál a lakóház és a mellette lévő épületek csoportja az állatok udvarrészét elválasztotta a rakodótól, szérűtől, csűrűtől. Ennek ellenére sem zárhatjuk ki ezen a területen egyértelműen az ólakat magában foglaló udvarrész kerítettségét, mivel a Lápos-menti községek pusztuló kettősudvarai hasonló — kerítetlen — formában maradtak meg.²¹

A kettősudvarok melléképületeinek elhelyezésénél a lábasjóságnak a telek elejére, az utcakijárat mellé épített ólja a leglényegesebb mozzanat, amely az egész kettősudvar tényét meghatározza. Az Erdőhátú az ólak a telekkel párhuzamosan épültek, a disznóól legtöbbször szintén a telek elején állt. A disznóólak ilyen elhelyezése Erdélyben²² és a Jászkun-ságban is ismert lehetett, miként a Jászkun districtusok gyűlésének 1802. határozata is bizonyítja.²³

¹⁵ GUNDA B.: im. 360.

¹⁶ GUNDA B.: im. „Az 1930-as évek elejéig Magyarlápóستól nyugatra a Szamos folyóig szintén ismeretesek voltak a kettős udvarok, sőt az Avas hegység déli részén élő magyarság falvaiban is (Avasújváros, Kőszegremete).” 333—334.

¹⁷ MORVAY J.: Tárgygyűjtés Szatmárban. NÉ. XLVIII. (1966.) 258.

¹⁸ GUNDA B.: im. 370, 55 jegyzet.

¹⁹ USZKAY M.: Tiszahátú népelet Bereg megyében. Magyar föld és népei eredeti képekben. V. füzet. Pest, 1846.

²⁰ KISS L.: Régi Rétköz. Budapest, 1961, 71, 369.

²¹ GUNDA B.: im. 336. 345.

²² GUNDA B.: im. 346.

JANKÓ J.: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. 93—94.

²³ „A sertésólak se tétessenek ki az utcára a szomszéd háza alá, hanem azokat minden gazda... vigye udvarának hátulsó végibe.” GYÖRFFY I.: Magyar falu, magyar ház. A régi alföldi falvak és házak. Bp., 1943. 133.

A ház körüli csoporthoz kapcsolódó juhodály az erdélyi kettősudvarok belső udvarán álló juhaklok elhelyezésével rokon.²⁴

A kettősudvart az adatközlők elsősorban célszerűséggel indokolják: „azért volt jó, hogy az állatok ólja az utcára volt, mert nem jártak át a telken, a széna az ólpadon volt, ott volt minden a helyükbe.” „Ha hajtották a csordát onnan, azt a sok jószágot jól ki lehetett zavarni. Nagy sár volt az udvaron, így könnyebb volt kihajtani.”²⁵ „Az állatokat mindenki maga engedte ki, kongattak, csürgettek előre.” „Azért csinálták az utcafelé a disznólakat, mert a csürhész, mikor reggel kihajtott, maga nyitogatta ki őket.”²⁶

Hogy az állattartás az erdőhátiai gazdálkodásának jelentős ága volt, az alábbi indokolásokból is érezkelhető: „A magyar és román kettős telkek eredeténél elsősorban figyelembe kell venni a telkek határozott jellegét, földrajzi elterjedését s azt a tényt, hogy olyan területen fordulnak elő, ahol a gazdálkodás egyik lényeges ága az állattenyésztés... kialakulását azzal magyarázhatjuk, hogy az aránylag nagyobb számú szarvasmarha esetében sokkal alkalmasabb volt, ha a jószágot nem hajtják végig az udvaron, hanem közvetlenül az utca felé helyezik el, már csak azért is, mert a múltban a szarvasmarha istállóban való tartására nem sok gondot fordítottak... Az állatoknak ez az elhelyezése a ki- és behajtást megkönnyítette és az udvar végén elhelyezett szénát, szalmát, a kicséplésre váró gabonát az állatok előtt megvédte”²⁷ – állapítja meg GUNDA. Az erdőhátiai a lápok, vizenyős területek lecsapolása, folyók, patakok szabályozása előtt elsősorban állattartók voltak.²⁸ Erdőkben, ligetes legelőkön, ugaron legeltettek tavasztól ősziig. A vizes rétek, lápok jó szénát, vagy sással kevert vadfüves szénát adtak.²⁹ A földrajzi körülmények alapvetően meghatározták a községek gazdálkodási módját: a paraszti gazdaságok jellegzetes fél- extenzív állattartást folytattak, amelyben a földművelés alárendelt szerepet játszott.³⁰

A rendszeres földművelés csak a magasabb határrészekben, földhátakon folyt.³¹ Ha a víz és sár megakadályozta a takarmány vagy termény behordását, akkor ott tárolták, illetve ott nyomtattak és szelelték a dombhátakon.³²

²⁴ GUNDA B.: im. 334.

²⁵ Hasonló indoklás: GUNDA B.: im. 347.

²⁶ Magyarpalatkán: „a reggelként kihajtó csordás nem várt a gazdára, hanem maga is kiengedte a jószágot.”

GUNDA B.: im. 348.

²⁷ GUNDA B.: im. 362 – 363.

²⁸ SZIRMAI SZIRMAY A.: Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete II. rész. Budán, 1809. A falvak leírásánál általában megemlíti az intenzív állattartást. Lásd még LUBY M.: Fogyó legelőkön. Budapest, é.n.

²⁹ SZIRMAI A.: im. csaknem minden erdőhátí falunál megemlíti a gazdag kaszáló és rétet.

³⁰ „Vármegyénk gazdatársadalma úgy a múltban, mint a jelenben kiváló állattenyésztő hírében állott. Apáink gazdaságuknak erre az ágára a maguk módja szerint különös gondot fordítottak azt a mezőgazdálkodás fő ágának tekintették.” FÁBIÁN S.: im. 150.

³¹ „Régen a vízre kaszálták a búzát, aztán vitték fel a földre.” (Kispalád).

³² „A szérűk a mezőn voltak, ott nyomtattak és ott is csépeltek. Ha nagy volt a víz, akkor csak télen hordták össze a gabonát.” (Kispalád). Hasonlóképpen emlékeznek Vámosorosziiban is.

Lásd még HOFFMANN T.: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztlak gazdálkodásában, Budapest, 1963. A 99. oldalon közölt kéziratot térkép Domahidáról (1777.), ahol a víztől el nem öntött magaslatokon húzódnak a szántóföldek, s valószínűleg itt voltak az alkalmi szérűk is. – Lásd még MAKSAI F.: A középkori Szathmár megye, Budapest, 1940., ahol az egyes falvak határneveiben igen sokszor előfordul a személynévhez kapcsolódó „szigetje”.

A már leírt trágyakezelés és elhelyezés is a gazdálkodás állattartás jellegét és a földművelés alacsony szintjét tükrözi.³³

A több mint száz éven át húzódó lecsapolással párhuzamosan³⁴ fokozatosan előtérbe került a földművelés. A „fogyó legelők”, rétek, kiirtott erdők helyén — a jóminőségű hordalékföldeken — jelentős búza és tengeri termelés fejlődött ki. A XIX. század közepére-végére a községek a kétnyomásos határhasználatról áttérnek a háromnyomásosra.³⁵ A gondosabb szemtermelés és takarmányozás, a betakarítás könnyebb módja magával vonta a szerű és rakodó telken belüli fontosságát, körülhatároltságát. A módosabbak kertjében álló hatalmas csűrök takarmány tárolására, esős időben pedig nyomtatásra szolgáltak. Mindegyik faluban volt 10–16 csűr, ezeket a nyomtatás idejére kölcsönvették, több rokon család közösen használta.³⁶

A kettősudvarok megszüntetésének első jele, hogy a még előálló ólak trágyáját a lakóház mögötti területre hordják.³⁷ Ezt követően kerül hátra magának a lábasjószágnak az ólja is. Legtovább a disznóól tartja meg utca melletti helyét,³⁸ Tiszabeccsen és Milotán már csak erre a telekre rendeződésre emlékeznek. A kettősudvar-rendszer felbomlása után az utca melletti udvarrész a borjak nyári tartózkodási és étető helyeként fordul még elő.³⁹

*

A Tisza és Szamos közötti falvak nagyrésze a folyó és vízhátak tetejére épült, tehát vízjárástól aránylag védett helyre. A József-kori felmérések szerint az Erdőhát falvainak többsége a XVIII. század végén ezt a telepedési formát mutatja. Gyakori, hogy egy-egy folyó vagy patak hordalékának hátára, a víz folyását, kanyarulatait, zugait követve egyetlen utcasorba,⁴⁰ vagy kétsorba⁴¹, vagy pedig víz közé szigetre⁴² települtek. Az egyik leggyakoribb településformát a folyóvíz, mocsár vagy láp mindkét vagy csak az egyik oldalán húzódó föld

³³ GUNDA B.: im. 342., 347., 351.

Hasonló trágyakezelést Tágfalváról, Mezőkeszről és Kalotaszegről ismerünk.

„... az utcára dögöltt állatok ki ne vettesenek, szemetek, trágyák, akárminémű gazok ki ne hordassanak...” 1802. Nemes Jász és két kun districtusok közönséges gyűlése. GYÖRFFY I.: im. 1943. 133.

³⁴ A vidék lecsapolását már a XVIII. században elkezdték, de komoly eredményt csak a múlt század végén értek el; a hosszú folyamat 1938-ig tartott.

³⁵ SZIRMAI: im. A falvak ismertetésénél általában megemlíti, hogy hány nyomásban gazdálkodnak. Az adatközlők emlékezete szerint azokban a községekben, ahol SZIRMAI két nyomásról ír, a XIX. század végére már általában három nyomást használtak.

³⁶ A kutatott területen a XIX. század elejénél régebben épült csűr nem találtunk.

³⁷ A trágya hátrahordása az intenzívebb földműveléssel függ össze. Az adatközlők szerint az 1863-as kolerajárvány után tiltották a trágyának az udvar elején való elhelyezését, hasonlóképpen tiltották az ólak utcára építését is.

³⁸ A disznóól elhelyezését valószínűleg az a tény konzerválta, hogy leggyakrabban és legrendszeresebben egész éven át a disznókat hajtják ki, illetve az is, hogy a csürhész az elől álló disznóólból maga is ki tudta engedni az állatokat, így a tulajdonosoknak nem kellett erre gondot fordítani.

³⁹ Feltehetőleg ennek az emlékért őrzi az a néhány gyümölcsfa, amely néhány telken még az udvar elején áll. Ezek a fák nemcsak a trágyázott hely kihasználását jelentették, hanem árnyékot adtak az ide kötött állatoknak is.

⁴⁰ Pl. Úszka.

⁴¹ Pl. Kispalád, Milota, Tiszacsécse.

⁴² Pl. Kőlcse, Istvándi.

hátra való építkezés jelenti.⁴³ A víz, a patak szerepe a falu életében mindig jelentős volt: „ívóvizét innen hordja, jószágait itt itatja, a szennyvizet ez vezeti le. Malmait... hajtja, kenderét ebben áztatja... medrét sokszor közlekedési út gyanánt használja.”⁴⁴

Fülesd — ahol a kettősudvar emléke a legrészletesebben megmaradt — két egymással szemközt húzódó lapos dombhátra épült, a falu közepén — amely jelenleg feltöltött és beépített — a szájhagyomány s a XVIII. századi térkép szerint sásos, mocsaras patak folydogált, amely a Túr vízrendszeréhez tartozott.⁴⁵ „A középsor valamikor nem volt, ott egy láp volt, tó volt, meg patak, mikor hogyan telt meg vízzel, ott ment az út mellette, a víz sokszor elöntötte az utat, térdig ért a sár a falu közepén.” Az árvízjárta út elől a házak a dombhátra húzódtak. „A két dombon, azon voltak inkább a házak.” A telkek nagy részén ebben az időben kettősudvarok voltak, vagyis a teleknek az utca felé eső végén, a vizes részekhez legközelebb, ólak — jószág- és disznóólak — állottak. A kerítettség az utca felé ritka volt. A magasabb részekben álltak a lakóházak; a szerű, rakodó, csűr még feljebb volt, mindig száraz, széljárta helyen, amit az árvíz elkerül, s a szelelésnél fontos szél könnyen jár.⁴⁶

A falu közepén húzódó utat csak száraz időben használhatták, de ekkor is „trágyás, piszkos volt”. Ha az utat a víz elöntötte, „gerendát tettek le, vagy lábón jártak”, „lovon jártak az utcán”, „csónakon mentek a szomszédba”, „a csűrkapun lábóztak a másik sorra”. Érthető, hogy az utcát gyalogosan, ha csak át nem kellett menniük a túlsó sorra, tulajdonképpen nem használták. A kerítetlen kerteken vagy hágsókon át, vagy a kitaposott gyalogutakon jártak. Nagy víz esetén a szekerek is a telkek között közlekedtek: „Ha víz volt, ott jártak a szekerek a házak között, nem volt út, nem volt utca, nem voltak olyan sűrűn a faluban a házak, mint most.” A telkeken vagy telkek között átkanyargó szekérutak számontartottak, elfogadottak voltak. Az évente többnyire vízzel elöntött, ganajos, sáros, sásos és piszkos „utcát” rendszeresen csak a kihajtott állatok járták. A pásztor vagy a gazda errefelé eresztette ki azokat a legelőkre, erre hajtották le itatni is.⁴⁷ Szekerek csak szárazság idején fordultak erre, gyalogosok meg csak akkor, ha a túlsó sorra akartak jutni. A lápos részek felett vastag tölgyfarönkökből ácsolt palló kötötte össze a két sort, szekerek is elfértek rajta.

A falvak közötti utakon is rendkívül nehézkes volt a közlekedés. A Szatmárnémeti és Nagyszöllős közötti út Fülesden vitt át, de ennek ellenére a szintén e „főút” mellett fekvő szomszédos Kölcsebe „négy lóval alig tudtak átmenni”.⁴⁸ Emlegetik, hogy a múlt század végén a Szatmárnémetiből hazafelé tartó besorozott tiszabecsi legények egy hétig vendégeskedtek a faluban, mert még

⁴³ Csegöld, Császló, Csaholc, Nagyszekeres, Mánd, Nyagar, Darnó, Jánk, Gacsály, Nagyhodos, Szárazberek, Vámosoroszi, Kisnamény, Rozsály. Időszakosan vízjárta hely két partjára épült Fülesd, Garbolc, Nagypeléske, Tisztaberek. A szájhagyomány szerint Kispaládnak a maít megelőző települése is a Palád patak két partján volt.

⁴⁴ GYÖRFFY I.: im. 1943. 132.

⁴⁵ Tekintettel arra, hogy a kettősudvar emléke legelevenebben Fülesden maradt meg, e községben próbáltuk felgyűjteni azt a gazdasági és társadalmi hátteret, amely e telekformához kapcsolódott.

⁴⁶ A telék belső elrendezésénél a rakodó és a szerű helye az emlékezet szerint nem változott.

⁴⁷ A lápól csak a marhákat és a disznókat, a lovakat viszont az akkor még kevés kútból itatták.

⁴⁸ BOROVSKY: im. 258. „A talaj olyan nehéz, agyagos, hogy őszi és tavaszi esőzés idején hat lóval sem lehetett átvontatni az üres szekeret a szomszéd faluba.”

hátaslóval sem tudtak továbbmenni. Penyigére — második község — a Túr kiöntésein, erein át *hajóval* jártak. A szekérutak sem voltak állandóak: „tagosítás előtt, ahol megkezdtek, abban az évben a szekérút ott volt”. Attól függött ez, hogy merre volt száraz hely. A gyalogutak szintén esetlegesen voltak: az erdőháti falvakban még ma is sok történetet hallhatunk a szomszéd falvakba udvarolni járó legények útjairól, ahol „megmerült az ület”. Ha a férfiak a föld-
dekre mentek, „kötésig gyürköztek, amíg átjutottak a falut körülvevő vizes helyeken, felagatták a gatyát”, „a fehércselédek felhúzták a szoknyát, hogy ki tudjanak menni a faluból”.⁴⁹ A szekeret széjjelszedték, „csak két kereken húzták a terhet, mert egy egész szekér szénát nem tudtak volna ökörrrel sem bevontatni.” Vadászni,⁵⁰ halászni⁵¹ *lábón* (tutajon), csúrkapun vagy sütőteknőbe ülve jártak, hosszú bottal irányítva a vízijárművet. Hosszabb utakra télen mentek: „befogtunk télen a szánba, gyerünk be Szatmárra, télen vettünk gubát, csizmát, meg ruhát Nagyszöllősön, Beregszászba.”

A falvak körüli vizes területek nemcsak akadályt, hanem védelmet is nyújtottak. A szigeten fekvő, vízzel körülzárt, körülárkolt, kerítéssel körülfont községek egy részét csak hídon átkelve lehetett megközelíteni.⁵² A falukapu emléke is él még,⁵³ ami a kettősudvarú telekelrendeződés s az ezt kialakító gazdálkodási forma egyik járuléka.⁵⁴

A kerített, ellenőrizhető kijáráttal rendelkező falvak belső terének erővonalai, csomópontjai nem a ma ismert megoszlást tükrözték. A ma utcának nevezett terület jelentősége, szerepe jóval kisebb és egyoldalúbb volt; inkább csak állathajtásra alkalmas, mintsem rendszeres közlekedésre. A falun belül az emberek nem itt jártak, hanem a telkeken, a telkek között, a kertekben. Az utcára ritkán kerültek ki. Még a szekerek sem mindig használták ezt a területet.

Az utca másodlagos jelentőségével magyarázható az az udvarcentrikus magatartás, ami a kerítetlenség ellenére is jelentkezett az emberek szemléletmódjában és reakcióiban. Az udvar belsejében lakó család vagyonának, javainak közepén ült. Minden házban⁵⁵ több nemzedéket magába foglaló nagylétszámú család lakott, amelyek szétválás esetén ugyanarra a telekre építettek — la-
zán egymás mellé — házaikat.⁵⁶ Ez a telekrendeződés a vérrokonság lokális egységét biztosította, az egy telken lakás a közös rokoni érdekeket növelte, tekintélyüket erősítette. A falu tengelyében áthaladó utcának — a jelenlegi falvak-
kal ellentétben — nem volt meg az összekötő, ellenőrző és presztizst adó szere-

⁴⁹ Penyigén a századforduló táján kilenc aratólánnyal borult fel a csónak, akik a Szenke túlsó oldalán fekvő földekre igyekeztek. Az eseményből ballada lett.

⁵⁰ „Az ősök halászáttal, vadászattal éltek. Rengeteg erdő volt. Lábón jártak vadászni. Őzre, nyúlra, fogolyra, vaddisznóra, farkasra vadásztak. Csapdával, törrel, meg előltöltő puskával.” (Fülesd)

⁵¹ „Halásztak itt sokan, mindenki halászott. A falu mellett folyt a Tur, volt abba mindenféle hal: harcsa, keszeg, csuka, ponty, piros szemű keszeg. Horoggal, húzóhálóval, szigonnyal meg tapogatóval halásztak, még a falu közepén is halásztak tapogatóval, csikot fogtak.” (Fülesd)

⁵² Kölcse, Kispalád, Nemesborzova.

⁵³ Kispalád.

⁵⁴ GUNDA B.: im. 370. „...a falukapu olyan területeken fordul elő, ahol a földművelő és pásztorkodó életforma szoros kapcsolatban áll egymással.”

⁵⁵ „Földbe ásott kunyhók voltak itt valamikor, nagyapámtól hallottam.” (Fülesd)

⁵⁶ „Régen a nagy telkeken két-három ház is állt, egy ház meg egy pitvar. Nem voltak sorban, csak egymás mellett.” (Kispalád) — Valamint: „a gyermekeknek a telekre építenek külön házakat, s e miatt majd minden telken három-négy, sőt öt ház is áll, egyszerű igénytelen egyszerű kis házikók s úgy be van velük rakva a falu, mint vakondtúrásal a rét.” (Kisar) — BOROVSKY: im. 264.

pe. A múlt század utolsó harmadára felbomlott kettősudvarok átrendezése után az akkori legöregebb nemzedék szemében még jó ideig nincs az utcának semmi „bokrétája”, a gazda szívesebben lakott a hátsóházban (hátsó szobában), mert udvarának szemeltartását többre becsülte az érdektelen utcánál.⁵⁷

Abban a legkorábbi időszakban, amelyet gyűjtésünk révén megragadhattunk, Fülesd már laza szerkezetű szalagtelkes falu elrendeződését mutatja. Bár sok telek még nincs körülkerítve, formai beosztása lényegében már ahhoz igazodik, a település az egyutcás sorfalu formáját kezdi felvenni. Ez az alakulás — kisebb-nagyobb fáziseltolódással — a vizsgált erdőháti falvak mindegyikénél nyomon követhető.

Azt tapasztaltuk, hogy mindazok a falvak, amelyeknek víz volt a közepén, a kettősudvar-rendszer emlékét jobban megőrizték⁵⁸, feltehetőleg elevebben kötődő emlékműanyaguk, meghatározottabb földrajzi környezetük következtében. Azokban a falvakban, amelyeknek egyutcás házsora folyóhátra épült — bár a kettős udvarrendszer valamikori megléte ezeken a helyeken is feltehető — az emlékműanyag hiányosabb.⁵⁹

Fülesd — a többi környező falvakhoz hasonlóan — a Kölcsey nemzetség által telepített irtvány község volt, s valószínűleg a XIV. században keletkezett.⁶⁰ A laza, de irányított letelepedésnél az őslakók elsősorban a gazdálkodásnak és a társadalmi szintnek megfelelő, de a földrajzi viszonyokat is figyelembevevő települést és telekformát alakítottak ki. Az utak stabilitása, csekély szerepe nem befolyásolta a település formáját, a telek belső kialakításánál is csak annyiban vették figyelembe, amennyiben az állatok terelését a legcélszerűbben megoldotta. A középen haladó jószágajtó utat viszont a víz természetes vonala határozta meg.

*

A kettőstelek felbomlásával egyidőben jelentkezik erősebben a körülkerítés igénye, s az utca formai és funkcionális megváltozása. Ez a folyamat a vizsgált községek mindegyikében kitapintható.

Az erdélyi kerítésekkel elválasztott kettősudvar s az erdőháti körülkerített telek elvileg hasonló elrendeződésű, de formájában — legalábbis azonos időpontban vizsgálva — más. Úgy látszik, hogy az ól, amit az erdélyi udvaroknál kimutathatóan a kerített pusztai udvar előzött meg, a szatmári területeken régebben is megvolt. Ezt alátámasztja a telkek kerítetlensége, valamint a vizsgált időszak elején még általános földöl aránylag gyors és könnyű előállítására és használatának intenzív emléke.

Az erdőháti kettősudvarformák gyökereit a történeti háttér, a gazdálkodási mód, s a földrajzi környezet alakító hatásában kell keresnünk. Ez a telekforma — az erdélyi telkekkel ellentétben — átmeneti forma az erdélyi és romániai

⁵⁷ „A gazda a hátsó házban lakott. Kérdezték, miért nem megy az első házba. — Onnan csak az utcát látom, meg a Főrizs házát, meg aki jön-megy, de innen látom a csűrűt, meg az ólat, meg amim van.” (Kispalád) — Az Ormánságban, ahol szintén megvolt a telek elejére épített istálló emléke, „ha az istálló az udvar hátsó részébe épült, a ház konyhája volt az utca felé, a szoba hátrább épült”. GUNDA BÉLA: Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földrajzi Közlemények, 1938. 42. — Szlavóniában „nagyon régi házaknál a szenes ház van az utca felől, a szoba a kertre néz... A szenes háznak sehol sincs ablakja.” GARAY ÁKOS: Szlavóniai régi magyar falvak. NÉ. XII. (1911) 246.

⁵⁸ Fülesd, Vámosoroszi.

⁵⁹ Milota, Tiszabecs.

⁶⁰ MAKSAJ: im. 137.

kerítésekkel többszörösen felosztott beltelkek és a szalagtelkek, csűrös telkek között, megjelenési formájában és alakulásában azokhoz a területekhez áll közelebb, amelyeknek településeire a sorfalu, telekformájára pedig a csűrös szalagtelkek jellemző.

Egyúttal ezek azok a területek, amelyeken GUNDA BÉLA megállapította a falukapu előfordulását, és kimutatta a pásztorkodás és földművelés szoros kapcsolatát. A további kutatásokat ebben az irányban lenne kívánatos tovább folytatni.⁶¹

MORVAY JUDIT

DOPPELHÖFE AUF DEM GEBIETE ERDŐHÁT

Zwischen den Flüssen Theiss und Szamos, auf dem Gebiete Erdőhát in Ost-Ungarn finden wir manche Dörfer mit einer einzigen Strasse und mit bandförmigen Hofanlagen. Die dicht nebeneinander gebauten Dörfer nahmen den Hügelrücken auf dem früher von vielen Gewässern umspülten, feuchten Gebietes ein. Bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts kam auf diesem Gebiet der Doppelhof oft vor: auf dem Vorderteil der nach der Strasse und der Nachbarschaft unumfriedeten Hofanlage standen die Grossvieh- und Schweinställe, diesen folgte die Gruppe der Wohn- und Vorrathshäuser, dann wieder die Tenne und die Ladungsstelle und endlich die Scheuer nach. Nach der Feststellung von B. Gunda repräsentiert dieser Hofanlagetyp eine Viehzüchterlebensform (B. Gunda: Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Red. v. L. Földes. Budapest, 1961. 243 – 281. S.). Auch der Doppelhof von Erdőhát unterstützt diese Auffassung. Für diese Form der Hofanlage sind neben geographisch-wirtschaftlichen Faktoren die folgenden Züge charakteristisch: es mangelt an jeder Umfriedung der Grundstücke; mit dem Dünger geht man nachlässig um; die Strasse hat nur als Viehweg eine Funktion; der Hof dient zum eigentlichen Mittelpunkt des Lebens. Der Doppelhof des Gebietes Erdőhát bildet eine Übergangsform zwischen der in Siebenbürgen bekanntan, durch Zäune geteilten Hofanlage mit Viehhof und dem bandförmigen Hofanlagetyp mit Scheuer.

⁶¹ BAKÓ FERENC szíves közlése alapján a sorfalus településű Bekölcén az olascsűr régen a telek utca felőli végén állt. (Heves megye műemléki topográfiaja. Akadémiai Kiadó, megjelenés alatt.) – HALÁSZ PÉTER szóbeli közlése alapján Szokolován is megvan a telek elejére épített ől és az ettől beljebb álló lakóház emléke.

Mészégető kunyhók a Bükk hegységben

A mészégetők életmódját, vagyis lakáskultúrájának formáját, táplálkozásának anyagi, technológiai és kulturális jellemzőit, továbbá ruházódásának a viszonyokhoz alkalmazkodó megnyilvánulásait a munka helye, tehát a mész-kemencék topográfiai helyzete határozza meg. Korábbi dolgozatainkban többször is említettük, hogy a kemencék vagy közvetlenül a település, tehát a mészégetők otthona közelében, vagy attól kisebb-nagyobb távolságra fekszenek és az ott elmondottakból az is kitűnik, hogy a mészégetők munkáját az egyik primer fontosságú nyersanyag, a fa beszerzésének közelsége köti egyik vagy másik területhez.¹ A falu mellett dolgozó mészégetők esetében a munkahely és a lakóhely viszonylagos egységéről, a Bükk-fennsíkon több órajárásnyira égető csapatok esetében pedig a munkahely és a lakóhely megosztottságáról beszélhetünk.

Az életmód e két formája közül az előbbi kétségtelenül újabb képződmény. A falvak közelében folyó rendszeres égetés csak századunk harmincas éveiben indult meg, amikor a tulajdonosok a fennsíkon álló erdőkkel takarékosabban kezdenek bánni és csak az erdőtisztításból származó hulladékfát, illetve csak a földön heverő fát bocsátják a mészégetők rendelkezésére. Ezt a fát már a falu közelében is meg lehetett találni, vagy olcsó fuvarral a kemencéhez szállíttatni, s ezért nem volt szükség arra, hogy falujuktól 10–15 kilométerre is elvándoroljanak. Néhány felsőtárkányi és cserépfalusi példa kivételével gyűjtésünk idején² csak a répáshutaiak és a bükk-szentkeresztiek dolgoztak távol a falutól.³ Béalapátfalva és Felsőtárkány mészégetői az 1930-as évek előtt, emberemlékezet óta ugyancsak távol égettek a falutól, Bükk-szentkereszt és Répáshuta esetében pedig ez a megosztottság még később is érvényesült. Össze-

¹ A Bükk hegység területén és közvetlen környékén folyó paraszti mészégetésről eddig két dolgozatunk jelent meg. Az első a munka folyamatát írta le: A magyar paraszti mészégetés kutatása. MTA II. Oszt. Közl. 3. Múzeol. Sor. I. (1951). 2. sz. 283–330.; Bäuerliches Kalkbrennen in Ungarn. Acta Ethn. III. (1953) 339–420. – A második a társadalmi és gazdasági háttér egy részletét dolgozta fel: A Bükk hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái. Az Egri Múzeum Évkönyve I. (1963) 297–315.; Formen der Arbeitsorganisation bei den Kalkbrennern im Bükkgebirge. Acta Ethn. XIII. (1964) F. 1–4. 187–211. – A téma egy újabb fejezete (A mészégető életmódja) sajtó alatt van az Egri Múzeum VI. (1968) évkönyvében.

² Az adatokat 1948 és 1950 között gyűjtöttük, de 1951-ben, 1956-ban és 1968-ban ezek kiegészítése, ill. ellenőrzése végett újabb gyűjtéseket is végeztünk. A terepmunka a következő településekre terjedt ki: Béalapátfalva, Felsőtárkány, Cserépfalu, Bükk-szentkereszt, Répáshuta, Eger, Uppony, Bükkzsérc.

³ Répáshuta és Bükk-szentkereszt lakosait szűkös körülményeik arra kényszerítik, hogy kivasználják az erdő kínálta összes munkalehetőséget, mert a szűk völgyekben szorongó csekély termőterület csak a lakosság kis százalékának nyújt megélhetést.

1. ábra. Mészégető gödör mögé épített kőfalú kunyhó, Cserépfalu.
(A fényképeket a szerző készítette)

A kunyhónak zárható ajtaja, ablaka és füstnyílása van. Bélapátfalván figyeltük meg először, de eléggé általánosan használt a *szénéégető kunyhó*, vagy ritkábban a *bogárhátú gunyhó* nevű építmény, egyszerűen összetételezve, partoldalba levernek egy ágasfát, egy *két ágúsfát*, arra szelement fektetnek, melynek hátsó vége a partra támaszkodik. A szelemenre két oldalról gallyat támasztgatnak, majd az egészet kívülről leföldelik. Neve is utal arra, hogy ez a kunyhó-típus – használata szerint – inkább a szénéégetéshez köthető, a mészégetők szórványosan és csak újabban alkalmazzák.

A Bükk-fennsíkon, vagyis otthonuktól nagyobb távolságban dolgozó mészégetők kénytelenek a fentieknél állandóbb jellegű, huzamosabb használatra is megfelelő kunyhót építeni maguknak. Kapitalista viszonyok között a kunyhó építése, illetve a vele járó költségek a gazdát terhelték, mert az a zavartalan munkavégzés egyik feltétele volt. Akadtak azonban kivételek is, amikor a gazda nem sokat törődött ezzel az évszázadok során kialakult szokásjoggal.⁵

⁴ A mészégetőknek ez a barlangja primitív formája a Felsőtárkányon és a környék több településében használt barlanglakásoknak, vagy *pincházak*nak.

⁵ Gyűjtésünk idején magunk is talákoztunk ilyen esettel. Az egyik ember másodmagával hét éven át égetett gazdájának egy helyen, de az nem áldozott pénzt kunyhóra. Ebbe az átlagostól eltérő helyzetbe kényszerült ember tudta igazán értékelni a kunyhó hasznát és szükségességét: „Éccaka alszunk felváltva, de a kemence partján, az apró kövön. Éjfélig tüzelni, aztán ott feküdni a kövön reggelig, aztán megint munkába állni!” – panaszkolta.

vetve a recens és a hagyományos viszonyokat, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a mészégető életmód tipikus formáját a lakóhelytől, a családtól nagyobb távolságra és huzamosabb időre (14–21 nap) elszakítva végzett társadalmi munka jellemzi. Most következő leírásunk középpontjában ezért ez a hagyományos életforma áll, és ennek csak bevezetéseként írjuk le az újabb viszonyokat.

A település közelében dolgozó mészégetőknek elvileg nincs szüksége a kemence mellett semmiféle lakásra, minthogy éjszakára hazamegy, kivéve a tüzelés időszakát, amikor éjjel is dolgoznia kell. Gyakorlatilag azonban mindenütt gondoskodnak valamiféle rejtekről, ahol zivatar esetén, vagy a tüzelés éjszakáin meghúzódhatnak.

Felsőtárkányon a falu melletti kemencéknél nincs kunyhó, de a közeli partoldalban kisebb barlangot vágtak a vulkáni tufakőbe, ami a célnak tökéletesen megfelel.⁴ Cserépfaluban a hegy oldalra *kőgunyhó*t építenek, melynek csak elejét és félig a két oldalát kell malterrel kötött kövekből rakni, mert oldala egy részét és hátát a hegyoldal adja ki.

Amikor a munkacsapatok kiérték az erdőhivatalnok által megjelölt területre, első dolguk volt kiszemelni a kunyhó helyét. Ezt mindig az égető gödör fekvése és a terepviszonyok szabták meg. A kunyhónak közel kellett esnie a kemencéhez, hogy a kemencében égő tüzet, majd pedig a meszet szemmel tudják tartani, s ezért mindig úgy építették, hogy szája a kemence felé nézzen. Általában sima, egyenletes talajt kerestek, de a múlt század közepe táján, amikor a kemencéket még a fennsíkon gyakori tebrek alá rakták, a teber oldalába vágtak egy vízszintes térséget a kunyhó számára. A kunyhó a kemence közelében, attól legfeljebb 20 méter távolságra épült.

A huzamosabb használatra szánt kunyhó megépítése legalább egy napot vesz igénybe, ezért előfordult nem egyszer, hogy az első éjszaka még nélküle kellett aludniuk. Ilyenkor a kocsisátor alá húzódtak úgy, hogy a sátor egyik hosszanti oldala a földön nyugodott, a másik oldal két sarkát pedig gallyakkal feltámasztották. A földre réti szénát, harasztot terítettek és úgy feküdtek három-négyen egymás mellett, hogy csak fejüket, felső testüket védte a sátor. Lábuknál ilyenkor egész éjjel égett a tűz (Bükkszentkereszt). Ha sürgős volt a munka és az időjárás is engedte, ezt a szükségmegoldást hosszabb időre is fenntartották, s csak később építettek kunyhót. — Ősszel vagy kora tavasszal, hideg időben a frissen kiszedett égető gödörben is szoktak aludni, mert annak fala napokig tartja a meleget. Akinek reumája van, még máskor is belefekszik, mert úgy vélik, hogy a meleg gödör gyógyít, vagy legalább is szünteti a fájdalmakat.

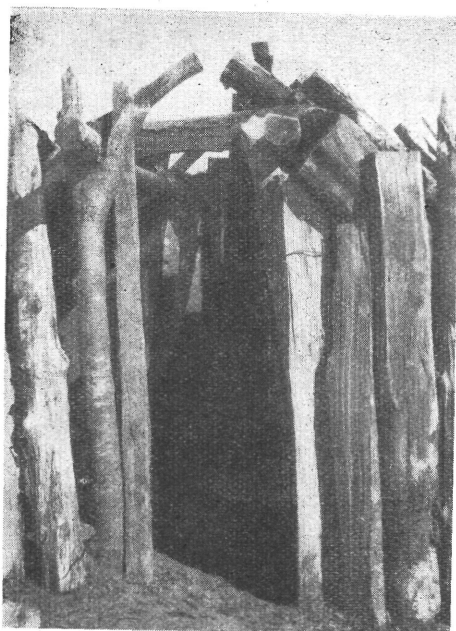
A Bükk hegység mészégetői gyűjtésünk idején az eddig említetteken kívül háromféle kunyhótípust használtak, stabilitásukat és egyúttal gyakoriságukat is tekintve, a következő sorrendben: *jármas kunyhó*, *kerek kunyhó*, és *félhajás kunyhó*. Ezeken kívül a hagyományban még egy negyedik típus emléke is él, ugyancsak *kerek kunyhó* néven, ez azonban szerkezetében lényegesen különbözik a recens kerek kunyhótól. Az alábbiakban először a megfigyelt kunyhóformákat ismertetjük, majd rekonstruáljuk a használatból már kiesett, hagyományos kerek kunyhót.

A jármas kunyhó

A legerősebb és a leghuzamosabb használatra épülő kunyhótípus, mely annyira állandó, hogy ha más helyre mennek égetni, szétszedik és magukkal viszik. Neve általában *jármas kunyhó*, szlovákul „jármem koliba” (Répáshuta), Bükkszentkeresztben *két oldalos kunyhó*, Felsőtárkányon *szegletes kunyhó*. Alakja, mint éppen ez utóbbi neve is megjelöli: többé-kevésbé szabályos négyzet, felette oldalt rézsútós, középen nyitott tetővel, elől és hátul szelemény tartó páros ágasokkal, amelyeket 1–1 járomra emlékeztető, durván bárdolt gerenda köt össze. Ez a szerkezeti elem, amelyet magyarul is, szlovákul is *járomnak* neveznek, adott nevet a kunyhótípusnak, kétségtelenül azért, mert ennek a konstrukciónak fő jellemzője.

A jármas kunyhó több változatából részletesebben egy répáshutai mészégetők által 1949-ben felállított és a Bükk-fennsíkon megfigyelt példányt mutatunk be. A kunyhót egy évvel korábban más helyen készítették, de a kemence áthelyezése során szétszedték, majd magukkal hozták (ld. a 3, 4–6. ábrákat).

Az egész szerkezet négy főtartó ágason nyugszik, ezek kihegyezett vége a földben van, két ágasfa a kunyhó bejáratának két oldalán, kettő pedig velük szemben, hátul helyezkedik el. Az ágasfákra a bejáratától a kunyhó faráig 1–1.

2. ábra. Jármas kunyhó bejárata.
Felnémet

szelemenként alkalmazott vékonyabb fatörzs fekszik, ezek felett pedig keresztben 1–1 faragott harántgerenda, a járom fogja össze a szelemeneket. A két szelemenen nyugszik a kunyhó két oldala. Az oldalakat 2–2 sor vastagabb fatörzsből hasított *pallaó* alkotja. A felső sor vége a földön nyugszik, az alsó sor pedig egy, a kunyhó egész oldalát végigérő vastagabb fatörzs, a *gantnár* tetején. Ennek lecsúszását egy vékonyabb, a gantnár hosszába végigfektetett dorong akadályozza, amit kívülről földre vert cövekekkel erősítenek meg. A kunyhó elejét és hátát merőlegesen az oldalakhoz, illetve a hátsó járomhoz egysorosan támasztott hasábfák alkotják. Ajtaja nincs, az egyik szekérdéret támasztják a kunyhó szájához, ha főzni akarnak, mert a tűz csak ebben az esetben ég jól.

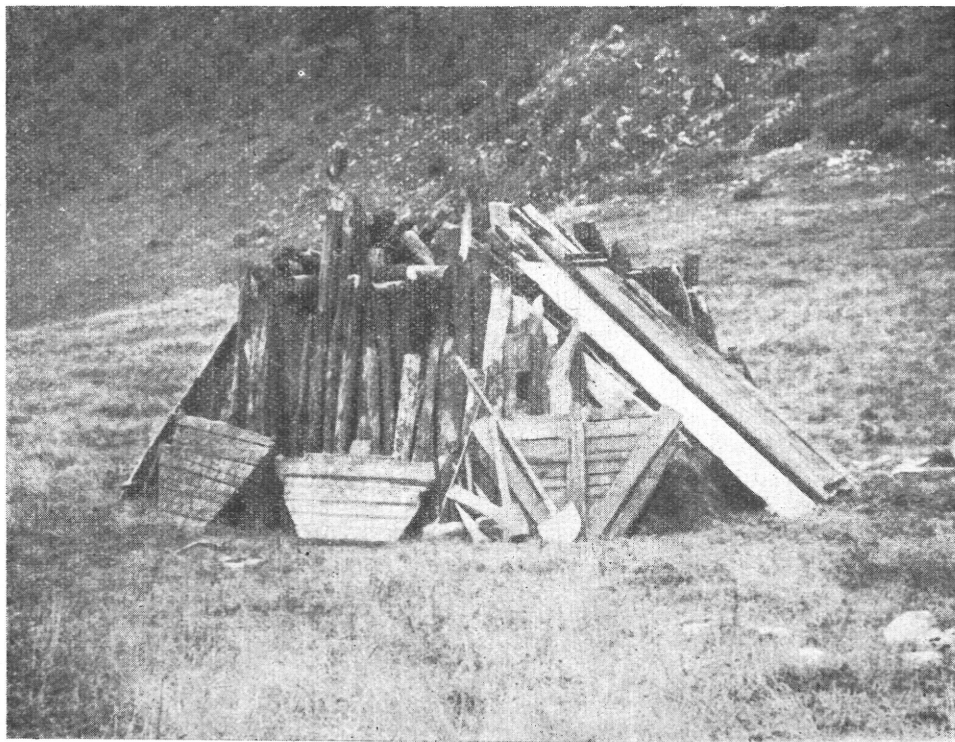
Az oldaldeszkák a tetőn nem érnek össze, széles hézag marad közöttük, ahol a füst eltávozhat a kunyhóból. Középen nagyobb mészkövekkel körülra-

kott, de egyébként nem épített tűzhely és a két gantnár mellett fekvőhely céljára odavetett kabátok, ruhadarabok fekszenek. A bejárat két oldalán egy-egy láda, hátul kosár, lábasok, háromlábú, nyeles serpenyő és szerszámok figyelhetők meg.

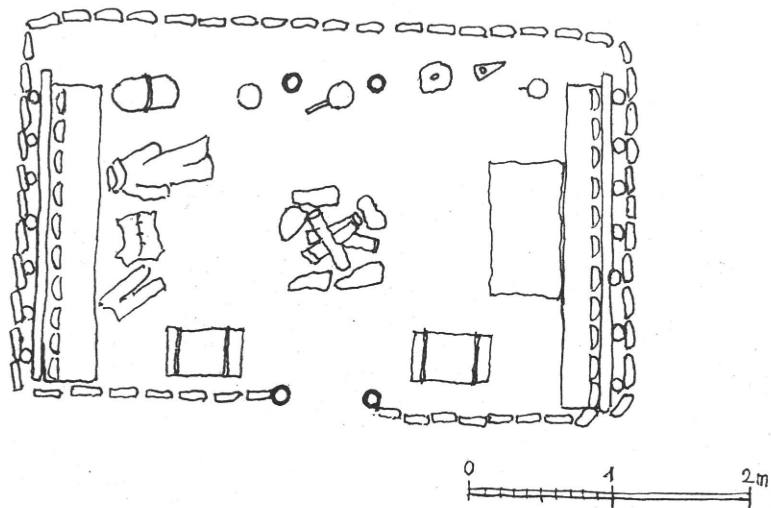
A kunyhó négy személy részére készült, két családfő és ezek két legényfia használta. Az öregek az ajtónál aludtak, a fiatalok hátul. Ha az asszonyok és a kisebb gyerekek kijöttek és éjszakára is kint maradtak, a nők a bejáratl szembeni oldalra feküdtek, a gyerekek pedig behúzódtak az apjuk mögé, a kunyhó sarkába.

A jármás kunyhónak egy másik változatában a bélapátfalviak a kunyhó alapját képező vastag fatörzsüket *ormosnak* nevezik (ugyanazt a szlovákok *gantnárnak*), a tetején végighúzódo vájatot — ahová az alsó sor palló illeszkedik — *vállónak* és a földbevert támasztót *cüveknek* ejtik. Itt nemcsak a kunyhó oldalait alapozzák ormosokkal, hanem az elejét és a hátát is. Különbség mutatkozott a belső elrendezésben is: az ágasok között a kunyhó oldalával párhuzamosan 1–1 dorong, *eplényfa* fekszik a földön azért, hogy a fekvőhelyeket a szabad tűztől elválassza és megvédje. A kunyhó hat ember befogadására alkalmas, akik egymás felé lábbal, vagyis *lábast* feküdtek. Minden mészégető fejénél egy földből, fűből készített *fejpárna*, amögött pedig az élelmiszer tárolására fentartott kis hely, az *éléskamra* volt. A bejáratl ágasfák mellett jobb oldalon a *víz-edényt*, bal oldalon az *egy éccakára való tüzelni való*t tartották. (Ld. 7. ábrát.)

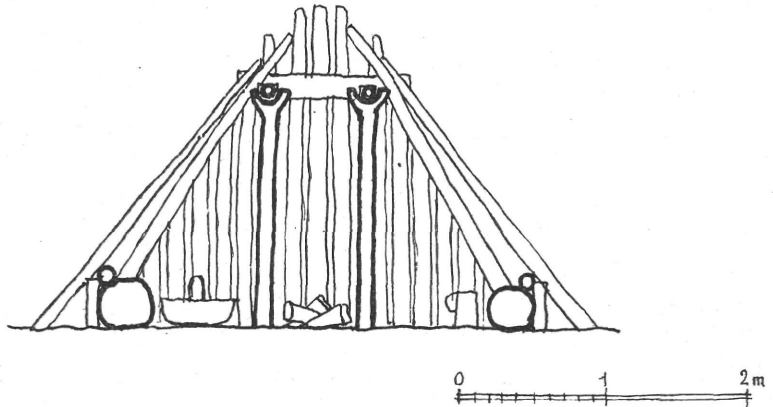
Egy harmadik változat az utóbbival tart rokonságot annyiban, hogy a jármokat tartó ágasfák (itt: *águsfa*) nem a kunyhó szélén állnak, hanem valamivel (kb 1 méterrel) beljebb. Ezeket azonban a kunyhó első és hátsó fala mellől induló vékonyabb, kisegítő ágasok erősítik, melyek ferdén futnak a járom

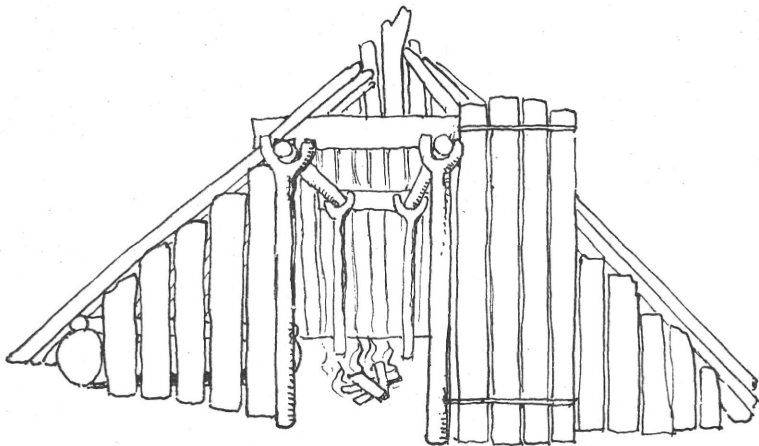
3. ábra. Jármás kunyhó, szekérgátakkal és szekéroidalakkal körülrakva az állatok ellen. Répáshuta

4. ábra. Jármás kunyhó alaprajza, Répáshuta.
(A rajzokat Bakó F. felmérései és vázlatai alapján Jablonkay József készítette)

5. ábra. Jármas kunyhó keresztmetszete, Répáshuta

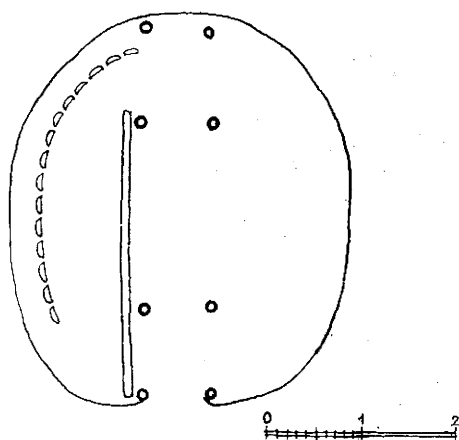
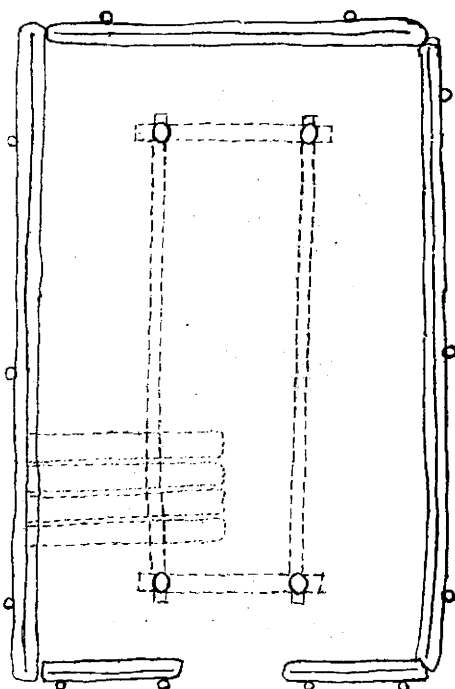

6. ábra. Jármas kunyhó távlati képe, Répáshuta

alá. Még egy különbség az, hogy a kunyhó sarkait lekerekítették, formája ezért a köralakú típusokhoz áll közelebb. (Ld. 8–9. ábra.)

A jármas kunyhót a Bükk-hegység nyugati részén felnémeti, bükkzsérci és bélapátfalvi favágók a fentebb ismertetett példánál jóval nagyobb méretekben is használták. Akkorra kunyhókat építettek, hogy 20–25 munkás is elférjen bennük. Ezekben a nagy kunyhókban *lábast* feküdtek a tűz felé, vagyis mindenkinek a feje az ormosokhoz esett.

A jármas kunyhó típusa nem látszik régóta összeforrottnak a mészégető életformával. Egyes adatközlőink szerint a múlt század végén vagy századunk elején idegen fafaragók honosították meg a Bükkben. Ezeket a faragókat a hagyomány *gráneroknak*, vagy *horvátoknak* nevezi és lakóhelyüket Szlovákiára,

8. ábra. Jármás kunyhó, sarkai lekerekítve

7. ábra. Jármás kunyhó alaprajza. Bélapátfalva

illetve a Sárospatakról északra eső Huták-ra teszi.⁶ A bükk-szentkeresztiek állítása szerint szlovákul beszéltek, hatos-nyolcas csapatokban dolgoztak, tehát nagyobb méretű kunyhókat építhettek. A mészégetőkkel kapcsolatuk volt, mert a faragás után megmaradt hulladékfát a mészégetők használták el.

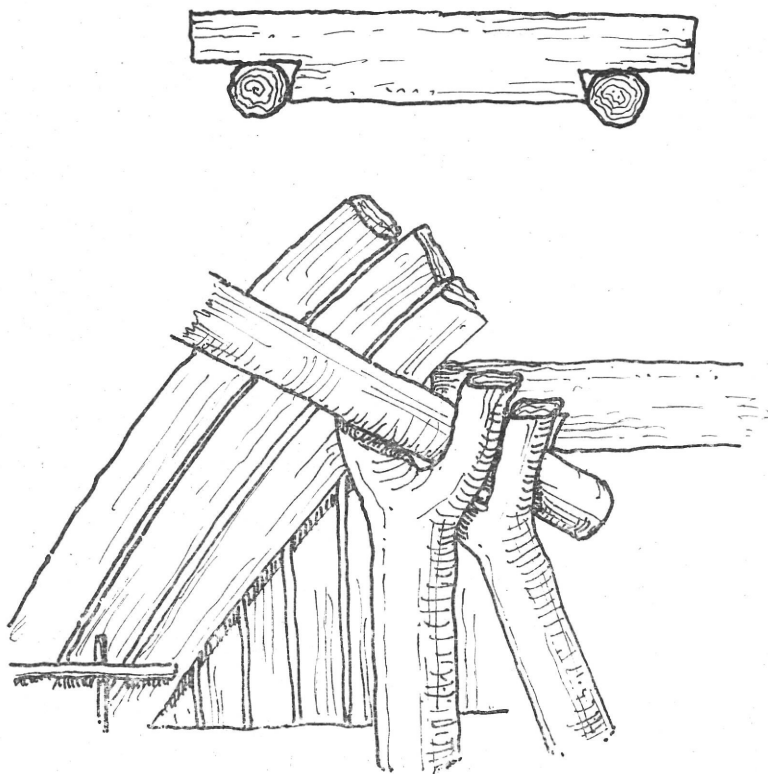
A hagyomány és a műszavak alapján elfogadhatjuk, hogy a jármás kunyhóformát szlovák nemzetiségű erdei munkások hozták a Bükk-hegységbe, valószínűleg a XIX. sz. végén, amikor az országszerte meginduló vasútépítés egyik fontos anyagát, a vasúti talpfát itt is nagyobb mennyiségben kezdték termeltetni. A kunyhó eredeti mérete a Bükkben 6–10 férőhelyes volt, melyből a fakitermelés vonalán kifejlődött a 20 személyes méret, a mészégetők használatában viszont négy férőhelyes nagyságúra szűkült le.

A kerek kunyhó

Anyagából és szerkezetéből következően huzamosabb használatra a kerek kunyhó kevésbé alkalmas. Alakjáról a név ez esetben is sokat elárul: *gömbölyű gunyhó*, *okruhla koliba*, *kerek kunyhó* (Répáshuta, Bükk-szentkereszt), *sürgő gunyhó* (Felsőtárkány) – tehát kerek, kör alaprajzú alkotmány, melyben ennél fogva forogni, seregni, *sürögni* lehet.

Fő szerkezeti eleme 4 db gúlába rakott, érintkezési pontjain összekap-

⁶ A jelzett területen két csoportban vannak Huta-összetételű helységnevek. A nyugati csoport Újhuta, Középhuta, Óhuta; a keleti csoport Kishuta, Nagyhuta és Kovácsvágáshuta. Az itt végzett tájékozódó gyűjtéseink azonban a hagyomány állítását nem igazolták, feltehető, hogy a faragók ettől még északabbra, Szlovákiába eső területéről jöttek.

9. ábra. Jármás kunyhó: az ágasfák, szelemen és járom illeszkedése.
(V. ö.: 8. sz. ábra.)

csolt kétágús fa, amelyekhez köralakban fiatal, gallyas fákat, félbehasított fatörzseket támasztgatnak. A kunyhó belső falán, kétharmadrész magasságban bedugdosott gally, *kötés* fut körbe, hogy megakadályozza a fák és gallyak bedőlését. Teteje nyitott, mert oldala nem nyúlik fel az ágasfák érintkezési pontjáig. Középen a földön egyszerű, néhány kődarabbal körülrakott, alkalmi tűzhely, ajtaja egy szekéroidal (szlovákul *dvere*) szokott lenni. A kunyhó oldalának zártabb részét háromnegyedrészben haraszttal és földdel fedik le.

Rajzaink (10, 12–13. ábra) egy ilyen kerek kunyhót mutatnak be, amelyet a Bükk-fennsík Búszkés nevű részén bükk-szentkereszti mészégetők készítettek 1949-ben. Mintegy 40 cm mélységre a földbe van süllyesztve, minthogy „így melegebb”.⁷ Három fekvőhely, *dikó* vagy *priccs* van benne, ezek részben a kunyhó oldalain, részben a belső végük alá, a földbe vert rövid ágakon nyugszanak. A dikó teteje gallyakból, dorongokból van, és ezt az ágyat réti szénával, száraz levelekkel borították be. A szűkös kunyhóban helyet nyertek a dikó alkalmazásával, mert alatta krumplit, vagy kisebb használati tárgyakat tarthattak, emellett kényelmesebben ülhettek és fekvőhelyük is melegebb lett, mert a tűz melege a dikó alá áramlott – vélekedtek a dikó használói.

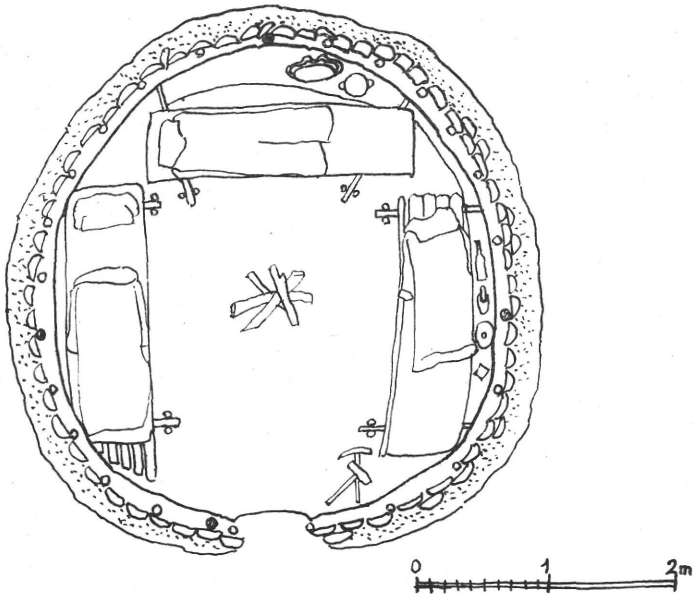
⁷ A mészégetők szerint a téli használatra készülő kunyhókat ennél mélyebben szokták beásni.

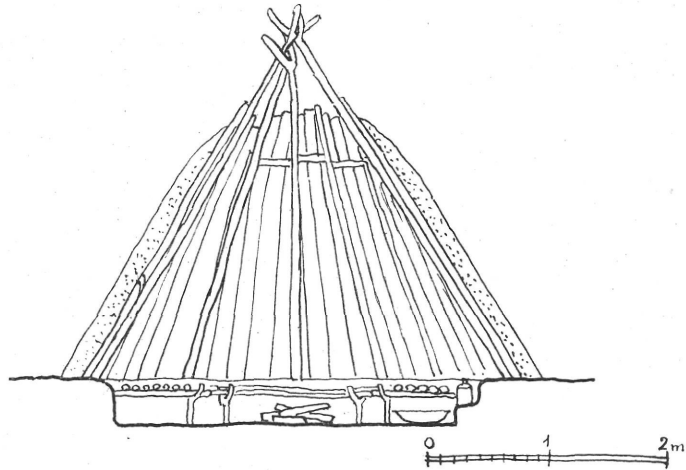
10. ábra. Kerek kunyhó, oldala részben földelt, bejáratát a jobb oldalon deszka takarja. Répáshuta

11. ábra. Kerek kunyhó földelés nélkül. Répáshuta

12. ábra. Kerek kunyhó alaprajza, Répáshuta. (V.ö.: 10. sz. ábra.)

13. ábra. Kerek kunyhó keresztmetszete. Répáshuta. (V.ö.: 10., 12. sz. ábra.)

A gyűjtés idején olyan kerek kunyhót is láttunk, amely nem volt beásva, lakói a pusztai földre vetett vackon háltak. Tiszai János 45 éves répáshutai mészégető szerint a dikó a kerek kunyhó berendezésének egészen új módosítása, amit néhány éve alkalmaztak először.

Kerek kunyhót 2–4 ember számára szoktak építeni. Ha többen vannak a munkacsoportban, akkor vagy a fentebb említett jármás kunyhót, vagy egy harmadik típust, a *féloldalas kunyhót* állítják fel.

Ez a kerek kunyhó elsősorban a szlovák nemzetiségű mészégetők használatában ismeretes. A felsőtárkányiak valószínűleg tőlük vették át, a többi mészégető falu pedig ezt a kunyhótípust nem ismeri. Laza szerkezete miatt nem nagyobbítható, tehát csak kezdetleges fejlődési fokon álló, kisebb létszámú mészégető csoportok számára alkalmas. A répáshutaiak ezt a gömbölyű kunyhót használják szénéégetéshez is, minthogy ugyanazon csoportok esetleg mindkét munkát ismerik és váltakozva végzik.

A féloldalas kunyhó

Míg az eddig bemutatott két kunyhófajta viszonylagos stabilitására jellemzően nemcsak egyszeri használatra készült, hanem a kemencék helyének változtatásával többször is elszállíthatták és felállíthatták őket, addig a féloldalas kunyhó mindig csak ideiglenes szállás volt, ami azért készült, hogy legyen a mészégetőnek hova behúzódni és ha esik, „a kenyér meg ne ázzon”. Nagyjából a jármás, vagy a kerek kunyhó felének tekinthető, de általában kevesebb munkával készül. Nem rendes, csak fél kunyhó, amint nevei is mutatják: *félhajú kunyhó* (Cserépfalu), *félhajás gunyhó*, *félpofájú kunyhó*, *najedna facku kaliba* (Répáshuta), *féloldalas kunyhó* (Bükkszentkereszt), *gunyhó* (Uppony).

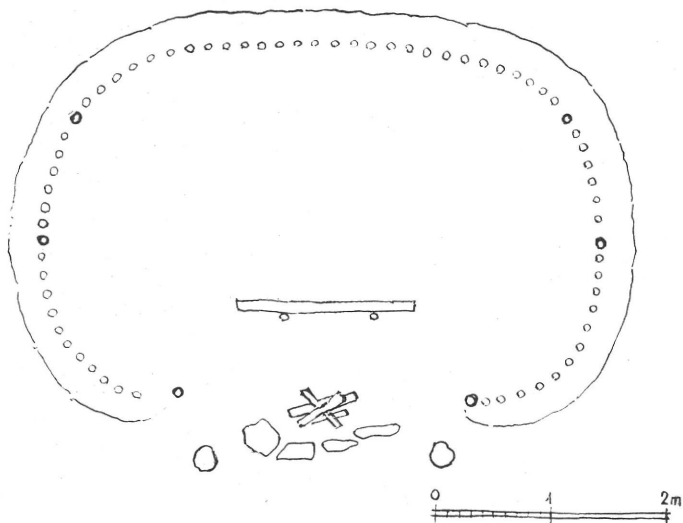
Alaprajza lehet ovális vagy téglány alakú, de egyik hosszanti oldala mindkét esetben nyitott. Nem szokták földbe ásni, legfeljebb elegyengetik körülötte kissé a földet. Nyitott elejének két oldalán 3–3 földbe ásott ágasfa tá-

maszkodik össze, ezeken nyugszik a szelemen, amelyre a kunyhó oldalait és hátát képező hosszabb leveles gallyak, fiatal fák támaszkodnak. Téglány alaprajzúnál 1–1 ágasfa is elegendő lehet. A kunyhó oldalait és hátát harasztal, szénával szórják le, de földelni nem szokták, mert attól tartanak, hogy „belemegy a kígyó, a béka”.⁸ Ajtaja ennek a kunyhóformának nincs, eső ellen a szerkeréskeszakát szokták a nyitott oldalon a szelemenre támasztgatni. Rajzaink a féloldalas kunyhónak két változatát mutatják be. Az egyik alaprajza ovális, a másiké a téglalaphoz közelálló.

A répáshutai mészégetőknek 1949-ben felmért, és a 15–17. ábrán közölt ovális alaprajzú *féhajas kunyhó*jának fő szerkezeti eleme 3–3 földbe ástott ágasfa. A kunyhó mindkét végén a három ágasfa középirányba dől, és ágai között tartja a rajtuk végigfektetett szelement. Szerkezete alapján a kunyhó két félbevágott kerek kunyhónak is felfogható, melyeket középen a szelemen, oldalt pedig a kunyhó háta egyesít. Hátát és oldalait a szelemenre és az ágasfához támasztott gallyak, leveles fák alkot-

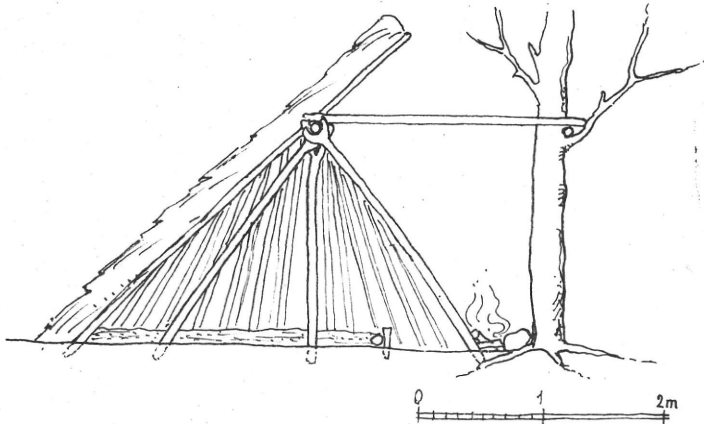

14. ábra. Féloldalas kunyhó. Répáshuta. Az előtérben vizeshordó, hátul itt faragott két malac vályú

15. ábra. Féloldalas kunyhó ovális alaprajzzal, Répáshuta

⁸ Ennek indokolására egy történetet is tudnak arról a mészégetőről, aki a leföldelt kunyhóban ebédet főzött és amikor a bográcsban a kész ételt maga elé tette, hogy neki-kezdjen az evésnek, egy kígyó pottyant az ételébe.

16. ábra. Féloldalas kunyhó metszete, Répáshuta. (V. ö.: 15. sz. ábra.)

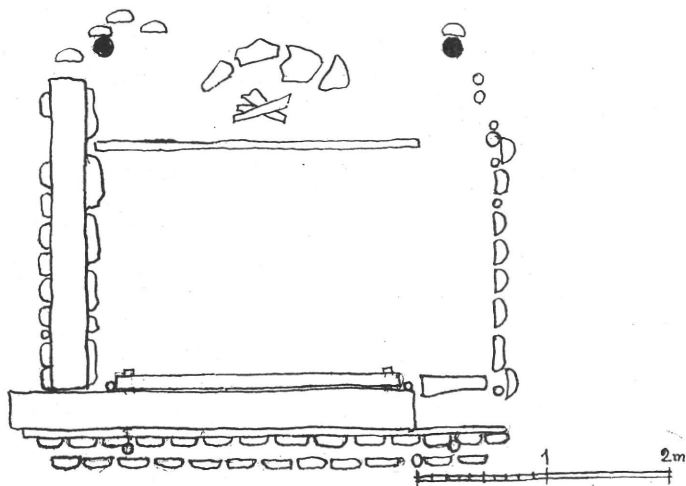
ják, amelyeket még vastag (kb. 30 cm) szénaréteggel takarnak. Upponyban a szelemenre támasztott félhasábokat mézsporral öntötték le, amely ha víz érte, szilárd fedőréteget képzett.

A két külső tartóágas között a földön egy másfél méteres dorong, a *rugófa* fekszik, hogy elhatárolja a kunyhó belső terét a szabad tűzhelytől. A rugófát a tűz felőli oldalon két földbevert cövek akadályozza abban, hogy a tűz közelébe guruljon. A tűzhely mellett álló két élőfát is bekapcsolták a kunyhó szerkezetébe: ágaira egy, a kunyhó szelemenével párhuzamosan futó rudat fektettek,

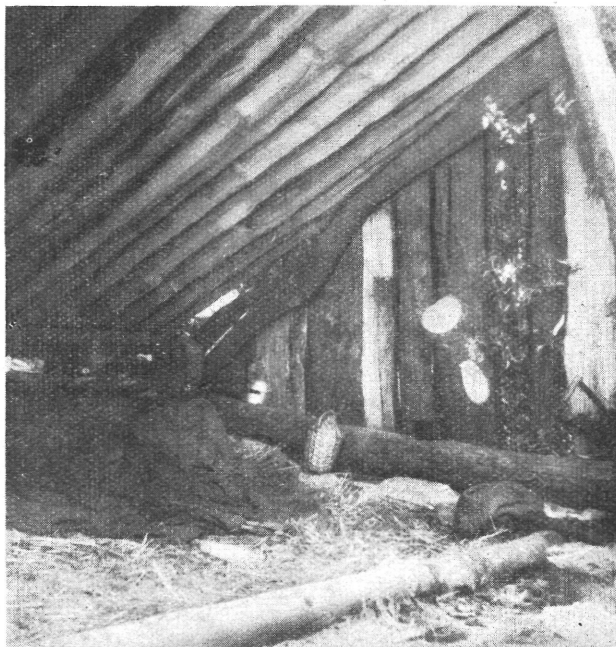

17. ábra. Féloldalas kunyhó perspektivikus rajza, Répáshuta. (V.ö.: 15 – 16. sz. ábra.)

amelyhez két erre merőlegesen elhelyezett rúd segítségével az ágasokat rögzítették. Ezek a rudak így egyrészt fokozzák az építmény szilárdságát, másrészt alkalmasak arra, hogy eső után átázott ruhafélét, vagy kimosott fehérneműt terítsenek rá.

18. ábra. Féloldalas kunyhó szegletes alaprajzzal, Répáshuta

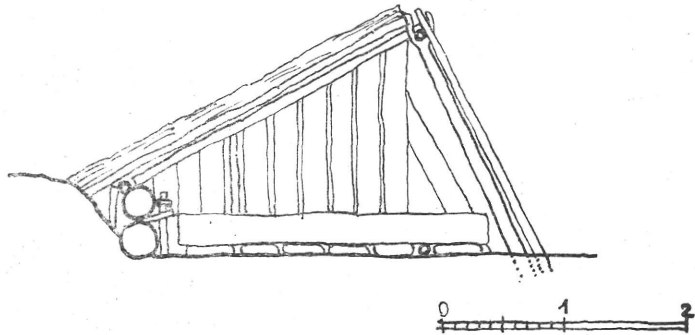

19. ábra. Féloldalas kunyhó belseje. Répáshuta. Szemben a kunyhó vége, jobbra az oldala. Mindegyik alatt „gantnár”, elől rugófa. (V. ö.: 18. sz. ábra.)

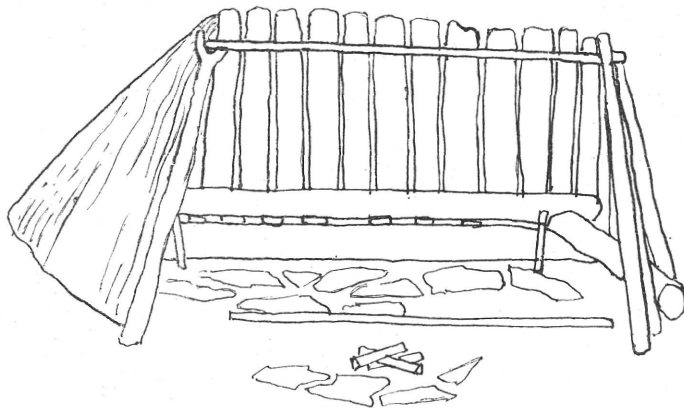
A féloldalas kunyhó másik, szegletes alaprajzú formáját a 18–21. ábrák mutatják be. Répáshutai mészégetők készítették 1949-ben, s a Bükk-fennsíkon állt. Szerkezete az előbb tárgyalt típuséval rokon, csak a forma változik. Elülső, nyitott oldalán két földbeásott és a kunyhó belseje felé ferdén álló ágasfa szele ment tart. A szelemenre a kunyhó hátától ferdén félhasábok dőlnek, az oldalakat is ilyen félhasábok alkotják, de ezek a kunyhó hátához támaszkodnak. Háttul és az egyik oldalon, a jármás kunyhóból ismert ormosok, vagy gantnár fák fekszenek. A hátsó rövid lévén, egy kisebb darabbal van megtoldva. Az oldalsó ormos alatt kősor, amelynek közeit szalma tölti ki. A kunyhó háta épp olyan szerkezetű, mint a jármás kunyhóé, azzal a különbséggel, hogy két ormos fekszik egymás felett, a felsőt két belülré vert cövek rögzíti. A szénával fedett, két-soros hasított-fa tető a jármás kunyhóéval azonos megoldású. A kunyhó belseje és a tűzhely között itt is *rugófa* fekszik.

Mindkét fajta féloldalas kunyhóban lábbal a rugófa felé feküdtek. Ezekben a típusokban a fekvőhely dikóhoz hasonló megoldását nem ismerjük. A mészégetők használati tárgyaikat a kunyhó falánál, illetve arra akasztgatva tartották.

Gyűjtésünk idején a féloldalas kunyhó használata igen elterjedt volt. A felsőtárkányi és a bükk-szentkereszti mészégetők kivételével minden falu la-

20. ábra. Féloldalas kunyhó metszete, Répáshuta. (V. ö.: 18–19. sz. ábra.)

21. ábra. Féloldalas kunyhó távlati képe, Répáshuta. (V. ö.: 18–20. sz. ábrát.)

kossága használta. Mező Hendrik János beláptárfalvai mészégető szerint azonban régebben ez nem így volt, legalább is az apátfalviak a múlt század derekán Szilvásváradon, a vashámor mellett dolgozó szénégető „tótóktól” vették át ezt a kunyhótípust. Lehetséges, hogy a többi mészégető falu is akkor tanulta el a féloldalas kunyhó építését, de az is feltételezhető, hogy a XVIII. század óta a Bükkben lakó szlovák nemzetiségű mészégetők már korábban is alkalmazták. Az kétségtelennek látszik, hogy a magyarok vagy egyáltalán nem ismerték (mint Felsőtárkány), vagy készítését csak újabban sajátították el.

A szerkezeti leírások során már utaltunk arra, hogy a féloldalas kunyhónak ez a két formája levezethető a kerek és a jármás kunyhóból is. Mindkettő azok egyszerűsített, ideiglenes hálásra szánt formája, ezeknek talán származéka, esetleg elődje. Függetlenül az előbb érintett etnikus átvétel lehetőségeitől, a féloldalas kunyhó kialakulása mind a két módon elképzelhető.

A régi kerek kunyhó

Amint fentebb már említettük, a mészégetők régente még egy kunyhótípust használtak, gyűjtésünk idején azonban ez kunyhó már nem volt megfigyelhető, beláptárfalvi mészégetők az első világháború idején készítették az utolsó példányokat. Ezt az ugyancsak *kerek kunyhó*nak nevezett típust egyedül a beláptárfalviak tudták készíteni, az alább következő sorok adatait ennél fogva tőlük nyertük.⁹ (22 – 24. ábra.)

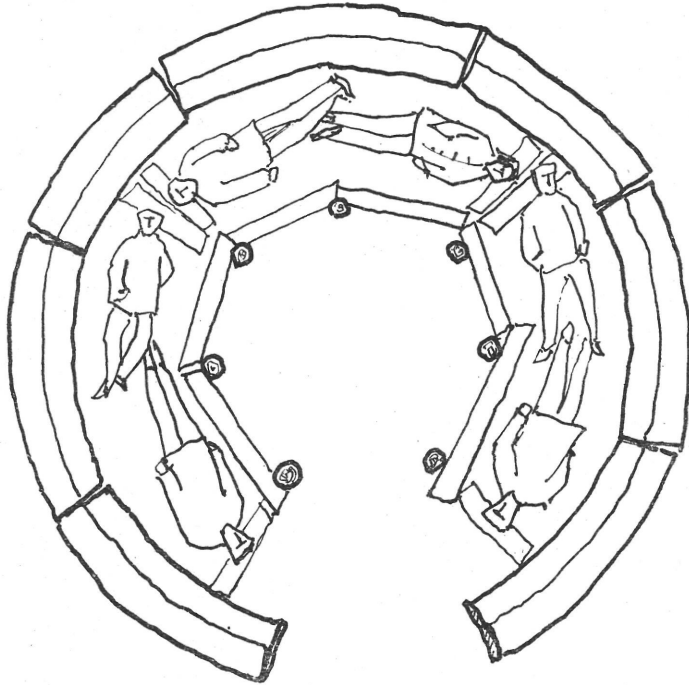
Mint a legtöbb kunyhótípus esetében, ennek is meghatározza alakját az elnevezése: nagyjából kör alaprajzú volt. Leginkább hat ember számára épült, de a munkacapat nagyságától függően lehetett ennél nagyobb, nyolc vagy tizenkét személyes is. Mi a következőkben a leggyakoribb, a hat személyes kunyhó építését és használatát írjuk le, azért is, mert az volt a legkisebb méret, amelyből a másik kettő bővítéssel keletkezhetett.

„Ha vaót hat ember, leteléször is vágtonk hét ágast. Minden ember vágott egyet, de egy embernek kettőt kellett vágni” – mondják. Kiválasztották és elegyengették a kunyhó helyét, melynek középpontjába egy karót ütöttek, épp úgy, mint amikor a szintén kör alakú mészégető gödröt ásták. Vágtak egy *kétágus fát* (hossza 50 – 60 cm, tehát egy lépés),¹⁰ azt a karó derekára tették és így mérték ki a hét ágasfa helyét. Az ágásokat adatközlőink szerint az „öreg mészégetők” – tehát akik 1870 előtt születtek – *bódoganyának*, *baódoganyának* nevezték.¹¹ Az ágasfák kissé kifelé dőltek, hogy elbírják a kívülről, a kunyhó oldalai felől rájuk nehezedő nyomást. Az ágasfákat szelemenekkel kötötték össze, de két ágasfa közé nem tettek szelement – ezek egyébként is közelebb, mintegy 40 cm távolságra állottak egymáshoz – , mert itt képezték ki a kunyhó

⁹ Adataink zömét Balogh István (sz. 1861) és Mező Hendrik János (sz. 1887) mészégetők szolgáltatták 1949-ben 1950-ben és 1956-ban.

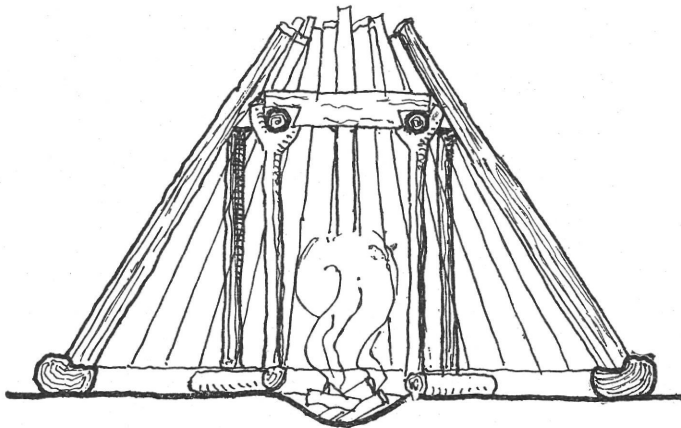
¹⁰ A kunyhó rekonstrukciója során a méretek meghatározása csak megközelítő pontosságú. Az egyes alkatrészek nagyságának megállapításakor adatközlőink alig tudtak a méter mértékrendszeréhez igazodni, a hosszakat inkább lépésben fejezték ki. Úgy tűnik, hogy a lépés általában 60 cm-nek felelt meg és ezzel a léptékkal mérve állítottuk fel a kunyhó arányait. A típus leírásában nagy segítségünkre volt Barta Zsiros Károly, beláptárfalvi mészégető, aki a kunyhót egyharmadára kicsinyítve (belső átmérő: 120 cm) az eгри múzeum számára elkészítette.

¹¹ Magasságukra két, egymástól eltérő adat van, az egyik szerint 120 – 130 cm, a másik szerint 150 – 160 cm, de a kettő közül a második látszik hitelesebbnek.

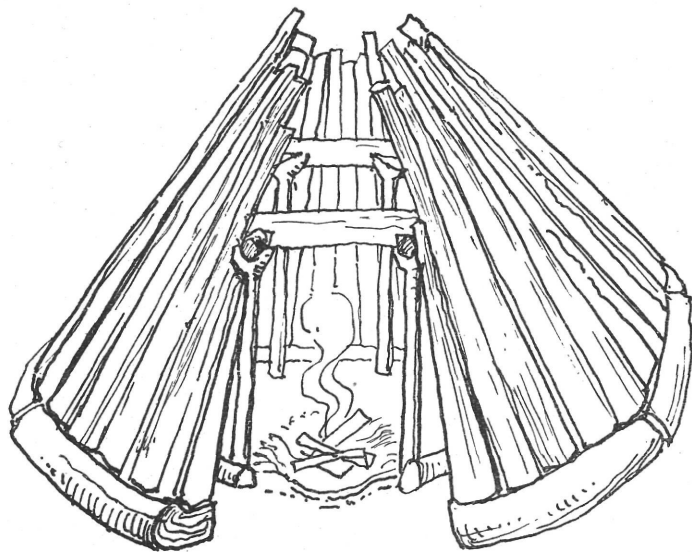

22. ábra. Régi kerek kunyhó alaprajza, Bélapátfalva. (Rekonstrukció)

ajtáját, a kunyhó *száját*. Ide a jármas kunyhóból már ismert és *járomnak* nevezett kis gerenda került szelemen helyett. Az ágasfákon kívül mintegy két lépés szélességben feltöltötték a terepet, hogy a fekvőhelyek magasabban legyenek mint az ágasfák között, az általuk határolt tér közepére rakott szabad tűz, valamint a külső terepszint. Az is előfordult, nyilván a terepviszonyok miatt, hogy a tűzhelyet *sellyétették*, süllyesztették és a kunyhót árkolták körül. A tűz és az

23. ábra. Régi kerek kunyhó metszete, Bélapátfalva. (Rekonstrukció)

24. ábra. Régi kerek kunyhó perspektivikus képe, Béalápátfalva. (Rekonstrukció)

ágasfák között mindig maradt annyi hely, hogy körül lehetett járni. Az ágasfák lába közé egy lépés hosszúságú dorongot, *eplényfát* vagy *tűzmentő fát* fektettek, a szintkülönbség mellett ezek választották el a tüzelő teret a hálólhelyektől.

A kunyhó vázának elkészítése után az oldalak megépítése következett. Erre a célra a közelben található legszebb fákat használták fel. „Ez szabad vaót, meg vaót engedve az erdészti, hogy gunyhaónak való fát a letszebbet lehet választani, aki a letszebben hasadt” – állította Balogh István. A munka két részből állt, előbb az alapokat, majd a tetőt kellett elkészíteni és helyére tenni.

A kunyhó alapját és oldalának alsó részét a jármás kunyhóból már ismert *ormosok* képezték. Ezek 50 – 60 cm átmérőjű fahasábok voltak, amelyeket vagy egészben, vagy kettéhasítva és kb. egy méter hosszúra vágva raktak körbe, az ágaktól két lépés távolságra.¹³ Az ormosok használatának két módja volt. Az egyik szerint, ha ketté voltak hasítva, rájuk fektették a kunyhó tetejének deszkáit, úgy hogy azok vége kissé túlnyúlt az ormoson. Ez esetben az ormosra hosszában egy dorongot helyeztek, amit kívülről minden ormosnál két földbe vert cövek tartott. A pallók vége ennek a dorongnak ütközött, mert ez tartotta meg őket a földig csúszástól. – A másik mód abban állt, hogy az egészben hagyott fatörzs, vagy *teke* (tőke) tetejét mélyen behornyolták, és a pallók végét ebbe a vájatba állították. Ilyenkor cövek helyett az ormosokat kívülről kövekkel támasztották meg, és földet is hánytak melléjük. Az ormosok végei között keletkező szegletet a szél fúvása ellen mohával tömték ki.

Az oldalak kialakításához akkora fatörzsekre volt szükség, mint az ormosok számára. Ezeket hasították deszkákká, amiket *pallaónak* neveztek.

¹² Így fejezte ezt ki Mező Kulla István (sz. 1870): „Minden ágas közin tűzmentő fa vaót, hogy ha a tűz bekarul, ne karuljon az ember vackára.”

¹³ Az ormosok számát illetően is eltérőek a vélemények. Egyik adatközlőnk szerint minden emberre egy ormos jutott, más szerint minden két személyre három. Gyakorlatilag mind a két megoldás elképzelhető.

A bükkfa volt erre a célra a legalkalmasabb, mert „gyönyörű deszkák hasadtak belülre”, csak lefektették a fatörzset a földre és fejszével belevágtak a szélébe.¹⁴ A 150–160 cm hosszú *pallaókat*, vagyis deszkákat nekitámasztgatták a szelemeneknek úgy, hogy középen mintegy fél méteres körben nyitott maradt a tető. Ez volt a *csurgás*, vagy *becsepegés*, ezen át távozott el a füst a kunyhóból. A kunyhó oldalából először a *borítékot* készítették el, vagyis a pallókat ráfektették a szelemenekre és az ormosokra. Ezek elhelyezése csak szervezeten, egy időben történhetett. Ha nem egy időben emelt be egy-egy pallót minden mészégető a maga helyére, összedőlt a kunyhó váza. A pallók között támadt résre, a *hasítékra* ugyanilyen pallóból *béllést* tettek. Az oldalára, de különösen a hasítékokra harasztot, forgácsot, mohát (*muha*) és fakérget szórtak.

A bejárati ágasfák és az ormosok között adódó háromszöget is hasított fával fedték. Az ajtónyílást többnyire szabadon hagyták, csak olyankor tettek rá ajtót, ha nem szállt fel a füst, hanem a kunyhó *farába* szorult. Az ajtót különben leveles gallyakból készítették. Az egyforma hosszúságra vágott gallyakat alul-felül összefűzték és két *kalodát* tettek rá. A kaloda egy-egy *kétágus fa* volt, tehát vastagabb kétágú gally, aminek egyik végét hosszabbra hagyták, a másikat erdei indával, *juhszalaggal* összekötözték. Ha az ajtót mozgatni akarták, a kaloda két végét megragadva tették.

A múlt században a mészégetés minden lényegesebb mozzanatának befejezésekor (gödörásás, rakás, szedés) a gazda áldomást adott az embereknek. Így volt ez a kunyhóépítés befejezésekor is. Az egyik mészégető legényt beküldték a faluba: „Mondd meg a gazdának, hogy keészen van a gunyhaó, kúgyyeék egy demjon bort!” Akkor aztán iszogattak arra, hogy szerencsével járjanak az égetéssel, pihentek egyet a munkára.

A régi kerek kunyhó használata szorosan kapcsolódik a hatos létszámú mészégető csapat működéséhez. A kunyhó – mint említettük – általában hat ember számára készült és benne a fekvőhelyeknek a munkaszervezetből következő rendje volt, amit szigorúan betartottak. A munkára társulás formáinak ismertetésekor már szoltunk arról, hogy a hatos létszámú banda két mesterből (*majster*), két segédből (*keőválogató*) és két inasból (*farkalló*) állt. A két mester mindig az ajtó két oldalán feküdt, fejjel az ajtó felé, de az öregebb, tehát tekintélyesebb, első mester az ajtótól jobbra. A két kőválogató következett utánuk, ők lábbal, azaz *lábast* feküdtek a két mester felé. Legbelül kapott helyet a két farkalló, akik egymásnak feküdtek lábast és fejjel a két kőválogató felé. A lábbal egymásnak fekvők lába összeért, *fé lábszárig* egymás mellett feküdtek s ezzel jól ki tudták használni a helyet a kunyhóban. Éjjel azon igyekeztek, hogy lábukat a tűz mellé tehessék, de „amikor meleg vaót a lábónknak, fére tettük” – mondják.

Mindenkinek volt egy *fejvánkusa*, amit maga rakott földből, szénából, ruhából azért, „hogy magasabb legyen a feji”. Önálló fejvánkusa csak a két mesternek lehetett, mert az ő fejük a bejárat felé esett, de a többiek mind közösködtek a szomszédjukkal. A feje körül volt mindenkinek az *éléskamrája*: ott volt a *rántásos begre*, a szárított lebbencs tészta, a kenyér, a háj, a szalonna. A sót háziváson zacskóban, *zsakuban* tartották és ha megnedvesedett, száradni a boldoganyára akasztották.

Köteles volt mindenki nemcsak fekvőhelyét, hanem a felette lévő tetőrészt is gondozni. Ha hézag támadt a tetőn, mohával dugta be és ha munka köz-

¹⁴ Csak a *szálkás* fafélékhez használták éket, de ezeket a fákat egyébként sem szertették, mert ha beleütötte az ember a fejét a kunyhó tetejébe, megsérthette a szálka.

ben valahol szélesebb fakérget talált, vitte a maga tetőrészére. „Olyan nem vaót, hogy ha becsepegett a tető, átmenjen valaki a másik helyére. Megmondták neki: eriggy a helyedre! Meg az orrára koppintottak” — emlékszik vissza Mező Hendrik János. A fekvőhely, a *vacok* csak ennyi volt: „füvet téptőnk, megszáritottuk..., két rongypokróc vaót összevarrva, azt tettük alánk.” Éjszákára nem vetkőztek le, csak a bocskort húzták le, és olyan meleget lehetett tartani a kunyhóban, hogy „nem kellett takaródzó”.

Minden mészégetőnek volt egy félméteres, maga faragta tűzpiszkáló falapátja, amit *petikének* neveztek. A petike a mészégető fejéhez legközelebb eső boldoganyához volt támasztva, hogy mindig kéznél és szem előtt legyen: ha valaki el akarta volna vinni a másikat, ráütöttek a kezére. Aki éjszaka felébredt, a petikével gondozta a tüzet. A petikével ütöttek annak is a lábára, aki horkolt. Reggel az öregebb mester a petikével verte meg a fejénél álló boldoganyát, hogy ébredjen a csapat. Ébresztő után mindenkinek keresztet kellett vetni és imádkozni. Ha ima közben valaki elbóbiskolt, lábujjai közé dugták a petike tüzes végét. Ima után hozzáfogtak a takarításhoz: a petikével minden piszkot odasepertek a tűz szélére. Ezt mindenki köteles volt megtenni nemcsak a maga részén, hanem a mesterekén is. Ha a mester nem volt megelégedve a tisztasággal, káromkodott, vagyis *eldombolta magát: kutyázom atta, vagy az apostolát, esetleg az irgalmát* — ahogyan a régiek visszaemlékeznek.

A régi kerek kunyhóban tehát, épp úgy, mint a hatos csapat munkaszervezetében¹⁵ katonás rend és fegyelem volt érvényben. A munkának ez a tökéletes szervezettsége tükröződik itt a szálláshely rendtartásában is és ez így, együttesen több évszázados hagyománynak látszik. Ezt a kunyhótípust csak a belpátfalvi mészégetők tudták megépíteni, csak ők használták. „A tótok nem tudták a kiszámításokat” — állítják, tehát a Bükk-fennsík szlovák nemzetiségű mészégetői csak az új, recens kerek kunyhót ismerik. Arról azonban tudnak a belpátfalviak, hogy eltanulták tőlük a kunyhóépítést mások, az *Alföldsegrű* jött és századunk első éveiben a fennsíkon dolgozó favágók. Mező Hendrik János szerint ezek először jármás kunyhót készítettek, de hidegnek találták és „mellátták a mienket, oszt eltanóták”.

Az eddig előadottak alapján elfogadhatjuk, hogy a régi típusú kerek kunyhó az erdőből élő belpátfalvi nép anyagi kultúrájának hosszú idők óta jellemző alkotó eleme. Használata leginkább a mészégetéshez kapcsoltn ismert; ezért a kunyhótípus a mészégető életmódnak is sajátos tartozéka.

A kunyhótípusok néprajzi elemzése

A Bükk-hegységben használt és a mészégető életmódra jellemző, fentebb leírt kunyhótípusok szakirodalmunk kategóriái között a mesterséges hajlékok alapformáihoz tartoznak. Az ember életmódjának ezek a kezdetleges tényezői a történelem távoli korszakait idézik, és a kutatók a mai lakás, a ház különböző formájú előképeit látják bennük. Az általános emberi lakáskultúra mellett egyes kutatók nemzeti vagy etnikus jegyeket vélnek e primitív hajlékok fennmaradása révén felfedezni. A téma jelentős tehát, és adatai több irányú következtetések levonására alkalmasak, ennek ellenére a magyarországi kunyhóformákról mégis kevés leírásunk van, pedig ezek több figyelmet érdemelné-

¹⁵ V.ö. BAKÓ F.: im. 1963, 304 – 306.

nek, amint ezt GUNDA BÉLA is megjegyezte.¹⁶ A Magyarország Néprajzában BÁT-KY ZSIGMOND összefoglalása csaknem teljesen az állattartás és a szőlőművelés építményein alapul. Az erdei munkások kunyhói valahogyan kimaradtak a kutatók érdeklődési köréből, és ez alól tudományunk legújabb, nagyszabású vállalkozása, a Magyar Néprajzi Atlasz sem kivétel.

A néprajz és a településföldrajz műszaki jellegük és az emberekhez való viszonyuk alapján rendszerezi a hajlékokat és így a kunyhókat is. A Bükk-fennsík mészegető kunyhói műszaki tekintetben mind mozgatható és kerek, ill. szögletes alaprajzú építmények — az emberhez kapcsolódó viszonyukban pedig időszakosan váltogatott hajlékok, amelyeket periódikusan keres fel, használ és hagy el az ember. A mozgatható és ideiglenes hajlékok között fejlettebb forma a tüzelővel is ellátott kunyhó annál, amely belső tüzelésre nincs berendezve. Ezeknek a földön tartott középtűzhelyeit a legősibb házformák is örökölték. Az alábbiakban ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével tekintjük át még egyszer a mészegető kunyhókat arra törekedve, hogy elhelyezzük őket a tudományunk alkotta ismeretek rendszerében.¹⁷

Nem számítva a mészegető gödörben és a kocsisátor alatt alvás alkalmi lehetőségeit, a felsoroltak között a legegyszerűbb típusokat a féloldalas kunyhók képezik. A mesterséges hajlékok legrégebbi formái a féloldalas kunyhók és ezek között is a kerek alaprajzúak.¹⁸ A Bükk-hegység egyik féloldalas kunyhója ennek a típusnak félellipszoid formára történt továbbfejlődése. A magyar irodalomban megfelelőjét nem találjuk meg, csak a Radnai havasokból ismerünk hozzá hasonlót MORARIU leírásából,¹⁹ de lényeges eltérésekkel. Alaprajza ellipszis alakú ugyan, de oldala vesszőfonás, négy ágasfára fekvő, ferde teteje zsin-dellyel és kéreggel fedett, a tűzhely pedig nem a nyitott bejárati oldal előtt van, mint esetünkben, hanem a kunyhó belső végén, ezenkívül füstje a nyitott oromfalon át távozik. Az egyetlen egyezés tehát a félellipszoid alaprajz.

A szegletes féloldalas kunyhó már ismertebb irodalmunkban, de ennek is csak két előfordulását tudjuk idézni. A székelyvarsági szénégetők kunyhó-nak még alig nevezhető, primitív enyhelyének szerkezete rokonságot mutat a mienkkel: tetejét ágasfák tartják, oldala és eleje nincs, hátát pedig farakás képezi.²⁰ Az ormánysági *szállás-gunyhó* viszont mind a bükk-hegységi, mind a székelyföldi formánál fejlettebb. Nyitott elejét két ágasfára fektetett szelemen képezi, s erre hátulról kampós rudak fekszenek. Ezek és az oldalakat képező dorongok közét szalmával töltik ki.²¹ A féloldalas kunyhónak ez a szegletes formája feltehetően az ismertnél jóval nagyobb területen használatos, mert Svédor-ságban is leírták.²²

Az első fejlettebb, már minden oldalán zárt, de még mindig tűzhely nélküli hajlék a földre helyezett nyeregvetőből, oldalak nélkül kialakított kunyhó,

¹⁶ Ld.: A Déli-Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatairól. Ethn. LII. (1941) 37 — 43.

¹⁷ Az alapfogalmak meghatározását ld. MENDÖL T.: Általános településföldrajz. Bp. 1963. 11 — 12.; továbbá BÁT-KY Zs. megállapításait: Magyarország Néprajza, Bp. 1941. I. 121 — 124. és 147.

¹⁸ V.ö.: MENDÖL T.: im. 73 — 75. és 82.

¹⁹ V.ö.: T. MORARIU: Vieta pastorală in [Muntii Rodnei. Bucuresti, 1937. 150 — 151.

²⁰ Ld.: TAGÁN G.: Szénégetés Székelyvarságon. NÉ. XXXV. (1943) 53.

²¹ V.ö.: KISS G.: Ormányság. Bp. 1937. 20 — 21.

²² S. ERIXON: Svensk byggnads kultur. Stockholm, 1947. 23 — 25.

amelyet a bükki mészégetők *szénégető kunyhó*nak neveztek. A típus HERMAN OTTÓ megállapítása szerint hazánkban általános, de hozzátehetjük, hogy az alapformán különböző méretbeli és kisebb szerkezeti változtatásokkal.²³ Ezeket a változásokat a funkcióbeli különbségek is magyarázzák. A bükki formához igen hasonló írt le PALÁDI KOVÁCS ATTILA Domaházáról, mint juhász-kunyhót,²⁴ ECSEDI ISTVÁN pedig a sárréti halász kunyhók között találta meg ezt a típust, a növényföldrajzi adottságokból következően azonban nem fából, hanem nádból építve.²⁵ A bükknél fejlettebb formának tekinthetjük a Balaton-melléki szőlőpásztorok elől már ollóágasos, náddal fedett, leföldelt kunyhóit,²⁶ vagy az ormánysági favágók hasonló, huzamosabb használatra készített *téli gunyhóját*.²⁷ A típus még fejlettebb formában jelenik meg a XII. századi Rázom pusztai ásatás putriházában,²⁸ a gömöri favágók *kolyibáiban*,²⁹ vagy a debreceni vákancsosok földkunyhóiban,³⁰ amelyek tüzelővel is el voltak látva, bejáratuk pedig nem az ágasfa mellett, hanem oldalt volt. A típus általános elterjedésére jellemző, hogy T. MORARIU a Radnai havasokból is leírja³¹ és feltételezhető, hogy a Kárpátok erdősegeiben számos példányt lehetne megtalálni.

A fűthető és egyúttal főzésre is használható mesterséges hajlékok közül a kör alaprajzú, fal nélküli, kúp alakú tetőkunyhókat tartják a legrégebbiekknek.³² Ezeknek a kritériumoknak a Bükk-fennsík kunyhói között az újabb, recensnek ismert kerek kunyhó felel meg. Ez a sátorszerű építési forma és a lakótér közepén elhelyezett nyílt tűzhely Észak euráziára és egész Középpáziára is jellemző, írja G. RÁNK.³³ A kör alakú primitív építmények, kunyhók és gazdasági épületek formájában szép számmal, változatos formákban maradtak fenn nálunk is, és kutatóink ezeket a magyarság nomád hajlékával, a sátorral hozták genetikai kapcsolatba.³⁴ Ezek az épületek azonban részben magas felmenő fallal és attól jól elkülöníthető tetővel készültek, a Bükk-fennsík kerek kunyhójának ezért nem lehetnek analógiái.³⁵

A mészégetők újabb, ill. egyszerűbb kerek kunyhójának megfelelő, kúp alakú tetőkunyhó kontinensünk több részén ismert és még inkább ismert lehe-

²³ HERMAN O.: A magyar ősfoglalkozások köréből. Term. Tud. Közl. 1899. 252 – 253.

²⁴ PALÁDI KOVÁCS A.: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és hagyomány, VII. (1965) 61.

²⁵ ECSEDI I.: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1933, 276 – 279.

²⁶ JANKÓ J.: A Balaton-melléki magyarság néprajza. Bp. 1902. 217.

²⁷ KISS G.: Ormányság. Bp. 1937. 22.

²⁸ MÉRI I.: Beszámoló a Tiszalök – Rázompusztai és Turkeve – Móri ásatások eredményéről. I. Arch. Ért. 1952. 59.

²⁹ HERKELY K.: Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. NÉ. XXXIII. (1941) 262 – 263.

³⁰ BALOGH I.: Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákancsosok. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1935. 154 – 155.

³¹ I. MORARIU: im. u.o.

³² MENDÖL T.: im. 73 – 75, 82.

³³ Das System der Raumeinteilung in den Behausungen der nordeurasischen Völker. Stockholm, 1951, II. 9.

³⁴ Elsőnek BÁTKY Zs. fejtette ki részletesebben ezt a teóriát: A magyar sátor és emlékei. NÉ. XXII. (1930) 3, 9 – 10.; később VAMOS F.: A magyar parasztság kör alaprajzú épületeinek etnológiai jelentősége. NÉ. XXXI. (1939) 69.; és végül in: A magyar falu építészete. Bp. 1955. 21 – 22.

³⁵ Ld. a 34. sz. jegyzet irodalmát és újabban MÁRKOS A.: Homoródalmási szállások. Ethn. LXIX. (1968) 437 – 447.

tett korábban, amint ezt BÁTKY Zs. joggal feltételezi.³⁶ Ez a megállapítás a Kárpátmedencére is érvényes. Az alföldi pásztorok hegyestetetejű nádkunyhói, a dunaszekcsői pásztorok kunyhók, vagy a székelyvassági szénégető kunyhók mind megfelelői és kisebb-nagyobb eltéréssel változatai ennek a típusnak.³⁷

A kúpalakú tetőkunyhó egyik fejlettebb változatának tekinthetjük a mészégetők hatos létszámú bandájának kerek kunyhóját, amelyet leírásunkban „régí” jelzővel különböztetünk meg az előbbitől. A jelző a belpátfalvi mészégetők életmódjához és kunyhóépítő gyakorlatához viszonyítva született meg, s csak így nevezhető réginek, mert az egyszerűbb és könnyebben kivitelezhető formák kiszorították. A műszaki fejlődés sorrendjébe helyezve ez kétségtelenül a tetőkunyhó és a kúptetejű, hengerfalú kunyhó között áll. A tető végei alá rakott ormosok alkalmazása úgy fogható fel, mint az oldal kialakulásának első fázisa — ezek magassága már meghaladja a fél métert — és ennek továbbfejlődése eredményezte általánosan a hengerfalú hajlékokat. A régi kerek kunyhó a ház fejlődésének még egy korai mozzanatát őrizte meg korunkig, és ez a lakott belső tér tagolódásának kezdeti formája. A kör alaprajzú hajlékok belső tagolódásra kevésbé alkalmasak, és talán épp ez a vonás volt okozója annak, hogy fejlődésük a történelem során hamar befejeződött, később már csak a szegletes hajlékok fejlődtek.³⁸ A régi kerek kunyhó belseje élesen elválik egy köralakú, a fűtés és főzés használatában közös centrális térre, valamint az ezt gyűrűszerűen körülvevő és három részre osztott lakóterre, ill. hálólhelyre. Az osztódás kezdetlegességének fokmérője a hármastagolódáson belül az egyes kunyhórészek közös használata: a *fejtáncosok* által határolt területen nem egy, hanem két-két személy rendezkedett be. A munkaszervezés fejlettségére vall viszont a kunyhó rendje, a kunyhó fekvőhelyeinek a társadalmi rangsorolást és a munkacapat belső viszonyait tükröző elosztása.

A régi kerek kunyhó típusa nem ismeretlen a magyar néprajzi irodalomban. N. BARTHA KÁROLY tudósítása szerint a debreceni erdőben dolgozó favágók kunyhókkal erősen rokon formájú *karámok*at építettek. A nagyjából kör alaprajz, az ágasfák, szelemenek helyzete és szerepe, továbbá anyaga, fedése azonosnak látszik. A műszavak közül az egyes hálólhelyeket elválasztó rúd neve azonos, de rokon a belpátfalvi *kétágús fa* és a debreceni *kétágú fa* megjelenés is. Lényeges különbség van azonban a két kunyhóforma között a bejárat kialakításában. A debreceni karám bejáratát külső toldalék, a *gádor* védi, amely a belpátfalviaknál ismeretlen. A gádor alkalmazását a továbbfejlődés egyik fokozatának foghatjuk fel, de alacsonyabb szintet kell látnunk a debreceni kunyhónál az ormosok, tehát az oldalak hiányában. Fejlettebb vonás a debreceni karámban a differenciáltabb tagolódás, minden személynek saját része van, amelyet senkivel sem kell megosztania.³⁹ A típus előfordulását a magyar nyelvterületen máshonnan nem ismerjük,⁴⁰ de használata — legalább is koráb-

³⁶ Ld.: A magyar sátor... 9.; továbbá G. BUSCHAN: Illustrierte Völkerkunde. II. 408.; K. G. STEPHANI: Der älteste deutsche Wohnungen und seine Einrichtung. Leipzig, 1902. II. 11 – 12.; S. ERIXON: im. 39., 27. ábra.

³⁷ Ld.: HERMAN O.: im. 245 – 262.; ESEDI I.: A debreceni népi építkezés. NÉ. XIII. (1912) 164 – 165.; KOVÁCH A.: Kezdetleges épületek Tolna megyében. NÉ. XIII. (1912) 238.; TAGÁN G.: im. 52 – 53.

³⁸ MENDÖL T.: im. 81.

³⁹ N. BARTHA K.: Favágó karám. Ethn. LVII. (1946) 67 – 71.

⁴⁰ KOVÁCH A. idézett művében a juhászok használta kunyhó belső rendjéről feljegyzti, hogy a bejárat mellett a jobboldali hely a rangosabb, épp úgy, mint a mészégetők régi kerek kunyhójában.

bi időkben – feltételezhető nemcsak hazánkban, hanem Európa más tájain is, minthogy S. ERIXON Finnországból igen hasonló, de ormosok nélküli, gömbfával borított és gáddal ellátott kunyhó szerkezeti rajzát közli.⁴¹

Műszaki jellegét véve alapul, a fentebb leírt kunyhóformák között legfejlettebbnek látszik négyzetes vagy téglányalakú alaprajzával a jármos kunyhónak nevezett típus. Kétségtelen, hogy a mai népi házformákhoz ez áll a legközelebb, de mint szerkezet, a régi kerek kunyhónál egyszerűbb, építése kevesebb műszaki ismeretet igényel. Előnye az, hogy a továbbfejlesztésre alkalmasabb négyszögű építmény-csoportba tartozik.

E keresztmetszetében paraboloidszerű, álboltozat technikával megszerkesztett kunyhó szinte azonos formáját írta le TAGÁN G. Székelyvárságon. A favágók kunyhójának fő szerkezeti eleme itt is négy ágasfa (itt *pirje fa*) és a két járom (*kocs*), de egyéb tekintetben bizonyos különbségek tűnnek ki. Az ormosokat 3–3 fekvő borona helyettesíti, fedése pedig vörösfenyő rudakkal van leszorítva.⁴² A jármos kunyhó egy variánsát közli PALÁDI KOVÁCS A. az északmagyarországi juhászkunyhók között azzal az eltéréssel, hogy ez fedett, tehát nem tüzelős forma, szerkezete pedig egyszerűbb: oldalai ormosok nélkül, egyenesen futnak le a földre.⁴³ A járom, mint építészeti elem az erdélyi csűrök-nél is ismeretes, a mienkhez hasonló funkcióval, a járomágasoknak nevezett oszlopokra, azokat egymással összekötve, a járomgerenda fekszik.⁴⁴ Távolság eső variáns a Radnai havasokban használatos trapéz alaprajzú, kissé a földre mélyesztett kunyhó, melynek vázát négy ágasfa, valamint a közjük fekvő és őket összekötő járom képezi, amit románul is így (*giug*) neveznek.⁴⁵

A Bükk-fennsíkban előforduló kunyhótípusok a féloldalas, féltetős hajlékoktól a nagyobb kényelmet nyújtó fűthető és belül tagolt formákig – a műszaki fejlettség legkülönbözőbb fokozatait képviselik. A kunyhók eredete, használatuk kezdetének ideje, vagy etnikus jellege mai ismereteinkkel teljes bizonyossággal nem fedhető fel. Egyetlen kunyhóról feltételezhetjük csak a hagyományra támaszkodva, hogy több évszázada honos ezen a területen, a többiről csak azok újabb elterjedését állíthatjuk. A jármosnak nevezett kunyhótípus látszik a legújabb elemnek a bükki mészégetők anyagi kultúrájában, de megfontolásra kértethet bennünket a típus északmagyarországi és egész közeli előfordulása: a palóc és barkó juhászok kunyhói változatai a bükki jármos kunyhónak. A kunyhókkal szinte analóg a mészégetés ismeretének és gyakorlatának régisége és honossága a Bükk hegységben. A XVIII. század előtt a munka mesterei a belpátfalviak és a felsőtárkányiak voltak, a szlovák nemzetiségű lakosság a XVIII. században telepedett csak ide.

A középkor óta feltételezhetően folytonos szakmai gyakorlat tehát egy bizonyos fajta kunyhótípussal párosul és ugyanígy kötődik az újabb telepések technikája egyéb kunyhóformákhoz. A több évszázados mészégető gyakorlat és életmód egyik jellemzője az eddigiekből következően a régi típusú kerek kunyhó, amely a koralaprajzú hajlékok egyik legfejlettebb formáját képviseli.

BAKÓ FERENC

⁴¹ S. ERIXON: im. 80., 78. ábra.

⁴² TAGÁN G.: im. 54–55.

⁴³ PALÁDI KOVÁCS A.: im. 62–64.

⁴⁴ V.ö.: GÖNYEY S.: Kalotaszegi jármos csűrök. Ethn. LXVIII. (1957) 504–511.

⁴⁵ V.ö.: T. MORARIU: im. 165–166.

KALKBRENNERHÜTTEN IM BÜKK-GEBIRGE

Gegenwärtig arbeiten die Kalkbrenner in der Nähe des Dorfes, im vorigen Jahrhundert aber haben sie ihre Backöfen viel ferner, manchmal von ihrem Heim mehrere Stunden weit gebaut. In mancher Hinsicht wird die Lebensweise, wie auch die Wohnungskultur der Kalkbrenner durch die nähere bzw. entferntere Lage der Arbeitsstelle vom Wohnort bestimmt. Der Verfasser schildert zuerst die Lebensweise der in Dorfsnähe wirkenden, dann aber die der vom bewohnten Gebiet entfernt arbeitenden Kalkbrenner.

In Dorfsnähe baut man keine ständige Hütte, nur ein einfaches Obdach, wohin man sich im Falle eines Gewitters oder in kälteren Nächten, da man Feuer braucht, einziehen kann. So gelten zur Unterkunft die in die Bergseite gegrabene Höhle; die aus ungeformten Steinresten zusammengestellte Steinhütte, zu deren Wand – wenigstens von einer Seite – die Bergseite dient (s. Abbildung 1.); oder aber eine aus einem einzigen vertikalen Gabelpfosten (‘ágasfa’), sowie dem darauf gelegten horizontalen Hauptbalken (‘szelemen’) zusammengestellte, ebenfalls an der Bergseite gelegene, innen unheizbare Hütte.

Die zwischen Bergen arbeitenden Kalkbrenner aber sind von ihrem Heim im grössten Teil des Jahres entfernt, deshalb sind sie gezwungen für sich Bauten zu errichten, die auch zum dauerhaften Aufenthaltsort dienen können. Die im Bükk-Gebirge um 1950 vorkommenden Hütten sind auf drei Grundtypen zurückzuführen.

Unter diesen scheint die sogenannte Jochhütte die standhafteste zu sein, die ihren Namen vom jochförmigen Hauptbalken erhielt, der die zwei Gabelpfosten auf dem vorderen bzw. hinteren Teil des Baues verbindet. Dieser Typ besitzt eine quadratische Grundrissform; das Dach bleibt geöffnet, und durch die Öffnung steigt der Rauch des in der Mitte brennenden Feuers heraus (s. Abbildungen 2–7.). Der im allgemeinen für sechs Leute gebaute Typ ist auch mit abgerundeten Ecken geläufig (s. Abbildungen 8–9.), wird aber von den Holzhauern in einem viel grösseren Masstab gebaut.

Zum fortdauernden Gebrauch taugt der zweite Hüttentyp, die runde Hütte viel weniger. Die Hauptelemente ihrer Struktur bilden vier Stück in Pyramide gesetzte Stangen, die an ihrem Berührungspunkt festgebunden werden. Zu diesen lehnt man in Kreisform junge ästige Bäume, nach der Länge entzweigte Holzstämmen. Diese erreichen aber nur zwei Drittel der Höhe dieser Struktur, das Hüttdach bleibt also offen und der Rauch des in der Mitte angezündeten Feuers kann sich durch die Öffnung frei entfernen. Neulich wurde die runde Hütte zeitgemäss umgeformt, ein wenig in die Erde gesenkt und mit eingebauten primitiven Lagerstätten versehen. Diesen Typ errichtet man gewöhnlich für 2–4 Personen (s. Abbildungen 10–13.).

Der dritte Haupttyp, die halbseitige Hütte ist bei den Kalkbrennern in zwei Varianten zu beobachten, entweder mit ziegelplattenförmigem oder mit ellipsoidischem Grundriss. Ihr Name weist darauf hin, dass eine Langseite dieser Hütten offen steht und das Feuer vor dieser Seite im Freien brennt. Ihre Struktur ist sehr einfach: auf den kürzeren Seiten befinden sich je ein oder je drei in die Erde eingegrabene Gabelpfosten, welche je einen Hauptbalken tragen, dieser Hauptbalken hält die zur Rückwand und zu Seitenwänden dienenden Stangen, entzweigte Holzstämmen usw. Als eine interessante Variante dieses Typs gilt eine an Bäume festgebundene Hütte (s. Abbildungen 14–21.).

Neben Typen, die als rezent zu bezeichnen sind, (Sammelarbeit und Messungen wurden in den Jahren 1948–1951 vorgenommen) beschreibt der Verfasser noch eine Hüttenform von der Bükk-Hochebene unter dem Namen „alte Rundhütte“. Die letzten hierher gehörenden Exemplare wurden noch während des ersten Weltkrieges errichtet, wir konnten also den Typ nur auf Grund der Tradition und Rekonstruktion beschreiben. Ihrem Namen nach hatte die Rundhütte kreisrunden Grundriss, stand oben offen; ihre Struktur wurde durch 7 Gabelpfosten (‘boldoganya’) und durch die auf diese gelegten Hauptbalken ausgestaltet. Zu den Hauptbalken lehnte man die Brettartig gespaltenen Holzstücke, welche die Seitenwände der Hütte bildeten. Unter diesen, am Rand der Hütte lagen 0,5–0,6 Meter dicke Holzstämmen. Einteilung und Gebrauch der Hütte waren ebenfalls eigenartig. Der zentrale Mittelraum zwischen den Gabelpfosten wurde gemeinsam gebraucht, hier brannte das Feuer, hier kochte jeder Kalkbrenner seine eigenen Speisen.

Den Gürtelraum um die Feuerstätte teilte man in drei Teile, in jedem Drittel quartierten sich ein und schliefen nächtlich beisammen je zwei Kalkbrenner, die Füsse einander zugewandt. Es gestand eine Ordnung der Lagerstätten und zwar in Zusammenhang mit der Arbeitsorganisation, die streng eingehalten wurde. Die Rangältesten lagen neben der Tür.

Nach Schilderung der Hüttentypen bestrebt sich der Verfasser diese ins System

unserer Kenntnisse auf dem Gebiete der Völkunde und Siedlungsgeographie einzuordnen. Trotz der geringen Zahl der zur Verfügung stehenden Angaben ist es doch festzustellen, dass es sich um allgemeine Typen handelt, welche mit mehr oder weniger Abweichung auch auf anderen Gebieten Europas vorhanden sind. Im Gebrauch der Kalkbrenner des Bükk-Gebirges aber hält der Verfasser die alte runde Hütte für eine altüberlieferte Form, die vom Mittelalter herrühren soll.

A szegedi gombkötőmesterség

A gombkötőmesterség már évtizedek óta kihalt iparág. Különböző korokban különböző társadalmi rétegek számára dolgozott, változó ízlésáramlatok divatját elégítette ki. Mivel szerepe volt a paraszti ruházatkodásban és a hagyományos városi polgári viseleti kultúrában is, ezért indokolt, hogy mint népi mesterséget tárgyaljuk és néprajzi módszerekkel vizsgálóra vegyük.

Szakirodalmunk eddig kevés figyelmet szentelt e mesterségnek. Az elszórt adalékoktól eltekintve csupán NYÁRY ALBERTnak két századeleji tanulmánya foglalkozik a gombkötőkkel, ő is elsősorban a céhes vonatkozású történeti anyagot és a jelesebb készítményeket tárgyalja.¹ A szegedi történeti források viszonylagos gazdagsága, egy gombkötőműhely múzeumba gyűjtött tárgyi anyaga és az utolsó gombkötőmester tudása, emlékezése lehetővé teszi, hogy az eddigieknél több szempontból és részletesebben megvizsgáljuk a mesterséget. Célunk a helyi történeti forrásanyag elemzése, a mesterség néprajzának és a táji viseletben betöltött szerepének bemutatása.²

A mesterség helyi története, gombkötő-céh

Az 1522. évi tizedjegyzék Gombos, Gomböntő neveiből föltételezhetjük a gombkötő szakma középkori virágzását. Annyi bizonyos, hogy a hódoltság idején gombkötőmesterek dolgoztak Szegeden. A *töröksinór*, *skófiom*, *iszpahán* szavakból nyilván török szakmai hatásokra is következtethetünk.

A szegedi gombkötők a hódoltság után a lévai anyacéhhez tartoztak, ami azt bizonyítja, hogy azonnal iparkodtak az egyetemes magyar ízléshagyományba, a hazai barokk viseleti kultúrájába minél gyorsabban bekapcsolódni. A szegedi leánycéh azonban még 1713-ban önállósult, bár Lévától egyideig még nem szakadt el teljesen. Első szabályai nem maradtak ránk. Két pecsétnyomóját is ismerjük. Az egyik az 1713., másik pedig a 1714. esztendőből való. Főiratuk: SIGILLVM COETUS NODIFICIVM IN L. R. CIVI, SZEGED. A mezőben gombkötőszerszámok. Magyar felírása: N. SZ. KIR. SZEGED VÁROS GOMB-

¹ BÁRÓ NYÁRY ALBERT: Rozsnyói gombkötők. NE. V. (1904) 185 – 201. Uő: Iglói csizmadiák és gombkötők. NÉ. VI. (1905) 120 – 137.

² A szegedi múzeumon kívül tudunkkal a debreceni, a miskolci és a soproni múzeum őriz jelentősebb gombkötő tárgyi anyagot. Legteljesebb a soproni Liszt Ferenc Múzeum gombkötő gyűjteménye, amely szinte egészében kiállításon szerepel, műhelyentriört alkot. Most a mesterség szegedi vonatkozásait tárgyaljuk, ezért nem törekszünk részletező összevetésre, még a megismert tárgyi- vagy adatanyagból adódó összehasonlítást is csak itt-ott aknázzuk ki. A mesterség országos vizsgálata, s különösen a zsinórviselet történeti-néprajzi elemzése további kutatásokat kíván. A soproni gombkötőmesterségről I: DOMONKOS ÖTTÖ: A soproni ruházati iparágak története. (Kiállítási vezető) é. n. 11

KÖTŐ CZÉHNEK PÖTSÉTJE. Első zászlaja 1824-ből való, a céhpatrónus Szent László király volt. Iratai elkallódtak.

A tanács 1726-ban elrendeli, hogy a szegedi piacon csak helybeli gombkötőknek szabad árulniok. Ezt dobszóval tették a vásárban közhírré. 1728-ból egy vita kapcsán ismeretes Gombkötő György céhmester neve. Ugyanebben az esztendőben a Város tanácsa megengedi, hogy minden gombkötőmester török-zsinórt vásárolhasson, árulhasson, ami a török gombkötőmunka szívós szegedi utóéletéről tanúskodik.

Fennmaradt a szegedi gombkötő-céh kéziratosa szabályzata, amely feltevéseink szerint a XVIII. század első feléből származik. A harminc pontból álló szabályzatból elhagyjuk a konvencionális regulákat és csupán a szakmai és helyi vonatkozású előírásokat közöljük:³

„4. Hogy ha valamely Mester Maga, avagy Legénye és más Cselédgye által is Ünnepe napokon mivelne, avagy miveltetni tapasztaltatnék, tehát az ollyatén Mester második Articulusban feljedzett büntetéssel tartozzék, Ugy nem külömben ha a Mester Legény magának mivelő napon Ünnepet szabna (...) és az Urának mivét el hadná musutt sétálna avagy korhelykodnék, tehát tartozzék mind annyi kárát Mester Gazdájának megh fizetni, vagyis megh szolgálni, valamennyit okozott.

6. A Gombkötő Czéhnek esztendőnként Karácsony Ünnepeiben egy Czéh Mestert, és egy Atya Mestert, egy egy bójáró Mestert az eő magok akaratytyok Szerént, valakit akarnak magok közül választani, Szabad Légyen Magist-ratuális Comissariusnak jelenlétiben.

7. Valaki az Gombkötő Czéhben bé akar állani, és a Mesterek Számában lépni, az elsőben is, hozzon igazságos Levelet, hogy böcsületes Szüléktül Szüle-tett, annak utánna a több Mesterek cselekedete Szerént Városi, Polgárságra magát bé adgya, kiis a következő Mester Remeket tartozik megh Készíteni, tudniaillik: Elsőben Tizenött pár Sárgha gomb Skofiumból Két féle Szirom fonyással, hozzá való vitéz kötéssel Czotringh formára csonka makkal; Másod-szor: Egy dupla tizenkét Szives kalpagra való kötést vegyes arannyal karmazsin Színű Selyembül. Ha pedighlen magát ezen Remek csinálástul megh váltani akarná, tehát kész pénzzel tartozzék tizenhat Rhenes forinttal, e mellett a Mestereknek egy Tisztességes ebédet adni, avagy aztat 12 forintokkal megh váltani Szabad Légyen.

8. Senkinek ezen Gombkötő Czéhen kívül se a Városban, se a Boltokban vásárokon kívül ré Légyen Szabad a Gombkötő Mesterséget illető munkát mivelni, avagy árulni, hanem csak az itt való Gombkötő Czéhben lévő Mestereknek, melly Articulus ellen, hogyha valaki cselekedni tapasztaltatnék, tehát azon Gombkötő Mesterséget illető portéka confiscáltassék »Magistratus hatalmával« és annak két része Nemes Magistratust, harmadik része pedig az Czéhet illeti, de ellenben eők is tartozzanak szükséges elegendő Gombkötő munkát mindenkor készen tartani és limitált áron adni.

9. Senkinek a Mesterek közül ne légyen szabad két Inasnál többet tartani. Szegődve akár szegény, akár gazdag Légyen, azt is úgy hogy egyiket a másik után egy esztendő mulva Szegődtesse be. Hasonlóképen mégh a Szegődetlen Inas a Mesterségre be nem Szegődtetik, ne Légyen Szabad a mesterség-

³ A céhszabályzat a szegedi Állami Levéltárban. OLVAI FERENC levéltárigazgató hívta föl rá figyelmünket, aki a Szeged múltja írott emlékekben című dokumentumgyűjteményben (Szeged, 1966) ennek az eddig ismeretlen szabályzatnak fontosabb pontjait is közli.

ben egyebet mivelni, hanem Sinort verni és Sellymet tekerni aki pedig ezt megh Szegi, tartozzék »négy Rhenes forintokat fizetni. A Legények iránt pedig olly jó és igazságos leni tartozzék, hogy akár melly Czéhbeli Mester embernek rövidsége né okoztathassék. ...

10. Valamelly Mester Inast akar szegődtetni, mutassa bé a Czéh előtt azon Inast az ő Attyafiaival együtt, avagy más tisztességes emberekkel, akik bizonyosan merjék mondani, hogy minémü Nemzet és hogy igaz becsülletes Szüléktül való, avagy hogy mutasson Nemzetségh Levelet; Az Inas pediglen három esztendeigh tartozzék a Mesterséget tanulni, e mellett adgyon az Inas az egész Czéhnek három Rhenes forintokat; Hogy ha pediglen valamelly bé szegődött Inas az eo Tanuló üdeit félben szakasztaná, és ismét az eo Gazdájához vissza kívánkozna, tehát az ollyan Inas ujóbban Szegődjön a fönt irt mód szerint, és az el vesztegetett üdeit töl se bé tellyességgel, föl szabadulása üdein pedig ismét ujra három Rhenes forintokat fizessen.

11. Ha valamelly Eözvedgy Asszony a mívet akarja úzni, s míveltetni, tarcson tökéletes jámbor cselédet, a Czéhnek engedelmeseket, s jó mívet mívelhessen, hogy a Czéhnek gyalázattya ne következze. Többi Mester emberekhez tartozzék minden tisztességes engedelmisséggel lenni, Inast pedig nem léssen Szabad néki Szegődtetni, Mesterségre, hanem csak Sinor verésre, és ha Legénye nem volna, Kérjen a Czéhtül, és minden Mesternek előtte tartozzon a Czéh Legényt neki adni, az Mesterséget pedig csak addigh Légyen Szabad úzni, méglen férje nevét viseli. Ha pedig más rendbéli emberhez megyen férjhez, a ki Gombkötőkkel egy Czéhet nem tartana; és a Gombkötő Czéhet illető mivelné, avagy pedig azzal kereskednék, Szabad Légyen aztat Magistratualis asistentiaval el venni és confiscalni, a mellynek két része Nemes Magistratusnak, a harmadik része pediglen a Czéhnek maradgyon; Hanem az első Urával szerzet Gombkötő Mesterséget illető mívet minden Confiscatio nélkül, Szabadon el adhassa, ugy hogy a történhető zavorságh eltávoztassék, ne talántán más idegen Gombkötő míveket is palástoló Szin alatt árulná és el adna.

12. Ha valamelly Mester a' Czéhen kívül másutt mívelne és kontárkodna, a' hol Czéh nem volna, avagy pedig a Czéhen kívül lenne egy esztendő és három napigh, és ha annak utánna haza menne, hogyha elegendő okai nem lesznek az otthon nem létének, és a Czéhet kívánná, az után nyerje megh a Czéhet ujonnan az le teendő taksa Szerént.

13. Valamelly Mester avagy Eözvedgy Asszony volna, akár másuvá adna Gombkötő Czéhet illető művet, akár Sinort, akár Gombot míveltetni és a Himpellérektül szedné fel a' mívet, és ugy a' Czéh igazságával éltetné a' Himpelléreket, aztat megh vizsgálván bé vigyék a' Czéhben, és annak két része a' Nagy Magistratusé harmadik része pedig a Czéhé legyen. Az ollyan Gombkötő Czéhet illető mívet pedig, az kikét idegen Országbul hoznak az Mesterek, aztat Czéhben lévő Mesterek Szabadon megh vehessék, ez magok mívével össze vegyelicsek, Ugy az Czéh Mester tartozik minden fertály esztendőbe kö ül járnai a' Mestereket, hogy megh lássa ki minémü Gombkötő Czéhet illető mívet mível, avagy hogy árul.

14. Hogyha történnék, hogy valamelly Mester fia a' Czéhet akarna követni, tehát a' félével csak tartozik a' Czéh igazságának, a' Mester pedig az eo fiát Szabadon mondhattya valamikor akarja, ha csak fél üdejigh tanult volna is; Azon képpen ha történnék, hogy Mester fia venné el Mester Leányát házas társul, tehát csak egy tisztességes ebéddel tartozik a Mesternek, s a többitül ment léssen.

15. Ha valamely Mester egyik a másikának cselédyét elidegenitené, avagy is elcsábitaná, az ollyatén csábitó, ha reá bizonyosodik, mellyért is az Gazdájátul s Mesterétül búcsút és változást venne, hat Rhenes forintokra büntetődgyön, másodsor pedighlen ha ebben tapasztaltatik, hét annyit fizessen bírsággul; Annak utánna igazság szerint possiess quoties:

16. A Czéh Mester Kántoronként tartozzék a' Czéh tábláját elbocsájtani öszszve gyűlésre és ha szükség hgy hozza magával, máskor is mindenkor, és ha valamely Mester megh vetné, és bé nem menne teljes ok nélkül a' Czéhben tartozzék két font viasz bírsággal; a Mester Legény pedigh tartozik 1 font viaszal. Nem külömben tartozik minden Kántoron a' Mester Ember 10 pénzél, a' Mester Legény pedigh tartozik két pénzél 1 font viasz bírság alatt.

19. Ha Mester Legény jó az Városban, az Ollyan mennyen az Atya Mester házához, ki is el fogja rendelni igazság szerint, mellyik Mesternél milyenyen, de mindenek fölött a' Mester Legényeknek elosztásában az ügye fogyott Éözvegyek elsők legyenek, hogy így mind szegénynek s boldognak egy aránt légyen Legénnye, tartozik azért a' Mester Legény látó, vagyis proba hetet, két hetet szokott fizetésért kitölteni; Azonképpen midőn Mester Gazdáját el akarja hadni, tartozik előtte két héttel megh jelenteni, valamely Legény pedigh azt megh szeghi, tartozik a' Mester Gazdájának azon két hetet leszolgálni, avagy ha tellyességgel le szolgálni nem akarja, tehát a' Mester Gazdája két hétigh esendő bérét el vonyhassa; Minden Mester Legény pedigh a' ki az Városba jön, tartozzék elsőben is az Ifjuság társaságában 12 pénzeket le fizetni.

20. Ha valamely Mester többet adna az Legénynek valamint el vagyon rendelve, tudniaillik: a' jó Legénynek, a' ki minden féle mívet jól tud annak 40 pénzeket egy hétre, A ki pedigh a' Czéh előtt fölszabadul és föl szabadulásának ideje után fél esztendeje el nem telik, többet husz pénzeknél ne adgyanak, ha pedigh a' fél esztendő eltelik, szinte ugy fizessenek néki, mint a' többinek, és ha valamely Mester ezt megh szegné, tartozik a' Czéhnek hat font viasz bírsággal.

22. Minden Mester Legény a' ki igaz Czéhben tanult és vándorlása között olly helyre találna menni, az hol igaz Czéh nem volna, tehát tizenegyed napnál tovább ott nem mívellyen, ha pedigh tovább mível és az után vissza jó, tartozik hat font viasz bírsággal; Ha pedigh olly Mester Legény volna, a ki ezen Czéhben tanult volna és így tudva és szántszándékkal a' Czéhnek bosszuságára tizenegyed napnál tovább mívelne Himpellér helyen és annak utánna viszont haza jönne, tartozik tíz font viasz büntetéssel, mind annyiszor, valamennyiszor aztat cselekszi.

24. A melly személyly három esztendő vándorlása böcsülletes elvégzése után ezen Gombkötő Czéhben kíván bé állani, tehát tartozzék készpénzül 30 Rhenes forintokbul álló summát letenni, ugy az bejelentésért 20 Rhenes forintokat.

26. Mivel a mostani szük és mostoha üdöhöz képpest ezen Szabad Királyi Szeged várossában Kilencz Czéhbeli Gombkötő Mester untigh elegendő, s azok is nehezen élhetnek, annakokáért, hogy ha csak az közönséges jó, és publicum tellyességgel nem kíváná, tehát azon kilenczbül álló Mestereknek száma elegendő légyen.

28. Minden Legény a maga Urának s Mester Gazdájának mívét tartozzék Szent Mihály naptul fogva Husvétigh Reggeli négy órától fogva estvéli kilencz óráigh egy heti bére el vesztése alatt mívelni. Az Legénynek ebédgye pedigh délben 12 órakor az vacsorája hét órakor rendeltetik, melly Legény pedigh

az rendelt órákra megh nem jelenne, nem tartozik a' Mester Gazdája továbbra utánna várakozással lenni.

29. Mivel hogy sok Himpellérek találhatnának mind Városokon s mind pedig Falukon, kik az eő Gombkötő Mesterségeket igazán ki nem tanulták, mégis az olyanok magok munkájokat Vásárookra bé hozzák és árullyák, azért az ollyatén Kontárnak nem szabad Gombkötő munkát Vásárokbá bé hozni és árulni, de még Czehbéli Gombkötő Mester Emberekkel egysorba ne legyenek, hanem külön állyanak.

30. Hogy ha valamely Inas Himpellérnél tanulna, és ha kívánna Czehbéli Mester Embernél föl szabadulni, tehát az ollyan tartozzék ugyan Czehbéli Mester Embernél másfél esztendeigh Inasul szolgálni és maga Gazdájátul arrul, s maga böcsülletes viselésérül bizonyság levelet venni, és aztat az böcsülletes Czehnek megh mutatni, ugy az Czehnek valamint más Czehbéli Mester Embernél tanuló Inas tartozzék eleget tenni."

A céhszabályzatból külön is érdemes kiemelnünk a remekelésre, az elhalt mesterek özvegyeinek iparüzésére vonatkozó rendszabályokat, valamint azt a megállapítást, hogy a korabeli Szegeden 9 gombkötőmester „untig elegendő". A XIX. század első felében az igények több gombkötő működését is lehetővé és szükségessé tették.

Szakmai és viseleti vonatkozásai folytán teljes terjedelemben közöljük az 1765-ből való első szegedi, kéziratos gombkötő árszabást:⁴

„Edgy jó Selyem Sinórnak réfét	6 kr.
Vékonyabnak	5
Karmasin Színű Selyem Sinórnak réfe	6
Arany borétás javának réfe. Selyemre ha jó sűrűn vagyon verve	35
Alább valónak	30
Leg aláb valónak	25
Ezüst borétásnak Selyemre vertnek javának réfe	30
Alább való ezüst borétásnak réfe	25
Leg alább valónak	20
Ezüst Borétásnak czérnán vert réfe	16
Arany borétásnak czérrára	20
Gomb háznak Gömbölű merő arany Sinórnak réfe	40
Vékonyabnak	35
Hasonló ezüst Sinórnak réfe	35
Alább valónak	30
Tarka Koczkás arany borettás Selyemre a javának	20
Aláb valónak	18
Hasonló Tarka borétás czérrára	10
Hasonló Széves Tarka borétásnak czérrára	10
Tarka koczkás ezüst borétás Selyemre	18
Hasonló czérrára	10
Hasonló Tarka Gombháznak való Gömbölű Arany Sinórt	25 kr.
Hasonló ezüst Gombháznak való	20
Ha a Gazda mindent ad hozzá edgy réff borétásnak munkájáért	3
Szór Sinórnak és Czérrának réfe	1 1/2
Edgy Motring arany, vagy ezüst Mivelyésrül	30
Edgy Latt arany vagy ezüst Szcoficm föl mivelyésérül	50
Edgy Latt Selyemnek föl mivelyésérül	10
Arany Makkos ránczra valót mentére legh jobb rendben valót rojtossan	3 30
Valamivel aláb valót	2 25
Asszony Mentére való nyolcz nagy vitézkötésel és rojtal ránczra valót aranybul	5 50
Kissebb vitézkötésel aranybul	4 25

⁴ Szegedi Somogyi Könyvtár helytörténeti anyagában.

Aranybul való Fonyásos ránczra valót rojtosan férfinak valót	6	25
Ezüstből való Makkos ránczra valót Mentére rojtossan legh jobb Speciesbül	2	50
Ennél aláb valót rojtossan	2	
Aszonnak vitézkötéssel ránczra valót nagy rojtal ezüstbül	3	50
Kissebb vitézkötéssel	3	
Ezüstből való Fonyásos ránczra valót rojtossan	5	
Makkos és rojtos böcsületes ránczra valót Selyembül		75
Vásári		35
Fonyásos vitézkötéssel nagyot	1	
8. vitézkötéses Selyem ránczra valót		70
Ha ezen Speciesek Karmasin Színű Selyembül léznek edgy edgy pénzel föly-		
lyebb Limitáltatik.		
Selyem Mente Kötött Közonségessen		25
Ennél vastagabb Sinórra		30
Item Rojtossan, és hoszan a mint a Katonák szoktak viselni		80
Ezüst Gombal		70
Arany Gombal		80
Scofiom Gombal		90
Aranyal, vagy ezüstel tarkázott gombal		40
Közonséges ránczra való Szórbül		10
Vitézkötéssel Szórbül		15
Szór Menteköttő		10
15. pár Gomb Selyembül 1. felől rojtokal vásári	1	40
Húsz pár Selyem Gomb edgy felől való rojtokkal Makra	1	40
Két felől hasonló	2	35
Két felől Makkal S. rojtal vásári	2	35
Mondva csinálva	2	35
20. pár Gomb Szórbül rojtossan edgy felől Makkal		40
Két felől való Makkal		55
Az Övnek Gomboztatása az fölyebb Specificált Latt számra való munka		
Szerint hagyatik.		
Egész ruhára két nadrágra Kapocs helyett gombokra való selyem Szerszám		
roit nélkül	7	50
Rojtossan barát esomókkal	12	
Övnek Gombozása ha az gazda maga ad mindent hozzá, Szcofiumbul vagy		
szirommal edgy edgy gombnak munkája léssen		20
Simán pedig munkálván		18
Edgy Szór öv Szolgáknak	1	70
Becsí Szórbül való Öv 20. Selyemgombra	5	
Edgy Övre való Selyem gomb		15
Szór gomb		5
Érdekes összehasonlításul kínálkoznak az 1803. évi árszabás adatai: ⁵		
	fl.	Kr.
Közonséges selyem Zsinornak Röfe	—	4
Vastagabb dto dto dto	—	5
Karmazsin színű dto dto dto	—	5
Leg-jobb Arany Borításnak dto	—	30
Alább való dto dto	—	24
Leg-alább val-dto dto	—	18
Leg-jobb Ezüst Borításnak Röfe	—	24
Alább való dto dto	—	20
Leg-alább való dto dto	—	17
Gombháznak való gömbölyű Arany Zsinornak Röfe	—	42
dto dto Ezüst dto	—	30
Tarka, Kotzkás Arany Borításnak Röfe	—	18
dto dto Ezüst dto dto	—	15
Tarka, Gömbölyű Arany Gombháznak Röfe	—	20
dto dto Ezüst dto dto	—	18
Ha a Gazda ad mindent hozzája, egy Rőf Borításnak munkájáért	—	4
Szór, és Tzerna Zsinornak Röfe	—	1 1/2

⁵ A szegedi céhek 1803 évi limitációja. Szeged, Grün Orbán kiadása.

Egy Motring Arany Miveléstül	—	—	36
Egy Latt Arany, vagy Ezüst Skófium munkájáért, a Gazda Arany, vagy Ezüstébül	—	—	36
Sellyem Sujtásnak Röfe	—	—	2
Teve Szőr Zsinornak Röfe	—	—	4
Edgy Latt Sellyemnek fel-mivelésétől	—	—	20
Leg-jobb renddel Rojtossan Krepényel el-készültt	—	—	—
Mente, Rántzra való Aranymakos Munkának Lattyául	—	—	3 30
Ezüst Munkának Lattyátul	—	—	2 15
Arany Gombal készültt Menté-Kötő	—	—	1
Ezüst dto dto dto	—	—	45
Arany Skofium Gombal	—	—	1 12
Ezüst dto dto	—	—	1
Sellyemből készültt közönséges Menté-Kötő	—	—	20
dto dto vastagabb dto	—	—	24
Katonának való hasonló Menté-Kötő Krepénnyel,	—	—	—
Rojmtossan s jó hosszán el-készítva	—	—	1 30
dto Krepény nélkül	—	—	1 20
Közönséges Rántzra való Szőrből	—	—	15
Szőr Menté-Kötő	—	—	7
Egy Övnek gombozása, ha a Gazda ad hozzá való Skófiumot, és Zsinort, minden Gombnak Munkájáért	—	—	24
Hasonló Övnek Simán való Munkájáért minden Gombtul	—	—	18
Szolgának való Szőr-Öv	—	—	3 30
Edgy Övre való Sellyem Gomb Munkájáért	—	—	12
dto dto dto dto	—	—	7
Edgy Mentére, és két Nadrágra Sellyemből való Tsigás Fonyásos Munka	—	—	6 30
Dolmányra való Tsigás sellyem Munka	—	—	3
Mentére, és két Nadrágra való Rozsás sellyem Munka	—	—	4
Dolmányra hasonló Munka	—	—	3
Egy Módos egész sellyem Öv Arany Skófium Gombokra	—	—	35
dto dto Ezüst Skófiumra	—	—	30

Térjünk azonban vissza céhünk történetéhez. Az 1771-ből származó és a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött királyi céhlevélnek szövegében szokványos helyi vonatkozások, szakmai utalások nincsenek. Megismerjük azonban belőle az akkori mesterek nevét: *Paulini* Miklós céhmester, *Pinczer* Károly atyamester, továbbá *Horváth* Pál, *Sreiner* Pál, *Bozsik* József, *Metesits* Mihály, *Faraqó* Antal és *Lantos* Pál céhtagok. Nem értjük, REIZNER JÁNOS honnan veszi a céhlevél kérelmezői között Horváth Péter főcéhmester, Grebenits Miklós atyamester, Szilágyi Márton bejárómester és Gibitz András céhtag nevét. Ezeket ugyanis a királynői kiadványon hiába keressük.

1830-ban 8 mester, 12 legény, 10 inas, 1844-ben 14 mester, 10 legény, 5 inas dolgozott Szegeden.⁶ A két iparosösszeírás mestességünket *magyargombkötő* néven jelöli meg (az 1830-asban latinul is: *nodularius*).

1846-ban a szegedi gombkötők 49 cikkelyből álló új, magyar nyelvű szabadalmat kaptak.⁷

A mesterség a múlt század első két harmadában éli virágkorát. Egyrészt a polgárviselőre éppen a gazdag zsinórdíszítés jellemző, amelyet gazdaságilag egyre erősödő parasztságunk is átvesz, másfelől az abszolutizmus magyarsága nemzeti ézésből valósággal tüntet a zsinóros viselettel. Erről KABÓK IMRE kéziratából mindjárt többet is megtudunk.

⁶ Szegedi Állami Levéltár, Szabad Királyi Szeged Városában található Mester embereknek 1830 évre készült jegyzéke és ugyanez a jegyzék 1844-ből.

⁷ Vö. REIZNER JÁNOS: Szeged története III. 456. — Az I. Ferdinándtól származó királyi céhlevél a szegedi Állami Levéltár céhtörténeti anyagában van.

A múlt század második jeles mestere *Kálló Antal*, *Juhász Gyula* nagyapja és *Petőfi Zoltán* szállásadója, akinek berendezését legénye, *Otott-Kovács Ferenc* örökölte. Ennek hasonló nevű, ma is élő fia a szakma utolsó helyi hírmondója.

A század második felében dolgozik *Kabók Imre* jeles szegedi iparos, akitől nem tudjuk, hogy gombkötő- vagy magyarszabómester volt-e. Akármelyik volt a tanult mestersege, annyi bizonyos, hogy az ipar hanyatlásával szakmáját abbahagyta és a Városi Levéltárba került segédlevéltárosnak. *KABÓK* a millennium hazafias légkörében készítette A magyar zsinórdíszítés leírása c. munkáját, amelyben elmondja, amit rajongva szerzett mesterségéről tud. Dolgozatát valószínűleg *Beck Pista*, a zsinóros magyarruha és a népművészet kedveléséről közismert városi hivatalnok baráti buzdítására írta. Litografált munkájának tudomásunk szerint egyetlen, tehát unikumszámba menő példányát a Somogyi Könyvtár őrzi. Eredetileg illusztrációgyűjteményt is csatolt mellé. Erre a 190 rajzra kéziratában is rendszeresen utal. Sajnos, a legszorgalmasabb utánjárásal sem sikerült rajzainak sem Szegeden, sem budapesti gyűjteményekben nyomába jutni. Csak azokat a rajzokat ismerjük, amelyeket művének ismertetése során a Magyar Iparművészet közöl. *KABÓK* értékes munkájának megjelenését nyilván a klisék drágasága akadályozta meg.

Éppen ritkasága, másfelől a magyar gombkötőiparral foglalkozó szegényes szakirodalom arra készlet, hogy az alábbiakban részletesen ismertessük kéziratát.

KABÓK mester úgy találja, hogy a magyar zsinórdíszítés fénykora a *Kazinczy-centennárium* idején kezdődött és tartott *Ferenc József* megkoronázásáig (1859 – 1867). *Zsinórdíszítés* ugyan azelőtt is volt, de ezekben az években jutott el fejlődésének csúspontjára.

Régi szóbeli hagyományra hivatkozik, amikor elmondja, hogy „a magyar nemes vagy nábob nemcsak az agrárszatban találta élvezetét és abban, hogy udvari cigányaival magát jól kimulassa, hanem abban is virtuskodott, hogy kinek van legügyesebb szabója. Ennek éppen úgy, mint urasági ispánnak-, kijárt a szabad lakás, és egyéb kommenció, de másnak dolgozni, mint az uraságnak és cselédjeinek nem volt szabad. Ha nem volt dolga, elment inkább az úrral vadászni vagy avarászni. Mikor pedig vendégeinek tiszteletére a házigazda díszes ruhát öltött és dicséreték jóállású bekecsét, dalmányát, különösen pedig gazdagon zsinórozott nadrágját, ez hízelgett neki. Azt is jelentette, hogy a dicséretmondó szintén vágyódik hasonló ruha után. A nemes megértette a célzást és barátját meg is lepte az annyira feldicsért ruhadarabbal, némelykor egész öltözettel is.”

Minden megyének, de minden szabómesternek is megvolt a saját ízlése, stílusa. Ettől eltérni semmi szín alatt nem lehetett.

A *Kazinczy-centennáriumot* követő évek nagy felbuzdulásának idején voltak olyan úriemberek is, kik borjúszejú ingujjban, virágos szűben, árvalányhajas süvegben, hosszú, bunkósvégű bottal jártak az utcán, csakhogy minél magyarabbnak tűnjenek föl. „Paraszt lett az úrból, hogy magyarnak látszassék.”

A szabadság és hazafias lelkesedés a szabólegényeket is áthatotta. Minden zsinórt fogható legény a vidéki városokból Pestre sereglett föl. Nem jöttek hiába. Az volt a legszerencsésebb mester, akinek legügyesebb és legjobb zsinórozó legényei voltak. A legény ízlése, képzelete szerint dolgozhatott.

Jámbor Pál szabómesternek magyar divatlapja, amelyet a Nemzeti

Színház szabó pártfogója, *Kostyál* Ádám sugalmazott, új irányba terelte a polgári és úri viseletet. Nem kellett most már az úrnak parasztruhában járnia, hogy magyarnak tessenek. Egymás után keletkezett az *atilla*, *árpád*, *buda*, *zrínyi*, *kazinczy*.

A koronázás (1867) után azonban ismét a nyugati viselet vette át a divat irányítását. KABÓK IMRE nem akarja feledésbe menni a zsinórdíszítés formakincsét. Ennek megörökítése a célja, de emellett „fölbuzdulva azon hazafiak munkáján, kik a magyar díszítési stíl körül fáradoznak, a magyar díszítő stílt” óhajtja gyűjteményével gazdagítani.

KABÓK IMRE a régi mesterek elbeszélése nyomán elmondja, hogy a zsinórt selyemből is készítették, de a fekete ruhához a selyemzsinór sem tartóságra, sem színének állandóságára nem felelt meg a várakozásnak, mert a kefézés folytán felkoccsodott, sőt idővel színehagyott is lett. Így tehát a teveszörből készült zsinórok terjedtek el, amelyek jól bírták a kefélest, sőt utána még szebek is lettek.

A zsinór alakjára nézve lehetett *lapos*, *háromélű*, *négyélű*, és *gömbölyű*. A lapos zsinórok közül a legkeskenyebbnek *sujtás*, az utána következőnek *bogárhátú*, a még szélesebbnek *szalag*, a háromélűnek pedig *borítás* volt a szakmai neve. A négyszögletes zsinórt egyenruhák díszítéséhez, a gömbölyű zsinórt pedig kizárólag gombkötő munkálatokhoz használták. A bogárhátú, sujtás és borítás néven emlegetett zsinórral csak akkor lehetett szépen dolgozni, ha nem géppel készült, hanem a gombkötő verte nyergem, a maga kezével. A zsinórdíszítés és sujtásozás legalkalmasabb és legmutatósbab anyaga az arany- és ezüstzsinór volt. Ezek ugyanis keményen, tetszetősebben állottak.

A zsinórdíszítés — KABÓK szerint — a borítással végződött. Ez a múlt század hatvanas éveiben annyira keresett volt, hogy a gombkötők nem győztek a nyergem eleget verni belőle. Feltaláltak ugyan egy gépet, amely a borítást gyorsabban tudta készíteni. Ám a gép bél nélkül nem tudott dolgozni, az efajta borítást pedig tisztes ruhára nem lehetett föltenni. Így aztán a géppel készített borítások csak olcsóbb, vásári munkára kerültek. Két szegedi iparos: Szabó Mihály gombkötő és Nigrényi Pál lakatos addig fáradozott, amíg közösen nem sikerült készíteniök olyan gépet, amely a borítást bél nélkül is tudta verni. Amikor azonban az új gépre szabadalmat nyertek, a borítás divatja már hanyatlásnak indult. Találmányuk elismerésben részesült, de anyagi hasznát már nem élvezhették, mert a „világpolgári” viselet jött divatba.

KABÓK IMRE szerint a gombkötőipar szintén megérdemelné a szakszerű pontos leírást, mert a nemzeti viseletben nagy szerepet játszott. De a gombkötőmunka a zsinórdíszítésnek külön, önálló ágazatát képezi, amivel szakszerű részletességgel nem foglalkozik. Ez amellett szól, hogy KABÓK inkább magyarszabómester lehetett, amit munkája második, a sujtásdíszítésről írt része is alátámaszt. Az itt részletesen kifejtett sujtásozást ugyanis magyarszabók végezték.

Visszatérve a zsinórdíszítésre, KABÓK szerint annak legrégebb alakja a *hármaskarika*. Régi mesterek azt állítják, hogy elnevezését a magyar korona pajzscímmerében látható hármashalomról nyerte volna.

Ezután a *vitézkötést* jellemzi. „Korhű képek feltüntetése állíthatom, miszerint a magyar nadrág zsinórdíszítése a XIX. század elejére esik, és először hármaskarikával díszítették, később vitézkötéssel. A vitézkötés... szára, mely a nadrágnyláson végződik, kétféle: egyszerű és duplaszárú. A vitézkötést megkülönböztetés okáért kétféleképp nevezik: a kerekkepűt *bakakötésnek*, a hosz-

szúképűt pedig *huszárkötésnek*. Fonása az orránál kezdődik és a nyakánál végződik.”

A *tulipánkötés* Szegeden igen kedvelt virágos kötés volt: a felsővárosi polgárok, hajósok és halászok égszín vagy búzavirágszín nadrágon, a rókusi polgárok pedig ózbórszín vagy világos kávészínű nadrágon egy árnyalattal sötétebb zsinórból viselték. Ezt követte az egyszerű *duplaszív*, a *karikás dupla-szív* és a *rostélyos kötés*, mind borítászsinórból.

A *rostélykötés* Szegeden *boszorkánykötés* néven ismeretes. „Melléknevét onnan nyerte, hogy a szegedieknek könnyen rááll a szájuk a boszorkány szóra, mivel a történeti nevezetességű Boszorkánysziget is itt van, s így a szegediek — s ezek közt a szabólegények is — ha valami rendkívülit látnak, azt boszorkánymunkának szokták nevezni. Ez is tehát rendkívüli díszes és szövevényes voltánál fogva ismeretes a *boszorkánykötés* néven Szegeden, ahol mai nap is még sokan viselik.”

A *sujtás*, *sujtászsinór* néven emlegetett legkeskenyebb gombkötőzsinór csupán virágos díszítésül szolgált. Mindkét fele egyformán volt kiverve, mert a *virágozás* során hol az egyik, hogy meg a másik került fölül.

A magyarszabó szakmában ismeretes sujtással képzett *vízfolyás*, *csúcsos vízfolyás*, *kettős-*, másként *dupla vízfolyás*, továbbá a *lencsekarika*, *körte*, *szív*, *patkó*, *hullám*, *bajusz*, *rozmaring*, *sasköröm*, *csiga*, *halfarka*, *tulipánt*, a *bajusz*, illetőleg tulipán továbbképzése a *sarokvirág*, *macskatalp*, *lant*, *ruzsza*, *dohánylevél*, *nyócas*, *topánka*, az ujsa díszítésül szolgáló *kápolna*, *pánt*, *szarkaláb*, *barátságomó*, *szarufa*, *csukafej*.

Mindezek a díszítések egyszerű formában köznapi, díszesebb változatokban pedig ünneplő ruhára kerültek. A magyarnadrághoz rövid felöltő, leginkább dolmány illett, mert a hosszabb kabát elfödte volna a vitézkötést.

KABÓK kéziratának harmadik részében a magyar díszítő stílnak a hazai iparágakba való átviteléről szól. Fantáziájának, de korának jellemzésére is idézzük a következőket:

„Állítsunk lelki szemeink elé egy palotát, melynek sarka kupolában végződik. A kupola bordáit aranyozott rostélyos kötések láncolata díszíti, a bordák felőlről lefelé és alólról fölfelé aranyozott dohánylevelek, melyek nyolcas *desenttel* vannak kísérvé, borítják. — A cseréptetőzet szintén rostélyos mintára szőnyegszerűen van kirakva, már messziről föltünteti a magyar stílt.

Az épület falhoz tapadó lapos oszloprendben van tagozva, melynek fejeit *dohánylevél*, lapjait pedig *rostélyos* kötésű kőfaragó munka ékesíti, ily modorban folyik a díszítés tovább, míg végre a főbejárathoz érünk. — Mielőtt belépniünk, mindjárt szemünkbe ötlík a díszes kapu vasbetéte, mely szintén rostélyos kötésű, s remek kivitelű lakatos munka; a kapu vasalásai, a pántok szintén rostélyos kötésű díszbe végződnek. A mint a lépcsőházba belépünk, egy díszes függő lámpa vonja magára a figyelmet, mely *tulipánkötésből* van összeállítva. — Ugyanezeket a mintákat látjuk a vasrácsokon, melyek a lépcsőkön felvonulnak. — Belépvén a terembe, először is a mennyezetet szemléljük; mely rózsaszín alappal bír és a közepén aranyozott lantvirágokból körbe összeállított koszorú díszlik, melynek közepéből díszes csillár lóg le tulipán virágba elágazó karjaival a villanykörtéket fogva. A mennyezet szélei ünnepi S *desenttel*, a sarka ünnepi lant virágokkal van kárpitozva. Az oldalfalak kárpítja szintén ilyen módon lencse karikás szegélyzettel díszítve, melyek közt lant virágok vannak elrészletezve. — A szőnyeg, melyre lépünk a mennyezet díszítésének hasonmása több színváltozatban. — A bútorok szövete pedig a faldíszítésekhez

hasonlít. — Egypár két ajtós szekrény vonja magára a figyelmet, melynek teteje lapos oszlopon nyugszik, a tető pereme, valamint az oszlopfő *tulipánkötés* remek dombormű faragványokkal. — Az asztalon látunk egy magyar stílű kézimunkát; mégpedig egy rózsaszínű selyem asztalfutót; melynek közepét aranszállal kivarrt rostélyos kötés futja végig, széleit pedig ünnepi S desent díszíti. —

Az asztalon van még rostélyos kötésből összeállított remek ötvösmunka, mely névjegytartóul szolgál, és egy selyem dombornyomású diszmnű, a családi album, melynek sarkai és kapcsai boszorkány kötésű ötvösmunkák.”

Ezekben ismertettük KABÓK IMRE kéziratának rövidre fogott tartalmát.

Kétségtelen, hogy Beck István (1848 — 1912) városi tisztviselő, a népművészeti hagyományok lelkes szegedi barátja ösztönözte KABÓKOT művének megalkotására.⁸ Ismeretsegeinél fogva föltétlenül ő volt az, aki KABÓKOT és kéziratát, rajzait Budapesten megismertette mindazokkal, akik a századvég magyaros iparművészeti törekvéseinek, a bontakozó, formakereső hazai szecessziónak apostolai voltak. KABÓK bebizonyította — számol be egy szegedi újsághír, melyet Beck Pista írt vagy sugalmazott —, hogy díszítései „átvihetők a magyar építészeti ornamentikába is, amely eddig még szakszerűen és ilyen eredeti felfogással nem volt művelve, és melyben ily természetes magyaros díszítéseket még nem tudtak építészeink sem fölmutatni.

Az értékes gyűjteményt a napokban már Budapesten is bemutatták, és pedig elsősorban nem kisebb szakavatott kitűnőség nyilatkozott róla, mint Lechner Ödön műépítész, aki a gyűjteményről nemcsak elismerően nyilatkozott, de azt is kijelentette a gyűjtő (Kabók Imre) előtt, hogy azok a műépítészetben is előnyösen és könnyen alkalmazhatók és nagy hatást is fognak kelteni.”⁹

Egy másik újságcikk írja: „Kabók Imre ornamentikai munkáját a magyar építészeti styellel foglalkozó Lechner műépítész, Herman Ottó, Ráth György, a Képzőművészeti Tanács elnöke, Radisics, az Iparművészeti Múzeum igazgatója, Lippich miniszteri tanácsos, Fitler Kamill miniszteri tanácsos, Vastagh György festőművész, Fadrusz János szobrász, Ágai Adolf, Jakab Ödön, Lipcsey Ádám író, Faragó rajzolóművész, Réthy Menotti iparfelügyelő, és több szaktekintélyeknek bemutatta, s azok mindnyájan elismeréssel nyilatkoztak munkájáról.”¹⁰

A kéziratot melegen méltatja a Magyar Iparművészet cikkírója, GYÖRGYI KÁLMÁN is, aki KABÓK illusztrációiból is közöl néhányat.¹¹ Ennek köszönhetjük, hogy a kézirat mellett néhány rajzot is ismerünk. Mint mondtuk, az illusztrációs anyagnak eddig nem sikerült nyomára találunk.

A Szegedi Napló beszámolója még elmondja, hogy Beck Pista felszólítására a katonai ügyosztály hivatali helyiségeit Kaszta Antal jeles szegedi szobafestő, Kabók mintái szerint festette ki. „A magyar ornamentika legszebb alakzatai: tulipán, rozsmaring, lantvirág, sasköröm, bajusz, lencsekarikák van-

⁸ A *Szegedi magyar* néven becézett Beck Pistáról I. MÓRA FERENC: Szegedi tulipános láda c. kötetében.

⁹ Magyar díszítő styl. Rajzok a magyar zsinórozásokról és díszítésekről. Szegedi Napló, 1898. 182. 4. — Ugyanerről: BECK PISTA: A magyar zsinórdíszítésről. Szegedi Napló 1898. 291.

¹⁰ Magyar zsinórdíszítés a falfestészetben. Kabók Imre ornamentikai műve után. Szegedi Napló 1899. 295.

¹¹ GYÖRGYI K(ÁLMÁN): Magyar zsinórdíszítés. Kabók Imre műve. Magyar Iparművészet 1899. 161 — 165.

nak a legremekebb formában, éppúgy mint a magyar díszruhákon a szabók szokták, itt is a falfestészetben föltüntetve.

Ha ezt a szobafestést régi emberek nézik, akik a hatvanas években még a magyar ruhát viselték, egész nemzeti lelkesedéssel dicsérik a magyar ornamentikának ilyen módon való bemutatását.¹²

Most mindön — folytatja a cikk — „az építészetben is annyira keresik az önálló magyar stylt, és az új országházat is festik Budapesten, ott lenne bemutatandó ez a falfestés, annál is inkább, mert a suba és szűrnek virágdiszítései más nemzeteknél is előfordulnak, de ez a zsinórdiszítés ebben a formájában teljesen eredeti és magyar... Mert azt mindenki elismeri, aki ezen rajzokat látta, hogy a magyar zsinórdiszítés szövészetben, üveg- és porcelánfestészetben, a szőnyegek készítésénél és a szép magyar menyecskeknek fejre és nyakravaló kendőjének készítésénél, az ötvösművészetnél, a díszes vasrács kovácsolásánál, falfestészetnél, szóval mindenütt sikerrel alkalmazható.

Réthy Menotti iparfelügyelő legközelebb a torontáli szőnyegszövő gyárbán készített Kabók Imre rajzai után magyar stylben szőnyegetek.” Azután a szövészetben asztalkendőkkel, abroszokkal is próbálkoznak.

Ez a tüzes lelkesedés már szinte gyermetegnek látszik előttünk. A millennium ünnepi hangulata, önbizalma árad belőle. Sajnos, nem tudjuk, hogy a tervezésekből mi valósult meg. Beck Pista szobáját értetlen közönnyel lemeszelték. Állítólag a szegedi új zsidótemplom (1903) ablakdíszsein is felcsillan Kabók mester szelleme.

Egyelőre azt sem tudjuk bizonyítani, de meglepő hasonlóságok láttán föltételezhetjük, hogy Lechner Ödön formakincsét is ihlethette Kabók Imre ornamentikájának gazdag világa. Ezt a művésznek Szeged városával való bensőséges emberi kapcsolatai, de magának Lechnernek szüntelen formakereső szenvedélye is megengedi.

Az utolsó gombkötőműhely

A gombkötőmesterség szerszámkészletét és készítményeinek mustráit a szegedi múzeum 1965-ben vásárolta meg Ótott Kovács Ferenctől, az utolsó helybeli mestertől.¹² Ótott Kovács (1905-ben született) mesterségét apja műhelyében sajátította el. Apai nagyapja még *sindőjcsináló* (zsindelyvágó) volt egy szegedi fatelepen, apja (1875 – 1939) 12 éves korában félárván maradt és inasnak adták Kálló Antal gombkötőhöz. A Kálló-műhely a szegedi céhes iparosság egyik fészkeben, a régi *Palánkban* volt, az árvíz (1879) előtti Serház, későbbi Ipar utcában.¹³ Id. Ótott Kovács, miután Kálló mester kiöregedett a munkából és családjában nem akadt a szakmának folytatója, 1905-ben megkapta tanítómestere műhelyét, teljes felszerelésével együtt. Mint önálló mester, 1905-től 1914-ig dolgozott az ugyancsak Palánk-beli Templom-téren. Az első világháború előtti években már ő volt az egyedüli gombkötő Szegeden. 1914-ben — részben a háború kitérése miatt — nagyon megcsökkent a gombkötő ipar kereslete, ami a még javakorabeli mestert szakmája földadására kényszerítette. Más

¹² A műhely szerszámkészlete és készítményei a Móra Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteményében 65.4.1.1 – 65.4.66. leltári szám alatt található.

¹³ Kálló Antal gombkötőmester Matild nevű lánya volt Juhász Gyula édesanyja. A költő a Kálló-nagyapa házában született. A házat a városrendezés során, 1926-ban lebontották.

megélhetési forrást keresett és a postán talált munkaalkalmat, ahol 1937-ig dolgozott.

A gombkötőknél a család apraja-nagyja kivette részét a munkából. A 7–8 éves gyerek, amikor hajtani tudta a gombolyítókereket, már segédkezett. „Hatan voltunk testvérek és apám mindnyájunkat befogott odahaza segíteni” – mondja Ótott Kovács, aki így már 9–10 éves korában kezdte tanulgatni az egyszerűbb munkákat. A mester felesége és lányai is dolgoztak, ők a horgolást végezték. Így a gyerekek belenevedtek a mesterségbe. Idegen ritkán került a gombkötő iparba, régebben gyakori volt, hogy a lányok mesterségbeli iparossal házasodtak össze.¹⁴

1914–15-ben id. Ótott Kovács Ferenc megszüntette műhelyét. Ha gombkötőárut rendeltek nála, elvállalta ugyan a munkát, de rendelés egyre ritkábban akadt. A kisebb munkák azért még lehetővé tették, hogy fia elsajátítsa tőle a mesterség fortélyait.

A gombkötőmesterség utóvirágzása az 1930-as években kezdődött. Újból divatba jött a zsinóros magyarruha, főleg a városi polgári rétegek körében, sőt a katonaságnál és egyes polgári foglalkozásokban, tisztviselőknél, diákoknál az egyenruha kötelezővé tett tartozéka lett a zsinórozás.

A kereslet annyira megélnéült, hogy 1938-ban Ótott Kovács iparengedélyt váltott és – mivel apja akkor már nem dolgozott – mestervizsgát tett. A szegedi Iparkamrában mestervizsgázott, – két paszományos előtt.¹⁵ Nővérelvel kettesben dolgoztak és kb. 1942 tavaszáig volt jelentős piaca készítményeiknek. Azután a kereslet nagyon visszaesett, úgyhogy Ótott Kovács más munkakörben helyezkedett el és 1944-ben beadta az iparengedélyt.

Láthatjuk, hogy a gombkötőipar a századfordulón már nagyon ritka mesterség volt. Adatközlőink szerint az 1900-as években csak Szegeden, Debrecenben, Miskolcon, Budapesten, Sopronban dolgoztak gombkötők – nyilván a mesterség akkoriban már hanyatlóban volt. De kisebb városokban korábbi virágzása idején, a múlt század 60-as éveiben sem dolgoztak gombkötőmesterek. Kiseb helyen elegendő árakereslet híján nem élt volna meg a gombkötő. A szegedi gombkötők viszont nagyobb tájegység, szinte az egész Dél-Alföld iparosait, lakosságát ellátták készítményeikkel.

A gombkötő- és a paszományosmesterség

Tisztáznunk kell még a *gombkötő* és a *paszományos* mesterség viszonyát. Az eddigi gyér szakirodalom és a kiadatlan adatgyűjtések e két iparág között nem tesznek különbséget. NYÁRI ALBERT Rozsnyói gombkötők c. tanulmányában közli olyan mustrák ábráját is, amelyek tipikusan paszományos készítmények – mint ő is említi –, szövőszéken szőttek (12. ábra, im. 199.). IGAZ MÁRIA miskolci gyűjtése alapján a következőket írja: „A mai gombkötőipar tulajdonképpen három iparágból tevődik össze: gombkötő, ruhapaszományos és bútorpaszományos. Az első kettő szorosan összefügg egymással...”^{15/a} Ő már né-

¹⁴ Vö: IGAZ MÁRIA: Miskolc utolsó gombkötője. 1950. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 5289.2.

¹⁵ Mivel a városban és környékén sem élt már akkoriban gombkötő, így a rokonszakma mesterei: Frankel és Kirschtayer szegedi paszományosok előtt kellett mestervizsgázni.

^{15/a} IGAZ MÁRIA: I.m.

mi különbséget tesz az iparágak között, de a paszományosságot a gombkötő-mesterség ágazatának tartja — nyilván a valamikori miskolci gyakorlat nyomán. A mesterség debreceni helyzetéről hasonló képünk van: a gyűjtők az utolsó debreceni mestert, mint gombkötő és paszományos iparost említik.¹⁶ Ennek tulajdonítható, hogy e két iparágat tájékozott szakmai körben is egy mesterségnek vagy egy mesterség két ágazatának tartják.

Adatgyűjtésünk és az ipar szegedi múltja alapján más helyzetképről adhatunk számot. A szegedi gombkötők magyarruhára való különböző zsinórokat, vitézkötéseket és kötött gombokat készítettek, a paszományosok viszont díszrojtokat, bojtokat, horgolt díszeket állítottak elő. A két mesterség szerszámai is különböztek: a paszományosok legfontosabb eszköze a szövőszék, amit a helybeli gombkötők egyáltalán nem használtak, — Ótott Kovácsék csak a 30-as években, a szakma újbóli éledése idején készítettek egy egészen primitív kis „szövőszéket”, amin apró rojtokat maguk is szőttek. A horgolás az a munkafolyamat, ami mindkét iparban női munka, de a gombkötők ezt másképp végzik, mint a paszományosok.

Legdöntőbb az, hogy a kisipari munkamegosztás múltja és a készítmények fölhasználása szerint más igények, társadalmi szükségletek számára dolgozott a két ipar. A gombkötők elsősorban a bennszülött városi polgárok — módos parasztok, iparosok, hivatalviselők viseleti igényeit elégítették ki. A színmagyar mezővárosi polgárságnak, főleg a szegedi gazdatársadalomnak kiérett viseleti hagyománya volt, és bár befogadott — a XVIII. századi telepítések folytán — nyugati, német divatáramlatokat is, de ruházkodása alapvetően hagyományos jellegű maradt. Ezzel szemben a szegedi paszományosok a kárpitások, bútornagykereskedők számára dolgoztak, nem véletlen, hogy iparuk a múlt század végén, századfordulón virágzott, amikor a szecesszió divatba hozta a városi stílbútorzat rojtos-bojtos díszítését. Városunknak egyébként a századfordulón igen fejlett, jó hírű bútoripara volt, a paszományosság virágzása bizonyára ezzel is összefügg. Jellemző a Frankel paszományos cég leszármazottainak megállapítása: amikor a szegedi gombkötőmestert említettem előtűk, azt mondták: „az magyarmunkát csinált...”

Hasonló különbség volt a két ipar között, mint a magyarszabó — német-szabó, magyarszűcs — német-szűcs, magyartímár — némettímár, magyarvarga — németvarga mesterség között. A szegedi kisiparban — s természetesen a hagyományos viseleti kultúrában is — ez a kettősség egészen a céhesség fölbomlásáig, sőt néhol a legutóbbi évtizedekig fennmaradt. Úgy véljük, hogy ezzel itt egy régiebb, hagyományosabb állapot konzerválódott, amely éppen ezért méltó figyelmünkre.

Összegezve tehát: a gombkötő és a paszományos ipar a szegedi kisipari hagyományban *rokon szakma, de két külön mesterség*. Mások űzték egyiket is, másikat is, nem „kontárkodtak bele” egymás munkájába, nem zavarták a másik üzleti céljait. A gombkötőipar magyar mesterség — figyelmet érdemel, mintegy bizonyítékul is, hogy mind az 1830., mind az 1844. évi szegedi iparos összeírás magyar gombkötőket említ, ezekben paszományosok nem szerepelnek, a később megjelent paszományosság pedig német szakma. Nem tekinthető véletlennek, hogy a szegedi paszományosok — Frankel Jakab, Pollák Lipót, Kirschteier — mind német származású, bár később elmagyarosodott, beván-

¹⁶ BÉRES ANDRÁS szíves tájékoztatását ezúton köszönöm. A debreceni gombkötő és paszományos mesterségre vonatkozóan N. BARTHA KÁROLY, legutóbb BÉRES ANDRÁS végzett gyűjtést.

dorolt iparosok. Az első világháború óta a két szakma határai némileg összerosódtak: a divat irányította kereslet hatására az élénk üzleti szellemű paszományosok sok olyan árut is készítettek, amelyek kifejezetten gombkötőmunkák, pl. vitézkötéseket csináltak, de fonásaik, horgolásaik nem érték el a gombkötő-készítmények minőségét. Ez az árukollekció-bővítés már a halódás időszakának jellegzetes tünete.

Anyagbeszerzés

Az idézett szegedi árszabásokból kiderül, hogy a korabeli gombkötők teveszőrrel, selyemmel, arany és ezüst színű fonállal dolgoztak. Ótott Kovács a teveszőrzsinórra nem emlékszik, viszont apja 1914 előtt *iszpahánnak* nevezett gyapjúfonalat használt nyersanyagul. A szegedi múzeumi textiliák századunk elején készült zsinórdíszei gyapjúfonalból valók, az 1930-as években viszont szinte kizárólag selyemmel dolgoztak. Maguk nem festették a fonalat, hanem a kívánt színűt vásárolták, vagy kelmefestőhöz vitték. Az iszphánt Bécsből rendelték.

A gombok, buzogány alakú övdíszek fabelsejét esztergályosok készítették. Ótott Kovácsék az esztergált fagombokat egy bécsi gyárból hozatták, ezerszámra.

A mesterség munkamódjai

A gombkötő munkamenete attól függött, milyen készítményt állított elő. Másként készült ugyanis a zsinór, horgolt slingri és a vitézkötés. Először a zsinórkészítést vesszük sorra.

A selyem- vagy gyapjúfonalat motringban kapták, amit először csévére kellett gombolyítani. Ez a *gombolyítókeréken* történt, ami hasonló a takácsok által használt csévéelőhöz. Utána lemérték a zsinórhoz szükséges fonál hosszát. Régebben számolatlan mennyiségben készítették a különböző zsinórokat, de a 20–30-as években csak a rendelt készítményhez szükséges zsinórt gyártották. Ótott Kovács apja még rőfben is számolt, ő már csak méterben.

A mester tapasztalatból tudta, hogy egy-egy öltözet vagy ruhadarab zsinórozásához mennyi fonalat használ. Pl. egy férfi öltözetre 3×3 pár *slingri* került, amihez kb. 10 m vastagabb zsinór kellett és 3×6 pár *topánka*, ami 4 m vékonyabb zsinórból készült. Vegyük példának a 10 m ún. *gömbölyű zsinór* készítését.

Zsinórverés

A gömbölyű zsinórverőgépen 16 db *bábú* van, amelyekre fából esztergált ún. *toknik* kerülnek. A 10 m zsinór *verésé*-hez egy-egy toknira 16 m fonalat kellett fölvetni. A gombkötők kis munkaasztalán van egy hagyományos jelölés: ha az asztal két végén lévő lyukba dugott vaskampóra fonalat vetnek, akkor egy *vetés* – a fonál hossza oda-vissza – éppen 1,6 m hosszúságot ad. Így tehát egy toknira 10 *vetés* fonál kellett (1. ábra). Lemérték a 16×10 vetést úgy, hogy minden 10 vetés után csomót kötöttek a fonálon. Egy motring éppen 160 vetést szokott kiadni, tehát egy motring fonalból kb. 10 m gömbölyű zsinórt tudtak verni. Az így lemért fonalat rátették a *motringtartóra* és arról a gombolyítókeréken egyenként a toknira gombolyították.

I. ábra. Előkészület zsinórveréshez:
a fonál fölvetése

Ezután következett a *gépre állítás*: a toknikat a bábukra helyezték és a fonalat befűzték. A zsinórverőgépek egy nagy, erős fájú munkaasztalon helyezkedtek el, ami sajnos már elpusztult. A gépeket kézi erővel, fogaskerék meghajtással működtették. Ótott Kovácsék régi gépasztalán egy hajtókarral, a nagy fogaskerék mellett egyszerre 4–6 gépet is forgattak. Ez növelte a kézműves technológia termelékenységét, bár kétségtelen, hogy a huzamos géphajtás a férfiatól jelentős erőkifejtést igényelt.

A gömbölyű és négyszögletes zsinór közepét pamutszálakból való bél alkotja, ami a gépasztal alatti *bélcséve-tartó*-ra volt tekerelve. A belet a gép közepén lévő lyukon át vezették föl. Amikor a zsinórverőgépet meghajtották, a belet először össze kellett fogni a toknikról tekeredő 16 szál selyemmel és miután egy kisdarab zsinór már verődött, azt egy hosszabb madzaghoz kötötték, amit átvezettek a *zsinórhúzó csigákon*. A csigára akasztott nehezek az összevert zsinórt készítették és folyta-

tódhatott a munka. Ahogyan a kereket hajtották, „a bábuk jobbra-balra sétáltak, nyolcas alakú pályán, mint a táncospárok” – mondja Ótott Kovács – és ezáltal verődött a zsinór (I. tábla).

A leírt munkát zsinórverésnek nevezték. „Verjél tíz méter gyöngyzsinórt” – mondta a mester a fiának. A gömbölyű zsinórverőgépen egy óra alatt kb. 10–12 m zsinór készült el.

1. Ezen a gépen készült a *gyöngyzsinór* is, de csak 8 fával, azaz 8 bábúra tettek fonállal felszerelt toknit. A vastag gyöngyzsinór béllal, a rendes bél nélkül készült.

2. A négyszögletes zsinórverőgépen csak négyszögletes zsinórt vetrek, szintén 16 fával. A zsinór szögletes formája úgy alakult ki, hogy a közepén kívül a négy sarkába is bélt illesztettek. A jó zsinór egészen kemény fogására verődött.

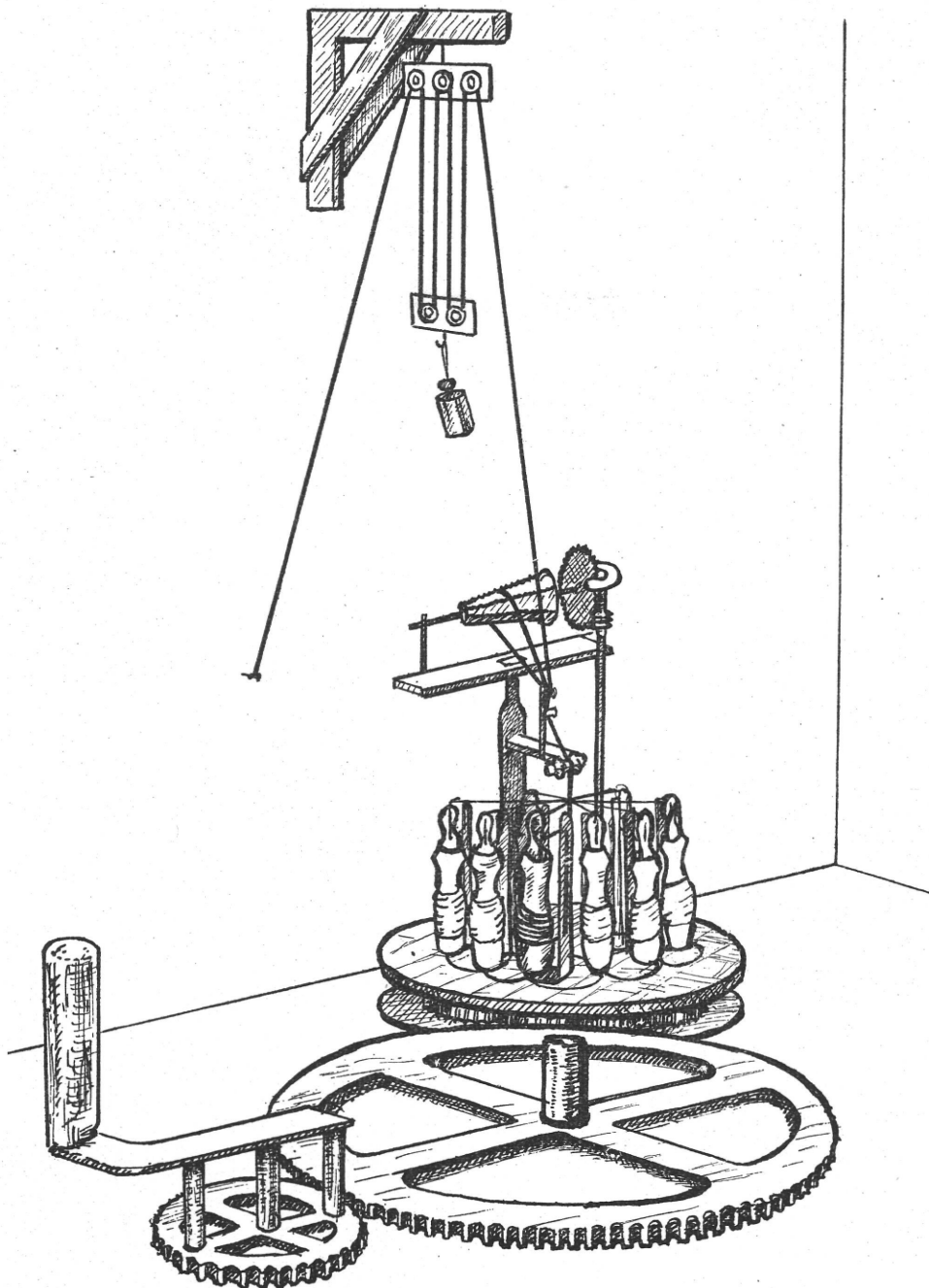
3. A *borításgépen* 16 fával *borítás* (borítászsinór), 7 fával *sujtás* készült. Ezekhez és az alábbiakhoz bélt nem használtak.

4. A *bogárhátú* zsinórverőgép 9 fás, ezen csak *bogárhátú* zsinór készült.

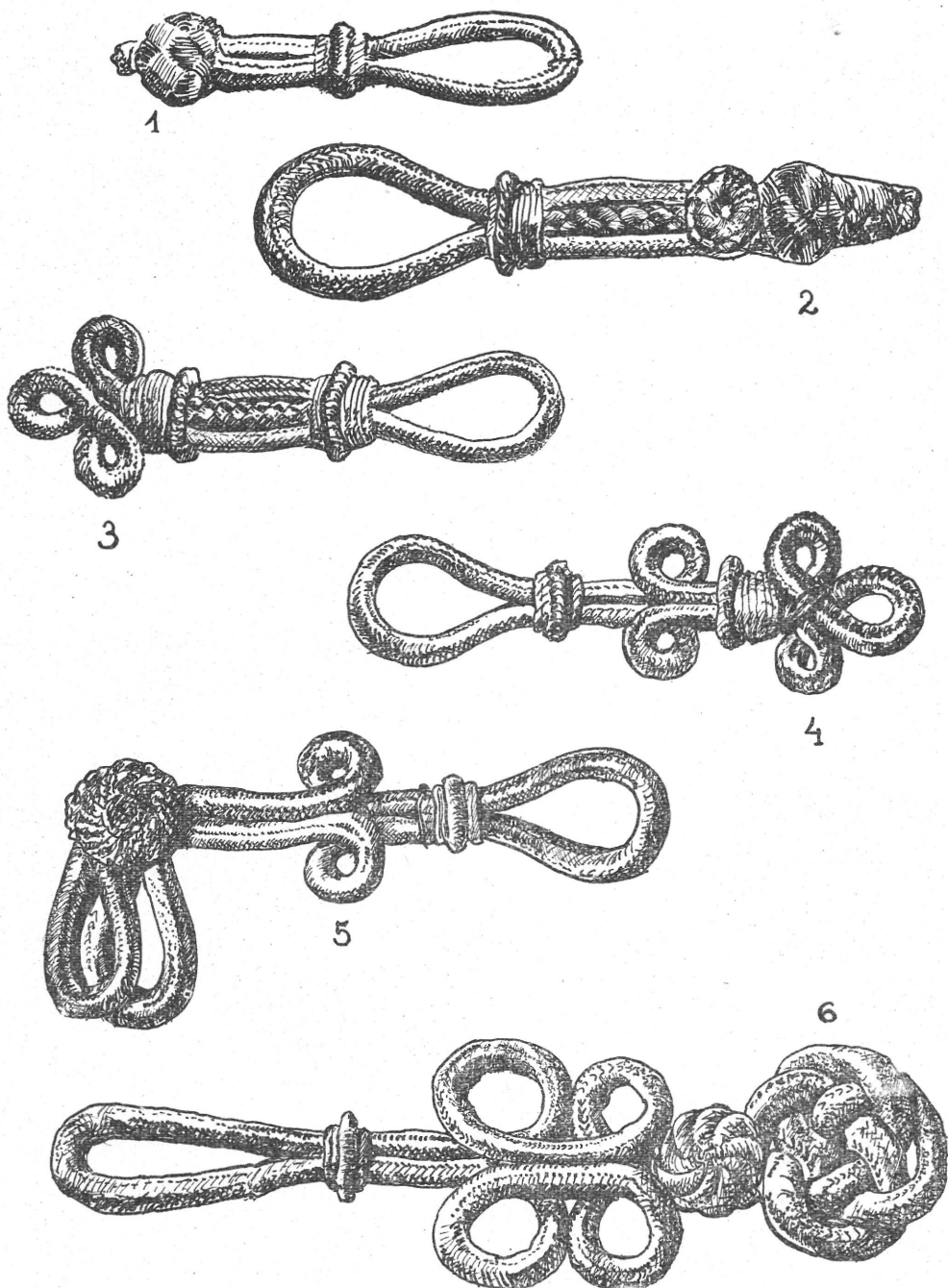
5. A lapos zsinórverőgépen (13 fás) ún. *lapos zsinórt*, *perlit* és *szalagot* vettek. Utóbbi két zsinórféleséget a magyarnadrágok díszítéséhez használták. Ha szélesebb szalagzsinórt akartak készíteni, akkor egy-egy toknin több szál fonalat összefogtak.

Kálló Antalnak még volt olyan zsinórverőgépe, amin csak *sujtást* készítettek, de e hatnál több fajta gépre adatközlőnk nem emlékszik.

KABÓK IMRE elemzett kéziratában azt írja, hogy *bogárhátú* zsinórral, *sujtással* és *borítással* „csak akkor lehetett szépen és kedvvel dolgozni, ha az nem géppel készítettett, hanem a gombkötő által szabadkézilleg nyerges vere-

I. tábla. Zsinórverőgép működtetése

II. tábla. 1. kisasas slingri, 2. makkos slingri, 3. háromkarikás slingri, 4. ötkarikás slingri, 5. lógós vagy kutyatökű slingri, 6. négykarikás slingri fonott fejjel

tett." A rendelt ruhára való borítászsinórt nyergen verték, míg a gépen készült borítást az olcsóbb, vásári munkánál használták föl. A „nyergen vert” készítményeket NYÁRY ALBERT is említi és röviden leírja az eszközt: „A nyereg két élre összeszegezett deszkából áll, melyre zsinórokról lelógó fácskák vannak erősítve. A fácskák mindenike egy-egy szálat ereszt s így annyi szükséges egy-egy veréshez, ahány szálból kell hogy álljon a minta. Aszerint, amint bonyolódottabb a mustra, négytől fölfelé van a fácskák száma. Munka közben úgy dobálják a fácskákat, amint azt megkívánja a minta, hogy melyik szál következék.”¹⁷ Sajnos, a nyeregre adatközlőnk nem emlékezik, amiből valószínű, hogy ez a kezdetlegesebb zsinórverő eszköz az 1910-es években már nem volt használatban. A szegedi múzeum őriz 9 db ún. *zsinórverő fát*, amelyek valószínűleg az említett nyereghez tartoztak.¹⁸ Ótott Kovács azonban ezek rendeltetéséről sem tud közelebbit, amivel a fentieket kiegészíthetnénk. Csupán arra emlékszik, hogy valamikor kézzel – a gép és egyéb eszköz nélkül – is készítettek zsinórt. Fiatalkorában ő is tudta a módját, de azóta elfelejtette, mert nem gyakorolta és igen babra munka volt.

Gömbölyű zsinórból készítették az ún. *slingrit*. Szakmai nyelven *slingri*-nek nevezték azt a kész zsinórdíszot, amit a szabónak már csak fel kellett varrnia a ruhára. Párosával készült: az egyik darab végére varrták a gombkötő gombot, ami a másíknak a végén formált hurokba gombolódott.

Leggyakrabban három és ötkarikás *slingrit* formáltak. A *hármaskarika* KABÓK szerint a zsinórdíszítés legrégebbi motívuma. Úgy készült, hogy a mester a zsinórból 3 egymást érintő karikát illetve hurkot formált, ezeket viaszos pamuttal lekötözte, hogy ki ne bomoljanak, majd megmérte, milyen hosszú zsinór szükséges a *slingri* szárához és a kívánt hosszát levégta. Szabás után törént a *slingri* díszítése, amihez ún. *sodrást* használtak. Ezt a gombkötők *koszorúzás*nak nevezték.

A *slingri* általában gömbölyű zsinórból készült, Szegeden egyedül a városi hajdúk díszruhájára készítettek négyszögletes, a város színeit mintázó zsinórból való *slingrit*. A kész *slingri*hez ezután már csak a gomb elkészítése, ún. *kikötése* volt hátra. Rendelt munkánál általában a gombkötést hagyták utoljára.

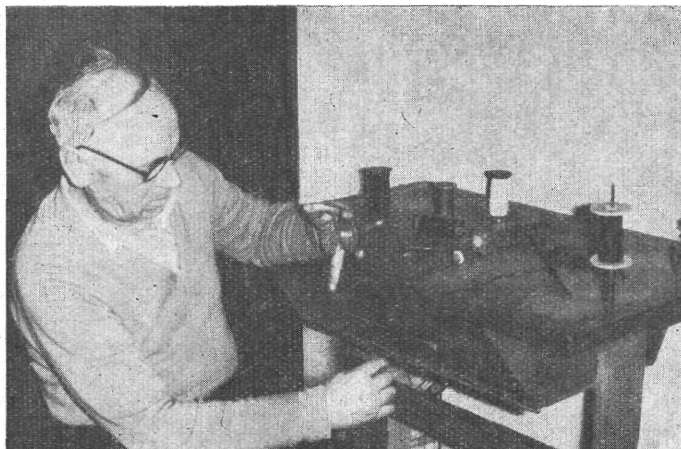
A gomb kötése

A gomb kikötését alkalmunk volt több ízben megfigyelni és fényképezni. Ehhez is *sodrást* használnak, amelynek a készítésére még visszatérünk.

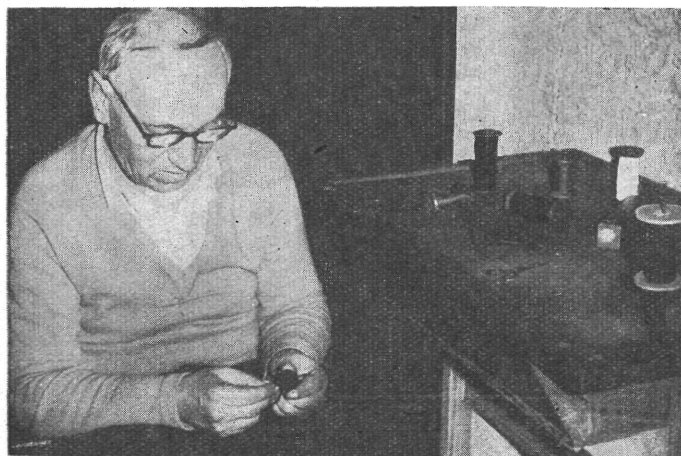
A mester először fölveti balkeze négy ujjára a gombkötéshez szükséges *sodrást* (2. ábra). Egy *vetés* itt annyi *sodrást* jelent, amennyit kinyitott keze négy ujjára egyszer kö ülteker. Az *ötköröztös* kabátgomb készítéséhez 8 *vetés* *sodrást* használ. Balkeze hüvelyk- és mutatóujjával fogja a közepén lyukas fagombot, faaljat, – ez a gomb váza –, ami egy gombtató vasra van ráhúzva. Jobbkezében van a tű, amibe a *sodrást* befűzi. A munka úgy kezdődik, hogy a kezdőszálat *fölhányja a fára*, majd ezután kerül sorra a kikötés. „Apám fölhányta a fára a *sodrást*, azután én kikötöttem” – mondja Ótott Kovács és ezzel azt is jelzi, hogy ennek a munkának a kezdete volt nehéz, a kikötéssel az ügyes kezű inas vagy segéd már jól haladt. Ötköröztös gomb készítésénél a fára felvetett *sodrás* a gomb tetején ötszög alakot formál, utána az első szálak mel-

¹⁷ NYÁRY ALBERT im. 199.

¹⁸ A zsinórverőfák 1907-ben kerültek múzeumba, leltári számuk 52,805.1–9.

2. ábra. A sodrás fölvetése gombkötés előtt

3. ábra. A gomb kikötése

lett kell sorban végighaladni. Az egyik szálát alulról, a másikat fölülről öltik, gondosan ügyelve a sodrás bujtatására. Az ötkörösztös gomb kikötése odafigyelést kíván, nem lehet közben beszélgetni, míg pl. az *árpádgomb* kikötésénél a gyakorlott gombkötő társaloghat is.

Gombkötés közben a mester jobb tenyerében, a középsőujj tövében kis bőrdarabból való ún. *gombkötőgyűszű* van, amit vékony dőltgyűrű erősít ujjához. Ezzel nyomja át a tűt a kikötött gomb egyre sűrűbb sodrásszálai között. Mikor a kikötést befejezte, kihúzza a gombtartó-vasat és elvarrja a sodrás végét (3. ábra).

Az *ötkörösztös* vagy *öthasábos* gomb fején a sodrásszálak öt kis köröcsikket alkotnak. Ótotték készítettek még *négykörösztös*, *hatkörösztös gombot*, *makkgombot*, *paplangombot*, *papi reverendagombot* és különböző *díszgombokat*. A hosz-

szúkás, hengeres alakú *makkgomb* kikötését illetően tulajdonképpen négykeresztes, az *árpádgomb* pedig hatkeresztes – mondják így is: „hatkörösztre van kikötve”.

A városi, polgármesteri huszár és kapus díszruhájára makkgomb került, amit piros-fehér-sárga-kék színű sodrásból kellett kikötni (ezek Szeged város színei). A gombkötő először fölhányta a piros sodrást és utána öltötte mellé a fehér-sárga-kék szálakat. Nagyobb gombot vastagabb sodrásból kötöttek. Az *árpádgomb* tetején kis kicsúcsosodást formálnak, ezért *tornyosgomb*nak is nevezik.

Fenti munkamódtól különbözik a reverendagomb készítése. Ennek az apró gombnak faváza tömör, amire egyszerűen *fölhányják* (fölhajtogatják) a sodrást, majd egy vékonyabb sodrásból a tetejét csiga alakra kivarrják.

Kötéssel készült a díszövről lecsüngő *buzogány* nevű gombkötődísz fejrésze is. A buzogány fejét sodrással kötötték ki, a szárát pedig sujtással borították.

A slingrihez készült gombokat a gombkötők fölfűzve adták át, a kötöttgomb felvarrása ugyanis a szabók dolga volt. Gondos mesterember a gombokat *dörgölőfával* szép simára dörzsölte, de előtte mindegyiket selyempapírba fogta, hogy ki ne fényesedjenek.

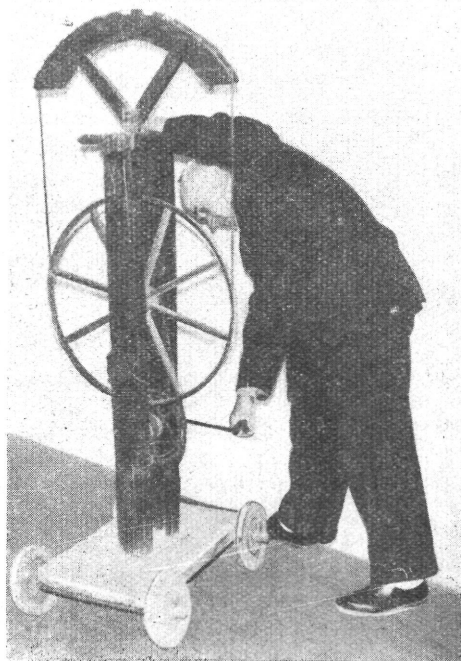
Sodrás

Említettük, hogy a slingri feldíszítése és a gomb kikötése ún. *sodrással* történt. Gyári fonálból készítették, az ugyanis a gombkötő készítményeihez nem eléggé kemény. Készítésének egyszerűbb módja a kézi sodrás, melynek eszközei: *sodrófa*, *eresztővas* és egy *cséve*. A sodrófa nem más, mint egy 21 cm hosszú, hegyben végződő faeszköz, melynek a végén elefántcsont-félgömb van, kis fémhoroggal. A mester a fonalat a csévéről a sodrófára szedi (4. ábra), a kis horogba akasztja, majd a sodrófát egy gyors mozdulattal a combján megsodorintja, forgásba hozza. A függőleges fonálon szabadon pörgő sodrófa a csévéről adagolt fonalat így összesodorja. Kétszeri megsodrás után négy szál sodrást összefogva, ezen a módon *gyöngyysinórt* is készítettek.

Ennél gyorsabb, termelékenyebb a sodrókeréken végzett művelet. Ezt a munkát csak szabadban, udvaron végezheték, mivel nagy helyet igényelt. A sodrókereket, amely a kötélverők által használt fonókerékhez hasonló eszköz, az udvar egyik végében állították föl, s tőle minél nagyobb távolságra, rendszerint a deszkakerítésbe 12 vaskampót erősítettek. A sodrókeréken ugyancsak 12 csigát helyeztek el. A keréken lévő csigákra és a kampókra fölhúztak 6 szál fonalat. Először jobb felé hajtva a kereket, még jobban telítették a gyári sodrával, majd a 6 fonálból, balra összesodorva, 3 szál sodrást kaptak. Eközben a gyári fonal természetesen rövidült, a sodrókerék éppen ezért keréken guruló eszköznek készült (5. ábra). A sodrókeréken egy ember is tudott dolgozni és az így készült munka szebb, egyenletesebb volt, mint a kézi sodrás. Emellett a keréken kb. 20 perc alatt megsodrott egy motring nyersanyagot, míg ugyanez kézen másfél órát is igénybe vett.

4. ábra. A fonal fölvetése a sodrófára

5. ábra. A sodrókerék meghajtása

Horgolás

Ehhez is sodrást használtak, s ez is mutatja, hogy a sodrás a mesterségnek fontos alaplévelete. Legkönnyebben a *csizmaszegő* horgolást sajátították el. Nagyobb hozzáértést igényelt a slingri horgolása. Nem csupán zsinórból, hanem horgolással is készítettek slingrit.

Újabban a horgolást nők végezték, ám régebben ez nem lehetett kizárólagos, hiszen id. Ótott mester még inaskorában megtanulta a horgolást. Fia viszont már nem sajátította el, hanem húga készítette számára a horgolt munkákat.

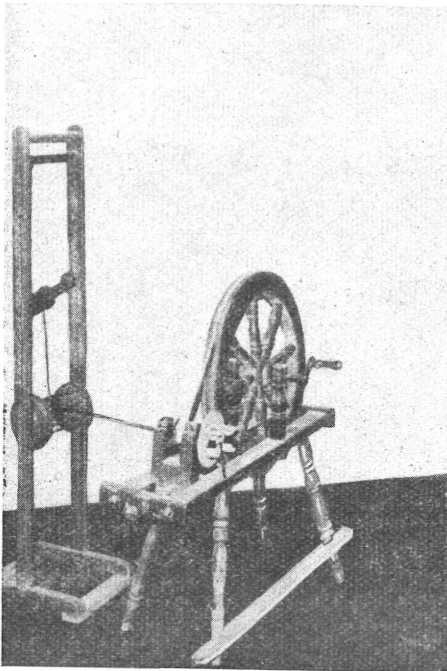
A gombkötők nem úgy horgolnak, mint a kézimunkázó nők. Először is nem hegyes, hanem kampós végű horgolótűt használnak, amit maguk hajlítanak erős drótból. Nem szedik föl ujjukra a sodrást, hanem ráülnek a csévére és arról kézzel húzzák s úgy *dobják fél* a sodrást a horgolótűre. Mindig egyformán horgolnak. Ótotték szívesebben készítettek zsinórból való slingrit, mert az kevesebb kézi munkát igényelt, mint a horgolás. Zsinórverésnél ugyanis – mint mondják – „a gép dolgozott”, csak hajtani kellett. Ótott Kovács három slingrit is összeállított addig, amíg húga egyet meghorgolt. Horgolt munka a *csizmarózsa* és a díszmagyar öltözet díszövének pár tartozéka is.

Vitézkötés készítése

A vitézkötés a gombkötőmesterség egyik legismertebb, leggyakrabban emlegetett készítménye. A népi szóhasználatban, sőt a szakirodalomban is eléggé összekeverik különböző fajtáit, de mielőtt a megkülönböztetésre rátérnénk, lássuk magát a munkamódot.

A vitézkötés ún. *spárgából* készült. A spárga készítése a mesterségnek egyik, a sodráshoz hasonló alapl művelete. Ketten készítették, a gombolyítókerék segítségével. A spárga belsejét pamutszálak adják, amiket a gombolyítókeréken jó erősen besodortak. Majd a mester a selymet is ráerősítette a keréken lévő vashorogra és a kereket újból meghajtva, egy csévéről egyenletesen eresztette a selymet az ujjai között húzódó pamutra — és a pamutot mintegy selyemmel borította. A pamutra sodrott selyem eresztését a mester végezte, a gombolyítókeréket pedig valamelyik családtag hajtotta. A kereket egyenletes sebességgel kellett hajtani, ám a spárgakészítés a mesteren múlt, mert ha nem egyenletesen engedte a bélre a selymet, akkor „a spárga macskás lett”, azaz összecso-mósodott.

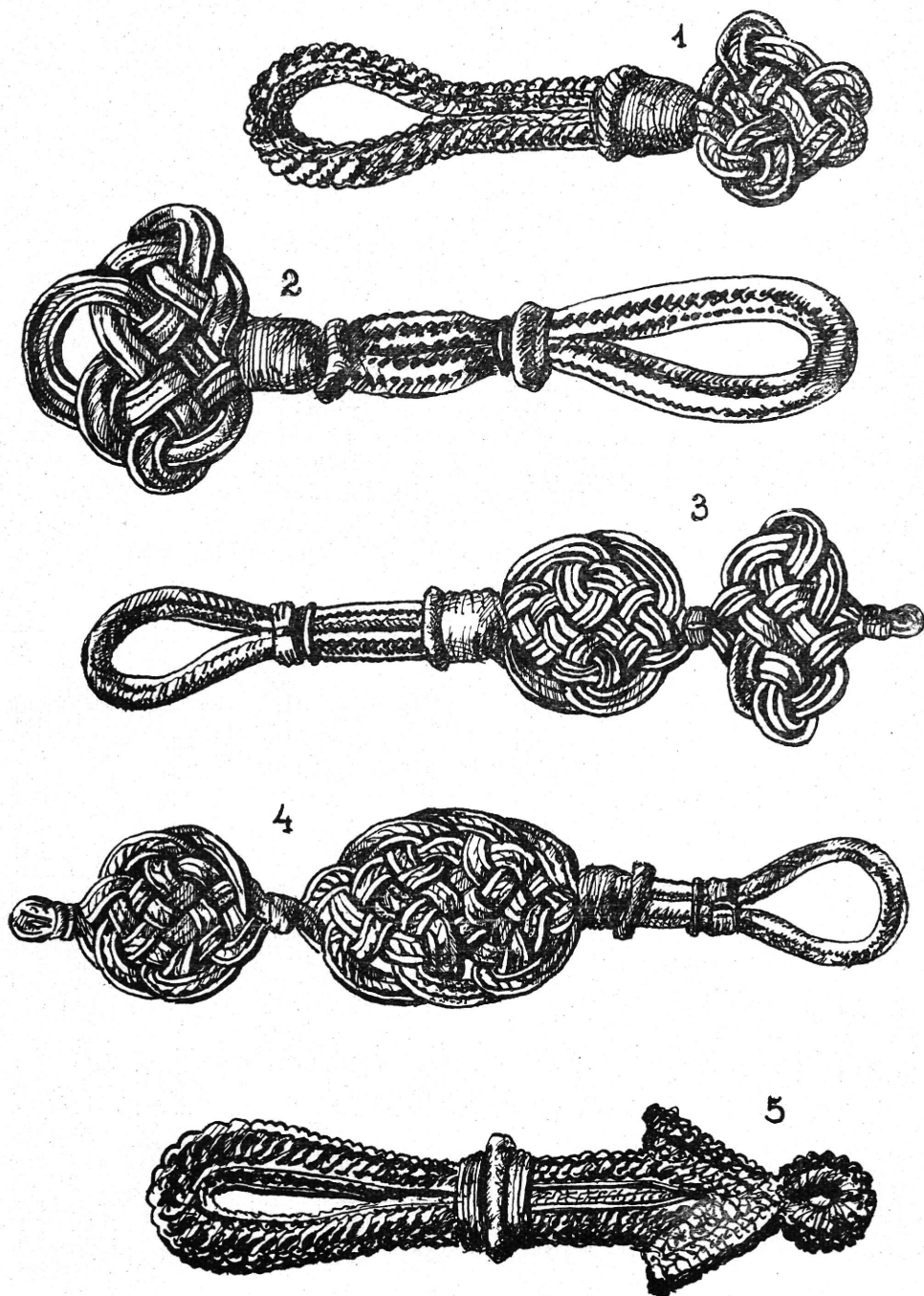
Ótott Kovács a 30-as években újítást alkalmazott: a gombolyítókerékre ún. *spárgacsinaló* kereket szerelt, amin két cérnaguriga van. A bél a *hospin* lévő csévéről, a *motringkeréken* át vezet a spárgacsinalóhoz (6. ábra). Amikor a gombolyítókeréket meghajtja, a *spárgacsinaló kerék* gyors forgásba jön és a forgó gurigákról két selyemszál a kifeszített bélre tekeredik. Így a munkát egyedül végzi: jobb kézzel a kereket, bal kézzel a sodródó spárgát húzza.

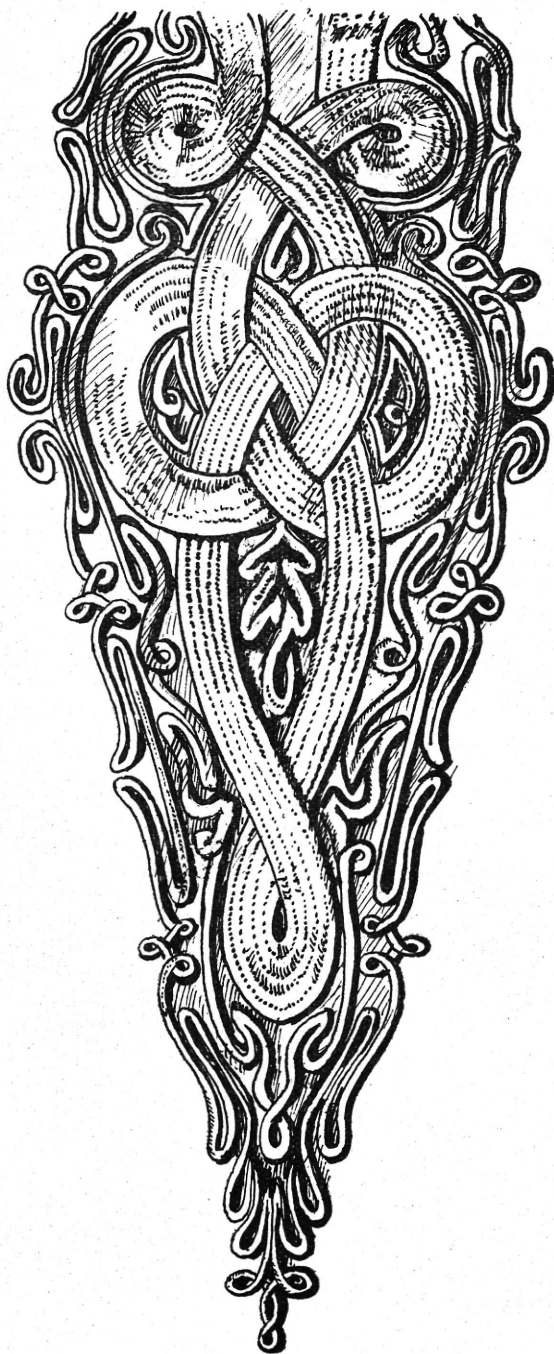
6. ábra. Előkészület spárgakészítéshez, balról a *hospi*, jobbról a *gombolyítókerék*

7. ábra. Vitézkötés fonása

III. tábla. 1. bornyúszájú vítézkötéses slingri, 2. porolós vítézkötéses slingri, 3. kis vítézkötés sarkantyús fejjel, 4. dupla nagy vítézkötés, 5. ásovégű horgolt slingri

IV. tábla. Magyarnadrág vitézkötése

A vitézkötést mindig 3 párhuzamosan vezetett ágból fonják: ez lehet 3 szál spárga vagy 2 spárga közé fogott *gyöngyzzsinór*, az utóbbi maga is díszíti a vitézkötés mutatós fonadékát. Egy dupla nagy vitézkötéshez 3×70 cm spárga szükséges. A *fonyás* egyetlen eszköze a horgolóú. Bármilyen vitézkötés készüljön, a gombkötő az elején hurkot vet, azt viaszos pamutttal leköti, majd jobb kézzel fon és bal kezében fogja a készülő munkát. (7. ábra.) A dupla vitézkötés feje két fonásból készül, itt az első elkészülte után a fonást újból megköti, hogy szét ne bomoljon.

A vitézkötés fonása nagy gyakorlatot, hozzáértést és figyelmet követelt, a gomb kikötése mellett a mesterség legpróbásabb munkájának számított. Adatközlőnk szerint egy szép *nagyvitézkötés* elkészítése még nehezebb, mint pl. egy *hatkörösztös gomb* kikötése. Am azért szeretett vitézkötést fenni, mert neki is öröm volt a kész munkában gyönyörködni.¹⁹

Az így font vitézkötésből készült ún. *vitézkötéses slingri* és *nagy* illetve *kis vitézkötés*. A vitézkötéses slingrinek csak a feje vitézkötés, ilyen készítményt a III. tábla 1. 2. rajzán mutatunk be. Az első rajz *bornyúszájú vitézkötéses slingrit* ábrázol, amelynek a szára horgolt, a második rajz pedig *porolós vitézkötéses slingrit*, gömbölyű zsinórból való szárral és horgolt gombolóval. A szakmában ezektől megkülönböztették a tulajdonképpeni vitézkötéseket, amelyek közül kettő a III. tábla 3. és 4. rajzán látható. A harmadik rajz *kis vitézkötés sarkantyús* fejjel, a negyedik rajz *dupla nagy vitézkötést* mutat. A vitézkötéseket csak mentére használták, férfi és női mentére egyaránt, míg a vitézkötéses slingrik a legkülönbözőbb felsőtesti ruhadarabok (attila, kabát stb.) zsinórdíszéül szolgáltak. Mindkettőre kizárólag *tornyosgombot* varrtak.

Vitézkötésnek nevezték a magyarnadrág változatos rajzú zsinórdíszzeit is, ezeket azonban nem gombkötők készítették. A gombkötők csupán a *sujtást*, *borítást* és *bogárhátó zsinórt* állították elő, amit előrajzolt minták nyomán szabómesterek varrtak a nadrágra. KABÓK IMRE tárgyalt munkájában ennek a magyarszabók által font vitézkötésnek következő formáit említi: *bakakötés*, *huszárkötés*, *tulipánkötés*, *duplaszív*, *karikás duplaszív*, *rostélykötés*, *boszorkánykötés*. Legegyszerűbb és leggyakrabban alkalmazott dísz a bakakötés és huszárkötés volt, amiket borítászsinórból alakítottak ki. A IV. táblán egy különösen gazdag vitézkötést mutatunk be, amely legjobban a KABÓK-féle *csukafejes* vitézkötéshez hasonlít.²⁰ Ezek a vitézkötések a magyarnadrág comb fölötti részére kerültek. A szabónak arra kellett ügyelni, hogy „a vitézkötés orra a csizma orrával egyvonalba essen” és „... a vitézkötések orra összenézzen, azaz a comb idomával összhangban legyen, a nadrág oldalzsinórja pedig a csizmaszár oldalvarrásával egyvonalban haladjon.” (KABÓK im.) A vitézkötés szárát képező zsinórdísz a nadrág ellenzőjén folytatódott és fejeződött be.

Borításból és sujtásból való díszítések kerültek dolmányra, attilára is, de azokat nem vitézkötés néven emlegették. KABÓK nyomán tudunk a dolmány *sarufa*-díszítéséről, *szarkaláb*, *kápolnadísz* stb. nevű zsinórdíszekről. A vitéz-

¹⁹ Ótott Kovács szívesen, nagy buzgalommal adta át ismereteit, mutatta be az egyes munkafolyamatokat. Látszik, hogy szereti szakmáját. Hihető, hogy egy-egy jól sikerült készítmény, pl. szép vitézkötés magának is örömet okozott. A mesterségek vizsgálatánál a jól végzett munka, különösen a művészi munka fölött érzett „szakmai öröm” motívumára eddig nem fordítottunk figyelmet, pedig az ipar sokszor elgépiesedett rutinmunkájában ennek nem kis formáló szerepe van.

²⁰ A vitézkötés a szegedi múzeumban 52.1147.1. néprajzi leltári szám alatti magyarnadrágot díszíti. A nadrág anyaga sötétkék gyapjúsövet, a zsinór kék selyemből készült.

kötéseket tehát úgy kell megkülönböztetnünk, hogy a felsőtesti ruhadarabokra: mentére, dolmányra, attilára stb. kerülő, gombolódó vitézkötést teljesen a gombkötők készítették, míg a magyarnadrágot díszítő vitézkötést a szabók formálták ki gombkötők által vert zsinórból.

Az eddig nem tárgyalt készítményeket: a *mentekötőt* vagy *általvetőt*, a *díszövet*, a *topánkát*, a *galambkosár* nevű horgolt díszet a leírt módokon, az ismertetett cikkekből állították elő.

A laikus népi szóhasználat a gombkötőmunkák megnevezésére használta a *paszomány*, *paszománt* kifejezést is, de maguk a gombkötők saját készítményeiket nem nevezték így! Ótott Kovács tömören így mondja: „Mi magyar-ruha zsinórzatot készítettünk...”

Értékesítés

A gombkötőmesterek leginkább ősztől farsang végéig árultak. Nyáron raktárra dolgoztak. Készítményeiket nem vitték piacra, vásárra, hanem a vásárló iparosok keresték fel műhelyüket. Két hagyományos mesterség: a magyarszabó- és a csizmadiapár alkotta régi vevőkörüket. A csizmadiák, *csizmaszegőt* és *csizmarózsát* vásároltak tőlük, a szabók pedig magyarruhára való zsinórzatot. Nagy ritkán papucsosok is rájuk nyitották az ajtót, ha a vevő úgy kívánta, hogy a szegedi papucsra *horgolt rózsza* kerüljön. Idősebb Ótott Kovács sujtást, borítást és bogárhátú-zsinórt végszámra tartott raktáron, mivel a szabók ezekből nem csupán egy öltözetre valót, hanem legalább egy véget vásároltak. A kedvelt, divatos slingriből, vitézkötésből is készített raktári készletet. Az első világháború előtt a szegedi gombkötőktől szerezték be szükségleteiket a bácskai, bánáti szabók, csizmadiák is. Sokat dolgoztak a Békés megyei iparosoknak is.

Van rá példa, hogy a zsinórzatot nem a szabó, hanem a ruha készítője vásárolta, választotta ki a gombkötőnél. CSERZY MIHÁLY írja, hogy amikor a múlt században a házasulandó szegedi polgár esküvői ünneplőjét beszerezte, első útja a gombkötőhöz vezetett. Ott kiválasztotta a legjobban tetsző zsinórzatot és csak azután ment a szabóhoz.²¹ A mentére való gombkötőmunkát még a legutóbbi időkben is maga a megrendelő vásárolta a gombkötőnél.

Az 1920–30-as években Ótott Kovácsék már nem dolgoztak előre raktárra, hanem csupán a megrendeléseket elégítették ki. Tartottak egy fehér kartonra varrt mustra-készletet, amiből a rendelő kedvére választhatott. Rendszerint a szabó értesítette Ótott Kovácsot arról, hogy milyen öltözetre, milyen zsinór szükséges, és ő maga vitte el a rendelést a szabómesternek.

A gombkötő-készítmények szerepe a szegedi polgári és paraszti viseletben

A mesterség az utolsó évszázadokban különböző társadalmi szükségletekre dolgozott. A XVII. század elejétől szép számmal ismerünk olyan metszeteket, festményeket, amelyek a magyar főurakat zsinóros dolmányban, men-

²¹ CSERZY MIHÁLY: Népviselet és népszokások Szeged vidékén. NÉ. VII. (1906)

tében ábrázolják.²² Nem szándékunk a zsinóros ruhaviselet kialakulását, több évszázados útját elemezni, csupán utalunk arra, hogy a gombkötők a XVI. századtól a XVIII. század végéig lényegében a nagybirtokos főnemesség viseleti igényeit elégítették ki. A zsinórdíszítés a XVIII. század elején a „magyaros” öltözet tartozéka lett és azóta különböző társadalmi rétegek többször választották e ruházatot magyarságuk vagy „magyarkodásuk”, azaz politikai állásfoglalásuk kifejezéséül.

A főúri dolmány a XVIII. század elejétől rövidebbé válik és ezzel együtt a nadrág combot borító felületét beborítja a dús zsinórozás. Az uralkodó osztály zsinóros viseletét már e század folyamán kezdi átvenni a középnemesség, ez megnöveli a gombkötőcéhek munkája iránti keresletet.

KRESZ MÁRIA kutatásaiból tudjuk, hogy a XIX. század elején a kékszínnű posztóruha válik általánossá alföldi városaink parasztpolgárai körében.²³ A kék posztóöltözet ruhadarabjai: szűk magyarnadrág, mellény, dolmány vagy mándli és mente, melyeknek természetes kelléke, velejárója a zsinórozás. A reformkortól, különösen az 1830–40-es évektől a kékposztó ruha országszerte elterjedt és a gazdag parasztság mellett egy szélesebb paraszti rétegnek és az iparosoknak a viseletévé is válik. KRESZ MÁRIA ugyanakkor kiemeli, hogy az alföldi mezővárosok paraszti viselete a XVIII–XIX. században előtte jár a magyar paraszti ruházat általános fejlődésének.²⁴ Ez abból adódik, hogy mezővárosaink parasztsága a XIX. század elejétől kezd árutermelő gazdálkodásra áttérni: a szegedi tanyai gazdálkodásban pl. az addigi külterjes állattartást lassan felváltja a gabona-, paprika- és homoki szőlőtermelés. Az árutermelés révén a földdel bíró mezővárosi gazda olyan többletjövedelemhez jut, amely szembeötlően kifejeződik életmódjában, viseletében is.

Szegeden külön tanácsi rendeletek írják elő a városi polgárok ruházatát és ebben még városrészek szerint is jellegzetes különbséget találunk. A felsővárosi polgárok ruhája búzavirágkék posztóból készült, dúsán zsinórozva, ezüstgombokkal ékesítve. „Ugyanilyen búzavirágkék színű, szarufára zsinórozott a dolmánya, és zsinóros, vitézkötéses magyarnadrágot és rövid szárú kordován csizmát” viseltek.²⁵

A paraszti népiségű Alsóváros polgárai egyszerűbben, parasztosabban ruházkodtak. Sötétkék és bővebb szabású nadrágot, lajbit és mándlit viseltek, amiket szintén zsinóroztak, de nem olyan dúsán, hivalkodón, mint a nép ajkán „kényösváros”-nak nevezett Felsőváros polgárait. Szegeden még a jelesebb foglalkozásoknak is eltérő, sajátos jellegű viseleti kultúrája érlelődött ki, amelynek ismertetésétől most eltekintünk, mivel a zsinórozás mindegyiken szerepel és legfeljebb színében vagy anyagában (szőrzsínór – selyemzsínór) különbözik.

Egy 1805-ből származó szabályrendelet a városi polgárok zsinóros posztóruháját rögzíti a felállítandó polgárórság egyenruhájául.²⁶ A polgárőri egyenruhán is szembeötlő a városrészek szerinti eltérés: az alsóvárosi gyalog polgárőr és a felsővárosi lovas polgárőr kék posztóruhája hasonló zsinórozású – legfel-

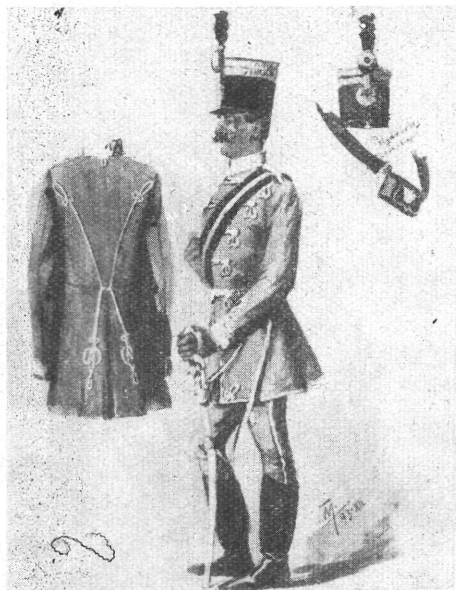
²² SZENDREI JÁNOS: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp. 1905. c. művének képanyaga és EGYED EDIT: Három évszázad divatja. Kiállítás az Iparművészeti Múzeumban. Bp. 1965. (Kiállítási vezető).

²³ KRESZ MÁRIA: Magyar parasztviselet 1820–1867. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. 50.

²⁴ KRESZ im. 93–94.

²⁵ CSERZY im. 209.

²⁶ KOVÁCS JÁNOS: Szeged és népe. Szeged, 1901. 223. és V. VI. sz. színes műmel-
léklet.

8. ábra. Gyalog nemzetőr tiszt, 1848

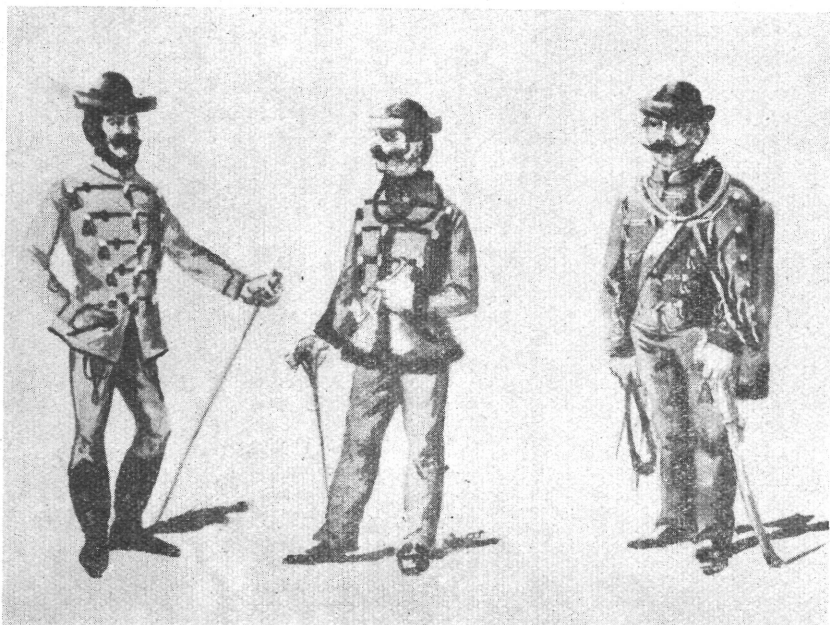
9. ábra. Szabad királyi Szeged városi nemzetőrség, 1848

10. ábra. Lovas polgárőrségi trombitás 1840.

11. ábra. Önkéntes huszár őrmester (verbunkcs), 1859.

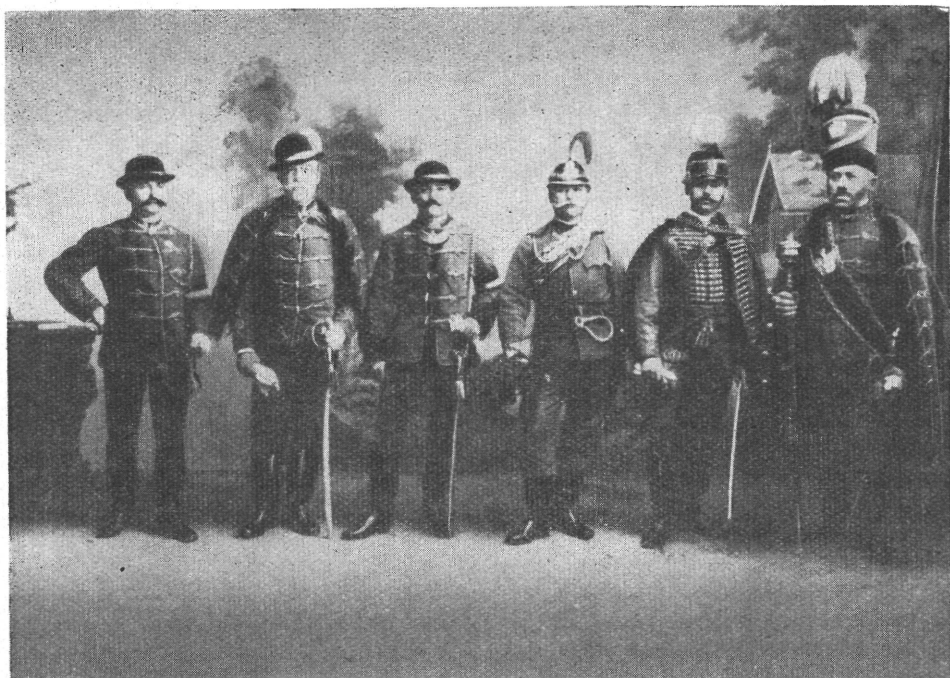
12. ábra. Kisbíró, kvártélymester, perzekutor 1861 – 1872 között (balról jobbra)

13. ábra. Szeged városi huszár

jebb a felsővárosi mentét is visel —, a palánki német polgárőr ruhája viszont az ide bevándorolt német lakosság idegen viseleti kultúráját tükrözi.

A zsinórozás a polgárőrségi egyenruhához hasonló érvényre jutott az 1848-as nemzetőrségi egyenruhán is. A „Szabad királyi Szeged városi nemzetőrség”-et ábrázoló akvarellen mind a négy nemzetőr zsinóros ruhát visel (9. ábra). A kép jobb szélén álló férfi öltözete paraszti: fehér vászongatya és pörge szélű kalap van rajta, de még ő is zsinóros, kék kabátot hord. Az itt bemutatott nemzetőrökhöz hasonló az 1848-as gyalogos nemzetőr tiszt egyenruhája (8. ábra). Megfigyelhető, hogy mindegyik nemzetőr dolmányán *lógós slingri* van. Ugyanilyen slingri látható az 1859-es önkéntes huszár őrmester dolmányán (11. ábra), a városi kisbíró, kvártélymester, perzekutor dolmányán (12. ábra) és a 48-as honvédkapitány egyenruháján is. Az egykorú ábrázolások megerősítik Ótött Kovács mester visszaemlékezését: a magyaros katonai

14. ábra. Szegedi rendőr legénység (Kovács János: Szeged és népe c. könyve nyomán)

és polgári egyenruhákra legtöbbször egyfajta zsinórdísz: lógós slingrit varrtak. A bemutatott képeket egyébként Tóth Molnár Ferenc jeles szegedi születésű festő földolgozatlan hagyatékából válogattuk, aki az 1890-es évek elején még hiteles forrásokból örökíthette meg az évtizedekkel korábbi öltözeteket.

A múlt század derekától a zsinóros mándli (a dolmány egyszerű, parasztos változata) és magyarnadrág elterjed a Szeged környéki parasztság szélesebb rétegeiben. TÖRÖK KÁROLY írja 1867-ben Hódmezővásárhelyről, de nyilván az egész Dél-Alföldre érvényesen: „Ma már azonban nem lehet megtudni, melyik a béres, melyik a gazdaficzkó, annak is csak úgy kík (kék) ruhája van mint ennek. Ezelőtt csak a mesterembség meg az esküdtek voltak kíkbeliek, csak azok meg azoknak a cselédjei jártak posztóruhában, meg azonkívül egy-két jobb módú első gazda.”²⁷ E jelenségnek az a kiváltó oka, hogy a mezővárosi parasztság minden rétege kilép a viseleti önellátás világából, fokozatosan elhagyja a vászonruhát és helyette azt veszi át, amit a mezőváros polgári és polgárosodó rétegei hordanak – a zsinóros posztóruhát. Persze ez elsőként az ünneplőben jelentkezik – ezért láthatjuk a századfordulón fényképezett és rajzolt parasztokat gyakran zsinóros öltözetben! –, hétköznapon még megmarad a vászoning és vászongatyá. (l. KRESZ im. táblái). Mire azután a köznapi paraszti ruházatban is általánosan elterjedhetne ez a fajta öltözet, akkorra viselete megszűnik és maga a gombkötőmesterség is kihalófélre jut.

Mindezekon kívül a gombkötőmunka jelentős szerephez jut a városi rendőrök, hajduk és hasonló közszolgálatban lévők öltözetében. Mellékelt, a múlt század végéről származó tablónkon, a gyalog rendőr őrsparancsnok kivételével valamennyi hivatalbéli zsinóros díszruhában szerepel (14. ábra).

KABÓK munkájából láttuk, hogy a zsinór- és sujtásdíszítés 1860–67 között élte virágkorát. Ezekben az években a Habsburgok elleni tiltakozásul a legszélesebb társadalmi körökben hordták a magyarosnak érzett öltözetet. A magyar díszruha újabb reneszánszát élte a milleneumi ünnepek időszakában, elsősorban az uralkodó osztály köreiből. A nagybirtokosok, vármegyei és városi előkelőségek erre az alkalomra magyaros díszruhát, ún. díszmagyart varrattak. De az ünnepi alkalom keltette divattól eltekintve a zsinórdíszítés ekkor már kiveszőben volt. TÖMÖRKÉNY ISTVÁN a század elején erről így ír: „A zsinór valahogy feleslegessé vált. Legelsőbb lefoszlott a télikabátokról. Azután a mellényről, ott a helyét a sok apró gomb foglalta el. Azután a kabátról maradt el, előbb az elejéről, később az ujjakról. Egyidőben lapos paszománt alakjában volt még a kalapokon is. Legtovább a nadrágon maradt meg... Így megvan még a népies fiatal legényviseletben.”²⁸

Miután a városi viseleti kultúra is megváltozott, így a gombkötőmesterségnek bealkonyult. Ismét TÖMÖRKÉNYT idézzük: „Jellemző a még nálunk élő egyetlen öreg gombkötőmester mondása, hogy az ő ipara manap már csak a rác papokból él.” – írja 1904-ben.²⁹ Valóban, a görögkeleti szerb papok még évtizedekig vásárlói voltak a szegedi gombkötőnek.

Századunk 20–30-as éveire esik tehát a szegedi gombkötőmesterség utóvirágzása. Ebben az időszakban a város vezetőrétege és az ún. középosztály

²⁷ TÖRÖK KÁROLY: Magyar alföldi népszokások V. Általános ösmertetés. Magyarországi képekben (1867) I. 296–297. Idézi KRESZ im. 213.

²⁸ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: A régi viselet (1915). Munkák és napok a Tisza partján. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1963. 478.

²⁹ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: A nép divatjai (1904). Munkák és napok a Tisza partján. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1963. 305.

viseleti divatja támasztott igényt a mesterség termékei iránt. Volt ennek különben országos jellegű divatáramlatnak – a magyaros hagyomány tisztelet, fölújítása mellett – némi nacionalista politikai színezete is. Jellemző, hogy a zsinórozást először a vitézi egyenruhákön karolták föl és a vármegyei, városi vezető személyiségek díszruháján vitték tovább. Voltak olyan jómódú hivatalnok- és iparoscsaládok, amelyek férfi- és nőtagjai ünnepen kizárólag díszmagyart hordtak. A bordó színű mentére aranszálból, a kék női mentére ezüstszálból készítették a vitézkötést. Egyidőben szokás volt a farsangi bálön magyarruhában megjelenni (pl. a pusztaszeri Árpád Egyesület által rendezett bálakon). Ez a divat persze csak egy szűk, módós városi rétegre korlátozódott.

A főispáni, polgármesteri, grófi díszmagyarral párhuzamosan a zsinór-díszítés egy másik vonalon is konzerválódott, az előbbieik szolgálainak: hajdúknak, uradalmi parádés kocsisoknak díszruháján. A szolgál-személyzet hasonló díszruhája mintegy kiegészítette az „előkelőségek” merev megjelenési hagyományát.

A 30-as években viszont szélesebb körben elterjedt az ún. lengyelkabát (derékban karcsúsított, nyakig gombolós télikabát, kis prém- vagy bársonygallérral), egyes tisztviselői munkakörökben és középiskolákban kötelezővé, egyenruhává tették a zsinóros öltözetet.³⁰ Így tehát részben a divat, részben a divattal is összefüggő öltözködési előírások, egyenruha-szabályok megnövelték a gombkötő szakma keresletét. Érdekes, hogy néhány ruhadarabhoz még ekkor is egy-egy sajátos zsinórdísz kötődött, így pl. a lengyel télikabátön leginkább az *dsóvédgű egykarikás* vagy a *háromkarikás horgolt slingrit* kedvelték. Ennek a kornak ruhadivatja azonban már nem tartozik a néprajz kutatási körébe, túlmutat vállalt feladatunkon, ezért csupán e rövid utalásokra szorítkozunk.

BÁLINT SÁNDOR – JUHÁSZ ANTAL

DIE KNOPFMACHEREI IN SZEGED

Die Knopfmacherei ist ein seit Jahrzehnten ausgestorbener Zweig der Kleinindustrie. Früher hatte dieses Handwerk in der bauerlichen sowie traditionell-bürgerlichen Trachtkultur seine Bedeutung. Darum ist es begründet, dieses Kleinhandwerk des Volkes nach volkskundlichen Gesichtspunkten zu untersuchen. Die Verfasser möchten folgende Aufgaben lösen:

1. die Analyse des geschichtlichen Quellenmaterials von Szeged;
2. die volkskundliche Schilderung des Handwerkes;
3. die Darstellung seiner Rolle in der Tracht der Stadt Szeged und ihrer Umgebung.

Nach dem Zehntelverzeichnis aus dem Jahre 1522 liegt die Annahme nahe, dass die Knopfmacherei schon einen blühenden Industriezweig des Mittelalters bildete. Die Knopfmacherinnung von Szeged gehörte nach der Türkenherrschaft zur Muttergilde von Léva, wurde aber im Jahre 1713 selbständig. Die Verfasser teilen im Rahmen ihrer Studie auch die handschriftlichen Regeln der Knopfmacherzunft aus der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, sowie die Preistarife (Limitationen) der Knopfmacher von Szeged aus den Jahren 1765 und 1803 mit. Im Jahre 1830 arbeiteten 8 Meister, 12 Gesellen und 10 Lehrlinge, im 1844 aber 14 Meister, 10 Gesellen und 5 Lehrlinge in Szeged.

Es wird auch eine Arbeit vom Knopfmachermeister Imre Kabók von Szeged unter dem Titel „Die Beschreibung der ungarischen Schnurverzierung” aus dem Jahre 1898 ausführlich besprochen. Nach dieser handschriftlichen Arbeit soll die Blütezeit der Schnur-

³⁰ Ezt a zsinóros öltözetet akkoriban *Bocskay-ruhá*-nak nevezték. Tisztviselőknék, internátusokban lakó diákoknak egyenruhává is tették. A táblákat H. Kiss Judit rajzolta, az 1—7. ábra fényképét Juhász Antal, a 8—14. ábráét Keszev Péter készítette.

tracht im vorigen Jahrhundert in die Jahre 1859 – 1867 gefallen sein, als das aufflackernde Nationalbewusstsein das ungarische Gewand mit Verschnürung in Mode brachte. Kabók schildert die verschiedenen Schnurverzierungen umständlich und schlägt die Verwendung dieser Verzierungsart in mehreren Industriezweigen (bei Schneidern, Kunstschlossern, Teppichwirkern usw.) vor um dadurch einen eigenartigen ungarischen Verzierungsstil zu gestalten. Leider sind seine Zeichnungen nicht vorhanden; es scheint aber wahrscheinlich, dass der Baukünstler Ödön Lechner in den 1880-er und 1890-er Jahren, als er in Szeged tätig war, aus Kabók's reicher Ornamentik geschöpft hat.

Die Volkskunde des Handwerks untersuchten die Verfasser auf Grund der Erinnerungen, der Arbeit und der Werkstatteinrichtung des letzten Knopfmachers von Szeged. Der Gerätevorrat und die Produkte wurden vom Museum der Stadt Szeged im Jahre 1965 gekauft. Der auch heute noch lebende Meister hat sein Fach von seinem Vater geerbt, der im Jahre 1914 infolge des Rückganges dieses Handwerks die Arbeit in seiner Werkstatt eingestellt hat. Das Knopfmachergewerbe von Szeged hatte in den 1930-er Jahren noch eine letzte kurze Nachblüte.

Die Verfasser unterscheiden die Knopfmacherei von der Bortenmacherei. Die spärliche Fachliteratur fasste die zwei verschiedenen Industriezweige als ein einziges Handwerk oder als zwei Zweige desselben Handwerkes auf. Die Knopfmacher von Szeged stellten Schnüre, Schnurbesätze und gestrickte Knöpfe für die ungarische Tracht her, die Bortenmacher aber verfertigten Zierfranzen, Quasten, gehäkelte Schrücke. Beide Handwerke arbeiteten für verschiedene Ansprüche und verschiedene Bedürfnisse der Gesellschaft und selbst ihre Werkzeuge waren verschieden. Die Knopfmacherei ist ein ungarisches Handwerk, die Statistiken der Industrie von Szeged für die Jahre 1830 und 1844 erwähnen „ungarische Knopfmacher“! Die später erschienene Bortenmacherei dagegen ist ein deutsches Fach. Alles in allem: Knopfmacherei und Bortenmacherei bilden in der Kleingewerbetradition von Szeged verwandte Fächer, doch zwei verschiedene Handwerke.

Die Verfasser machen uns ferner mit den Rohstoffen der Knopfmacher und mit den verschiedenen Arbeitsmethoden des Handwerks bekannt. In der Knopfmachereiwerkstatt von Szeged benutzte man fünf verschiedene Schnurmaschinen, durch diese wurden Rundschnur, Perlenschnur, Vierkantschnur, facher Schnur, Schnur mit Balkenbucht, Besatz usw. erzeugt (S. Tafel 1.). Die Schnurverfertigung als Handarbeit geriet in Vergessenheit, nur ihre Erinnerung lebt auch heute fort. Die Verfasser schildern die Arbeitsmethoden der Knopfmacher auch ausführlich (s. Abbildung 2 – 3.). Zu dieser Arbeit benutzte man eine Art Zwirn (ungarisch ‚sodrás‘), den man mit Hand, mit Hilfe des Zwirnbrettes oder auf dem Zwirnrad verfertigt hat (s. Abbildung 4. und 5.). Eine Grundarbeit des Handwerks, das Häkeln wurde von Frauen verrichtet; das Einfassband der Stiefel und „Schlingen“ anderer Art (ungarisch ‚slingri‘) bereitete man durch Häkeln. Das bekannteste Erzeugnis dieses Industriezweiges war die Schnurverzierung (ungarisch ‚vitézkötés‘), solche konnte man nur mit hervorragenden Fachkenntnissen und mit besonderer Gewandheit abspinnen (s. Abbildung 8.); auch ihre verschiedenen Arten haben eigene Namen. Die Schnurverzierungen für Männer- und Frauendolman (s. Tafel III.) wurden von Knopfmachern hergestellt, während die ebenfalls ‚vitézkötés‘ genannten Schnurverzierungen der engen „ungarischen Hose“ (s. Tafel IV.) von den „ungarischen Schneidern“ auf die Hose nach vorgezeichneten Mustern genäht wurden. Die Kunden der Knopfmacher von Szeged waren diese „ungarischen Schneider“ und die Stiefelmacher der Stadt Szeged und ihrer Umgebung.

Die Verfasser untersuchen ferner die Rolle der Knopfmacherprodukte auf der Bürger- und Bauertracht von Szeged. Nach Maria Kresz (Magyar parasztvisélet 1820 – 1867. Budapest 1956.) ist es bekannt, dass das blaue Tuchkleid mit Schnurverzierung am Anfang des XIX. Jahrhunderts im Gebrauch der Bauernbürgerschaft der Städte des Grossen Ungarischen Tieflandes allgemein wurde. In Szeged schrieben Verordnungen des Stadtrates die Bekleidung der Bürgerschaft – manchmal sogar nach Stadtteilen verschieden – vor. Der Schnurbesatz kam auch auf der Dienstkleidung der Bürgerwache von Szeged und auf der Uniform der Nationalgarde vom Jahre 1848 zur Geltung (s. Abbildung 9. und 10.). Das verschnürte Staatskleid hatte vor allem bei dem hohen Adel zur Zeit der Feierlichkeiten bei Gelegenheit des tausendsten Jahrestages der ungarischen Landnahme (1896) eine Renaissance. In den Jahren von 1920 bis 1940 beanspruchte die Trachtmode der führenden Persönlichkeiten der Stadt, des Komitats und des sogenannten Mittelstandes die Produkte der Knopfmacherei. Das war aber schon eine späte Nachblüte des Knopfmacherhandwerks in der Stadt Szeged.

A makói hagymatermesztés eszközanyaga

A Néprajzi Múzeum gyűjteménye 1964-ben a makói hagymatermesztés teljes eszközanyagával gyarapodott. (Ltsz.: 64.24.1 – 45) A hagymatermesztéshez kimódolt eme speciális eszközanyagnak a kialakulása természetesen nem egy adott időpont eredménye. A termesztés során beállott változások, így a nagyobb területen történő elterjedés – javarészt már piacra történő termelés – szükségszerűen új eszközanyag kifejlődését eredményezte.

Az egyes eszközök részletes ismertetése megkívánja, hogy egy pár mondatban vázoljuk a makói hagymakultúra kialakulásának néhány lényeges gazdasági és társadalmi körülményét.

Makón a hagyma- és zöldségtermelés több, mint száz éves múltra tekint vissza. A hagyomány szerint SZIRBIK MIKLÓS református lelkész hosszabb hollandiai tartózkodásából hazatérve kezdeményezte és népszerűsítette főleg hívei között a hagymának piacra történő termelését. Erről szólva írta 1836-ban megjelent munkájában: „... akinek 2–3 lántz veteményes földje van jó helyen, könnyebben él, mint a Sessiós gazda és szemlátomást gyarapodik. Termesztenek pedig veres és foghagymát sokat, ...de kivált gyökeres veteményeiről híres Makó. Az itt termő petrezselyem, zeller ... mind bőségével, mind szépségével, s jóságával elsőseget érdemel. ... a hagyma és a zöldség a piacokat, szóval az egész Alföldet és Bánátot előnti.”¹

Valójában a hagymatermesztés a 19. sz. második felében vett nagyobb lendületet, amikor országon belül a többi monokultúra kibontakozásával egyidejűleg az árutermelés itt is fokozottan tért hódított. Ezúttal a mezőgazdasági termelésben is újszerű jelenségnek vagyunk tanúi: nevezetesen a termelési ágak szakszerűsödésének, a speciálkultúrák kialakulásának.²

A mezőgazdasági árutermelés specializálódása új, magasabb szintet ért el. És ez nemcsak a nagybirtokot érintette, hanem elég kiterjedt körben a paraszti üzemeket is, ahol is az egyes kistermelők, mint pl. a makói törpebirtokosok, sőt agrárproletárok is valóságos monokultúrát építettek ki.

SZIRBIK MIKLÓS leírása szerint a makóiak veteményes kertjei, ahol a hagymát és köztesként a *gyökeret* termelték, Szuszogó, Lesi, Borjúvár, Szt. Lőrincz nevezetű határrészekén, valamint a Kotyogónak nevezett hely egy részén terültek el, sőt olykor a régi szőlőket is itt-ott kivágták és veteményes földek alá hasznosították.³ Erről ír Kőszeghy Ferenc az uradalom tisztartója is a ma-

¹ SZIRBIK M.: Makó városának ... különös leírása. Makó, 1926. 35. Csanádvármegyei Kv. társ. 6. sz.

² BÁLINT S.: A szegedi paprika. Budapest. 1962. 25 – 26.

³ SZIRBIK: im. 35.

ga felterjesztésében: „Szőlőjüket még most sem ültették be, csupán csak vete-ményes kertnek hagyták, a benne termő zöldség Dézsma alá vehetődné.”

A makói hagymatermesztés kezdeteire nézve semmi biztosat nem tudunk. Egyes 18. sz.-i végrendeletekben már történik említés hagymásföldekről és hagymamivelő eszközökről.⁴ A hagyomány szerint SZIBRIK MIKLÓS ref. lel-kész buzdította legelőbb a népet hagymatermesztésre, tanítását elsősorban hívei fogadták meg, „... mert tény, hogy a múlt század első felében jóformán csak református vallású polgárok foglalkoztak hagymatermesztéssel és ezt a termelést ..kálvinista foglalkozásnak nevezték.”⁵ Ez utóbbit ERDEI is megerősíti, aki szerint a törzsökös hagymatermesztők reformátusok, viszont a tormatermesztők katolikusok.⁶ Igazi lendületet a termelés akkor vett, amikor a legelők felosztá-sával a termelés a szántóföldre is kiterjedt. A két háború között már szántó-földi vetésforgóban termelik a hagymát, de nem a szántóföldi termények műve-lési módján, hanem teljesen kerti technikával. A hagymával együtt termesztett köztes termény a fehérgyökér és a sárgarépa. Mindkettő felváltja a nyáron érő hagymát és késő őszi fejlődik.⁷ A hagymatermesztésnek korabeli növekvő ará-nyait jelezte az a tény, hogy a hagyma forgalma az ország határain kívülre is kiterjedt.⁸ A hagymával beültetett földterület a 20-as évek elején évente átlag-osan 4–5 ezer k. hold föld volt, maximuma pedig elérte a 7 ezer holdat.⁹ A növekedés további szintjét és iramát az az adat mutatja, amely szerint az öt-venes évek elején a hagymával beültetett határbeli földterület 13 000 k. holdat tett ki.¹⁰

Kik is termesztették a hagymát? Az idevágó szociográfiai, gazdaságtör-téneti és termeléstörténeti munkák szerint a termelők túlnyomó többsége kis-haszonbérli volt és csak csekély hányada telkes gazda. A termelést kertekben, többnyire 1/2–1 holdas földön folytatták – írják 1922-ből.¹¹ Mindazonáltal a hagymás társadalmilag földjei holdszámát jóval meghaladó szinten helyez-kedett el. Egységük és különállásuk minden vonatkozásban kétségtelen és vi-tathatatlan volt. Legfőbb megkülönböztető jegyük bizonyos belsőbb és kriti-kusabb művelődés volt, ami őket a parasztság avant gardjává tette – írta ró-luk ERDEI FERENC.¹² ERDEI igazolta egyébként PETROVICS adatait is, tíz évvel később kimutatva, hogy Makó népességének 26,6%-a hagymatermesztő és ebből birtoktalan 60%.¹³ Ugyanő kategorizálta a hagymával foglalkozó parasztgazda-ságokat is, ami változatlanul hiteles ma is. Megállapítása szerint a hagymának a két világháború közötti nagybani, szántóföldi termesztésében a paraszti gaz-daságoknak három kategóriája vett részt, így:

1. a 25 k. holdon felüli gazdaságok, amelyek a mezőgazdasági termelés-nek minden ágával foglalkoztak, de nagyobb jövedelemre számítva, részes mű-velésben termesztettek hagymát is. A földnélküli hagymakertészek zöme is ezekben a gazdaságokban talált és kapott munkalehetőséget. A hagyma jöve-

⁴ Szegedi Levéltár. Végrendeletek.

⁵ PETROVICS Gy.: A makói hagyma. Makó. 1922. 11.

⁶ ERDEI F.: A makói parasztság társadalomrajza. Makó. 1934. 11.

⁷ ERDEI F.: A makói hagyma sorsa. 6. 11. Makó. 1936. (Rotaprint)

⁸ ERDEI F.: im. 1936. 4.

⁹ PETROVICS: im. 15.

¹⁰ SOMOS A.: A zöldségtermesztés. Budapest. 1955. 41.

¹¹ PETROVICS: im. 29.

¹² ERDEI: im. 1934. 21.

¹³ ERDEI: im. 1934. 11.

delme itt nem volt létkérdés, ezért ezek az üzemek a gazdasági válságokat is könnyen kibírták.

2. Az 5 holdas gazdaságoktól 25 k. holdasokig terjedően. A hagyma ezekben az üzemekben a fő jövedelmet jelentő termény volt. Mellette kiegészítésként egyéb terményt is műveltek, de a fő jövedelmet a hagymától várták: a létszükségletet az egyéb mezőgazdasági termény biztosította, meggazdagodásuk forrása azonban a hagyma volt.

3. A hagymatermelők zömét a hagymát művelő kertészek adták, némelyik törpe kis birtokkal is rendelkezett. A hagymatermeléshez szükséges felszerelés és szaktudás, valamint a bérelt hagymaföld volt az alapja ennek a termelői kategóriának. Ezek érezték meg legjobban a válságokat is.

A nagybani hagymatermelésnek kiemelkedő szerepe volt Makó társadalmi és anyagi fejlődésére. Makó legfontosabb kiviteli cikkeként olyan hírnevet szerzett és jólétet adott termelőinek, amelyet a többi mezőgazdasági termények meg sem közelítettek. A mezőgazdasági népesség széles rétegeit tartotta el.

A hagymatermelés a legbelterjesebb művelést kívánja meg, ilyenformán a termelési kultúra magasabb foka különbözteti meg a hagymakertészeket a földművelőktől. Mozgékonyak, a maguk esze után járók, több kritikával fogadják el a civilizáció vívmányait.¹⁴ A két háború között is lényegesen és előnyösebben különböztek minden más makói társadalmi csoporttól és minden más alföldi földművelő rétegtől. Öntudatosabbak, törekvőbbek és vállalkozóbbak, egyben pedig ellenállóbbak, bizalmatlanabbak és nehezebben szervezhetőek voltak — ahogyan ezt ERDEI a szociológus szemével látta.¹⁵

A hagymakertészek gazdaságilag nagyjában — egészében véve a birtokos parasztság felett állottak. Jellemző mozzanatként még ma is emlegetik, hogy a két háború között öltözködésben, ruházkodásban a hagymás és iparos leány között semmi különbség nem volt.

Különállásukat a kapás művelésben is megtartották, például egészen más eszközanyagot használtak.¹⁶ Gazdaságaikban, kertészetükben minden hozzáférhető fejlettebb termelő módszer és gép alkalmazásra került: a hagymatermelésben sok ügyes helyi találmányt használtak.¹⁷

A hagymatermesztés nem korlátozódott csupán Makó városának a határára, a vonzó példa követésre talált a környező községekben is. Vizsgálódásunk azt bizonyítja, hogy a termelés azokban a községekben vált virágzóvá, ahová makói hagymás családok települtek ki (pl. Tótkomlós), vagy ahol közvetlen példájuk hatására a termelési technikát a közeli községek is átvették (pl. Apátfalva). Ma a makói hagymatermesztési körzethez a következő községek tartoznak: Földeák, Mezőhegyes, Magyarbánhegyes, Apátfalva, Tótkomlós, Ambrózfalva, Kiszombor, Csanádpalota, Mezőkovácsháza, Ó- és Újszentiván, Orosháza, Algyó, Újkígyós, Csorvás, Deszk, Szőreg, Battonya.¹⁸

A zöldségtermelők, illetve a hagymakertészek 1910-ben egyesületet alakítottak. Ekkor létesült a Makó és vidéke Hagymatermelőinek és Zöldségtermelőinek Egyesülete. Ez az egyesület az első világháborúban felbomlott, és csak a harmincas évek elején szerveződött meg újra. Eladdig a hagymatermelők minden szervezet és érdekvédelmi egyesület nélkül a kereskedők önkényé-

¹⁴ ERDEI: im. 1934. 7.

¹⁵ ERDEI: im. 1934. 4.

¹⁶ ERDEI: im. 1934. 11.

¹⁷ ERDEI: im. 1934. 45.

¹⁸ Adatok a Hagymakiviteli Egyesület Szállítási könyvéből.

nek voltak kitéve. 1935-ben építették meg városukban a reprezentatív székházukat, az ún. Hagymaházat, amelynek feladata volt rendezvények és táncmulatságok, közgyűlések és a termelést elősegítő előadások számára helyet adni. A termelés szervezettebbé és jobbá tételében jelentős szerepe volt az 1930-ban megalakult hagymakisérleti és nemesítő telepnek, amelynek első vezetője Márton József vegyész mérnök volt. Sok más mellett ERDEI FERENC idevágó munkásságát is ki kell emelni, aki hazai és külföldi tapasztalatainak felhasználásával mind a nemesítésben, mind a termelést és kereskedelmet elősegítő tevékenységben tűnt ki.

Itt előljáróban kell megemlíteni azt a gazdag szakmai és publicisztikai irodalmi anyagot, amely Makó és környékének a hagymatermelésével foglalkozik. Mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban hazánkban kevés monokultúras természetvénye van olyan szakszerűen és sokoldalúan feldolgozva, mint a makói hagyma. Felsorolásunkban ERDEI FERENCNEK A makói hagyma c. tanulmányát kell kiemelni, amely a szerző németországi, svájci és hollandiai tanulmányútjáról és az országban ez irányban végzett kutatásairól íródott 1934-ben. A termesztés vonatkozásában igen hasznos MÁRTON Györgynek két tanulmánya: A makói hagyma termesztése (Makó, 1927.), és az Apró- (dug) hagyma osztályozása és szárítása Makón (Makó, 1926.). PETROVICS György A makói hagyma (Makó, 1927.) c. tanulmánya rövid visszatekintést ad a helyi hagymatermelés kialakulásáról. A hagyma értékesítésének és az értékesítés megszervezésének problémáiról szól főképpen. SOMOS ANDRÁS Zöldségtermesztés (Budapest 1955.) c. tankönyvének 43–44. lapján, mint jelentős monokultúrát ismerteti a hagymát, és kitér a történeti előzményekre is. A hagymások társadalmi értékelését ERDEI FERENC írta meg A makói parasztság társadalomrajza (Makó 1934) c. munkájában.

A vöröshagyma termelése ásás, szántás

A kerti művelésben termelt növények alá a talajt a közelmúltban kevés kivétellel országosan is — ásással készítették elő.¹⁹ Makón még a múlt század utolsó évtizedeiben is, amikor pedig a hagymatermelés már nagyobb lendületet vett — a hagyma földjét *alája ásták*. Még ma is az ásott talajt mondják jobbnak, mert az ásás után kevesebb a gaz. A földnek az előkészítését hagyma alá Makón ősszel kezdték meg. Az ásás a szegény földműves osztály téli kenyérkeresete volt, a makói napszámosok ősszel holdszám ásták a hagymaföldeket, rendszerint három-négy ember fogott össze ehhez a munkához. Nem mondták valami jó keresetnek, csak azért volt jó, hogy az ember otthon ne maradjon és mégis megkeresse a kenyérnek valót. A mai 80 éves szegény emberek így emlékeznek vissza: „Szegény emberek nehezen éltek, sok gyerek volt nálunk, mi is voltunk egy jó sárga tállal. Már este mindig vártuk apánkat, hogy mikor jön haza az ásásból, mert hozott magával ásás közben talált földimogyorót.”

Egy ember ásási teljesítménye elsősorban a föld minőségétől függött. Az elhanyagolt, tarackos földből nem lehetett egy nap 40 □ ölnél többet felásni, a tiszta, de kötött talajból 70–75 □ ölet is meg tudtak forgatni, sőt tiszta, porhanyós talajból egy jóerőben lévő ember még 220 □ ölet is felásott. A mun-

¹⁹ GYÖRFFY I.: Földművelés, ásás, kapálás. MN. II. 159. BOROSS M.: A kecskeméti homoki zöldségtermelés. Ethn. LXXIV. (1963) 217.

kához használt ásó régebben a kovács által készített ún. *kovácsásó* volt, amelyet nehézsége miatt a századfordulón a gyári készítmények váltották fel. A gyári ásó súlya 0,60–1 kg volt, ennek köpűjébe még nyelet faragtak. A kötöttebb talajon dolgozók az ásó nyelére kengyelt szereltek. Az volt a jó nyélmagasság, amelynél a nyél a mellen felül ért.

A hagymaföld szántását feltétlenül a nagyobb arányú termelés és a jobb ekék elterjedése eredményezte. Mióta Sack eke van, azóta szántanak.²⁰ „Amikor nagyobbban termeltek, akkor már a hagymakertészek közösen béreltek uradalmi földeket, ott gőzekével szántattak.” „Mikortól a hagyma jelentős termény lett a világpiacon, akkortól már lóval szántottak”. A szántás mélysége általában 8 coll volt,²¹ de voltak a határnak olyan elhanyagolt részei, ahol még ilyen mélyen sem lehetett szántani, mert vigyázni kellett, hogy nagyon sok *eleven* föld ne kerüljön felülre, mert azt a hagyma nem szereti, ugyanakkor nagyon ügyeltek arra is, hogy pár centi eleven föld mégiscsak felül kerüljön. Túl sok eleven föld ártalmas, mert a hagyma csak a táplált és a tört földben növekedik jól, és a vastag eleven földbe nem tud jól belekapaszkodni: íme ez a termelési tapasztalat, mint a sekély szántás egyik oka.

A hagyma alá kétszer szántanak, egy nyári ugarolás és egy őszi mélyszántás szükséges. Alászántani mindig ősszel kell, hogy télen a fagy szétszíjja a földet, tavasszal már csak elboronálták az őszi szántást.

A gyűjteményünkben lévő hagymaásó:

1. Ásó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.1. Lapja gyári, súlya 70 dkg. Felerősítése köpűs, nyele gömbölyűre faragott. H.: 130 cm. Lapjának hossza: 34 cm.

Földsímítás, gereblyezés, boronálás, hengerezés

A föld elsímítására az ásott talajnál a *gereblyét*, a szántott talajnál a *fogast*, *lánc-* és *tövishoronát* használták. A gereblyét a kováccsal készítették, mert az *súlyosabb fejú* és *szélesebb fogású* gereblyéket tudott készíteni.

A kézfogas háromszögletű vagy trapézalakú. Emberek húzták nyakló segítségével. A fánál általában húsz kovácsolt vasfog állott ki.

Az elvetett feketemagot és dughagymát is tövishoronával *húzták simára*. A tövishoronát jobbra picaon vásárolták kiszombori földnélküli parasztoktól, akik azt tavasz felé készítették, amikor a galagonyában a nedvkeringés megindult. Ezeket és az egy méter hosszú kézhengereket a makói picaon is árusították. Ezt is – mint a kézi fogast – férfiak húzták nyaklóval. (1. ábra)

Az egy fából faragott kis kézi hengerrel az elvetett feketemagot és a gyökermagot hengerezik meg. A tél annyira megporhanyítja a földet, hogy hengerrel kell megtönni, megnyomni, hogy túlságosan laza ne maradjon és a nedveséget tartsa. Ha száraz vagy *erős* a talaj, akkor a rászertelt ún. *terhelővályúba* helyezett rögökkel nyomatják meg. Általában a helyi bognár készíti (2. ábra).

Gyűjteményünkben lévő darabok:

2. Gereblye. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.2. Feje vasból kovácsolt, kilenc fogat a laposra elkalapált vasrúdba szegecsekkel erősítették. Nyeléhez köpűsen kapcsolódik. Nyele természetes, hántolt faág. H.: 152 cm. Fej h.: 44 cm. Fog h.: 8 cm.

²⁰ PETROVICS: im. 30.

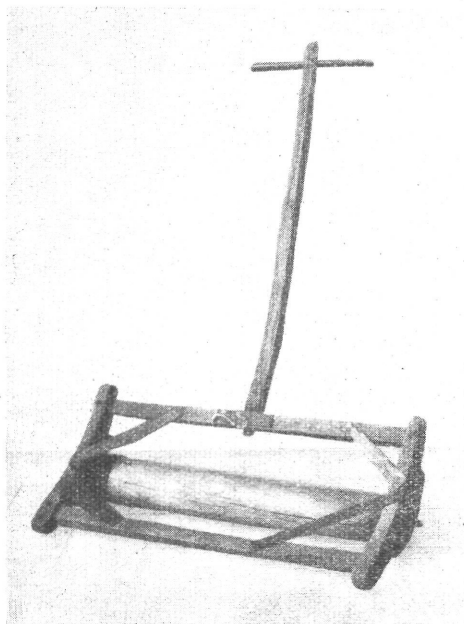
²¹ PETROVICS: im. 30.

1. ábra. Kézihúzású tövisboronavásárlás. F. 187103.

3. Kisborona, *tűsök borona*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.34. Galagonya tűskéből készült: a galagonyának a szárait két farúd, ún. *boronafa* közé szorították és végeit gúzzsal, a köztes távolságot pedig drót vagy vesszőnyolcásokkal erősítették meg. Még ma is használják a feketemag földjének megmunkálásához. H.: 105 cm.

4. Kézihenger. Makó, Csongrád vm. (Szilágyi Imre makói hagymakertész tulajdona.) Keményfából készült, keretét átlósan vasalás erősíti. Helyi bogárnár készítette kb. 60 éve. H.: 135 cm. A henger keretének szélessége 88 cm, átmérője 42 cm.

2. ábra. Kézihúzású henger. F. 195832.

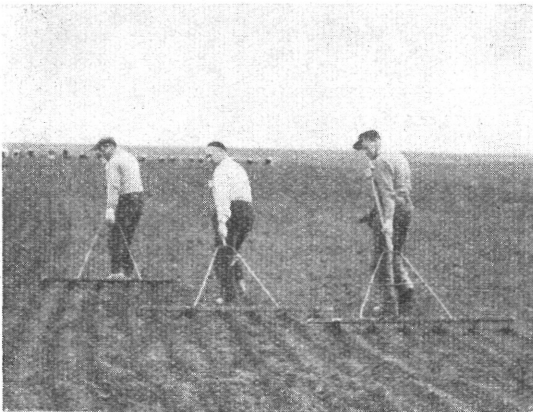
A hagyma sorának kijelölése. Utaló

A hagymaültetés a sorok kijelölésével kezdődik. A soroknak külön eszközzel való kijelölése a kapás kultúrákban igen régi eredetű és azt lehet mondani, hogy minden ilyen növényhez kapcsolódik. Például a kukoricával kapcsolatban a sorolónak az első ajánlását egy német szaklapban találjuk meg 1762-ből.²² A századfordulón, amikor a

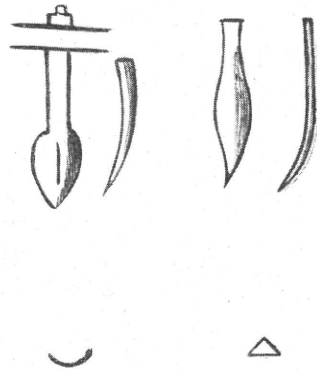
²² BALASSA I.: A magyar kukorica. Budapest, 1960. 130.

kapások termelése a szántóföldön tömegessé válik, a gazdasági írók egyre inkább ajánlják, mert a kapáló ekének a használata csak a sorolónak előzetes beiktatásával lehetséges.²³ (3. ábra)

Makón az utalónak többféle típusával találkozunk. A legrégebb és legáltalánosabb az a típus, amelyiknek a feje és foga keményfából készült, nyelén keresztbeálló fogóval. Ezeket a fából készült utalókat minden ügyeskedő hagymakertész el tudja készíteni. A két háború között kerültek használatba a fafejú és vasfogú utalók, amelyek hamarosan kedvelté és elterjedté váltak, mert igen jól hasították a földet. Az utaló fogait a kovácsok készítették a kertészek útmutatása alapján.

3. ábra. Hagymaföld jelölése utalóval.
F. 187073.

4. ábra. Vasból készült utaló fogainak típusai elől és oldalnézetben

Az utalók lehetnek 4–6–7–8 fogúak. A fogak száma attól függött, hogy milyen erőben volt a hagymakertész. Aki bírta erővel, az többfogút vett, így haladásabb volt a munka, mert nem kellett olyan sokat forgólni. Makón a fogak egymástól való távolsága 8–10 coll között van. A hagymát az egyes sorokban 3–5 collos távolságra rakják le egymástól. Itt nem lehet a hagymát *sűrűbbre rakni*, mert a föld itt hevesebb, mint pl. Mezőhegyesen; ha Makón *sűrűbbre rakják*, akkor a hagymaföld *befullad*. A fogak beállításához mércét használnak, ennek a beosztása a coll mértékét követi. A mércét a legtöbb hagymakertész maga készíti el, takarékoságból is, hogy ne kelljen a boltban vásárolnia. A mércét mindig kiviszi magával, mert megesik, hogy kilazul az utaló foga és akkor újra állítani kell.

Az utalónak fogmintául Schöberl György helyi kovácsa mintái szolgáltak. (4. ábra)

5. Utaló. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.3. A puha fejbe hajlított lándzsa élben végződő, felül anyacsavarral megerősített fogakat találunk. A nyél két ágban kapcsolódik a fejhez.

²³ BÁLINT im. 49.

Hagymarakás

A *hagymarakás* rendes ideje március derekától március utoljájáig terjedt. Ha az idő megengedte, megtörtént, hogy a munka április elejéig is kitolódott, de ezt már a hagymakertészek későinek tartották. A hagymarakás előtt elfogásolták és elsimították a földet. Az elrakásra kerülő dughagymát rakás előtt gondosan átrostálták és osztályozták, hogy azok egyenletesen kerüljenek a földre. A nem tiszta hagyma csak hátráltatta a munkát. Régebben a földre szánt dughagyma mennyiségét nem kilóra mérték, hanem ún. *vékás kiskaskával*, ami a századfordulón 32,5 liter volt, később pedig a könnyebb számíthatóság miatt 30 liter. Így Makón az ún. második nagyságú dughagymából 100 □-öltre 1 véka volt előírányozva. Ezt a mennyiséget a gyakorlott kertész egy nap alatt *duggatta* el. A dughagymát zsákokban kocsin vagy talicskán vitték ki a földekre. Munkaeszközöket a rakáshoz nem használták, így itt csak egypár ruhaneműnek a bemutatására vállalkozhatunk, amelyeket a hagymarakásnál öltöttek magukra, illetve amelyekkel ruházatukat kiegészítették. (5. ábra)

A ruhaneműeknek a használatáról még megjegyezhetjük, hogy kötő nélkül nem lehetett meg a kertész, szüksége van rá, mind a hagymarakásnál, mind pedig a gyomlálásnál.

A hagymarakás régebben úgy folyt, hogy az egyik kézben tartották a vetni való hagymát, a másikkal pedig rakták, *leduggatták*. A makói határban tapasztalat szerint csak a másod és harmadosztályú dughagyma ültetése volt célszerű. A lerakás után, ha az időjárás hidegre és esőre fordult, ez is hamar *kibördösödött* és ezen már az előzetes gondos téli szárítás sem sokat segített. A hagymarakásnál és szedésnél négy-négy sort *visz* egy-egy hagymarakó, amit *előnek* hívnak. A sorokon térden csúsznak végig, és egy-egy marék hagymát szórnak ki a kötőjükből, amit aztán két kézzel *duggatnak le*. (6. ábra.)

5. ábra. Hagymakertész
duggatáshoz öltözve. F. 187075.

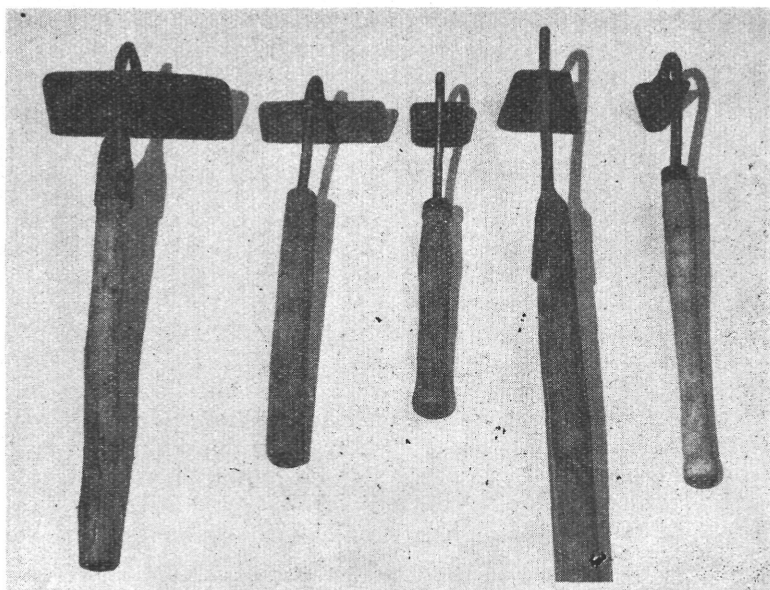
6. ábra. Hagymarakás. F. 187086.

6. Térdvédő, *térqyelő*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.29.1–2. Elhasznált roszsz zsák, vagy más erősebb rongydarabokból készült téglalap alakú textília, négy sarkán kötő. A hagymát ugyanis térdelve rakták, és hogy a térdük ne nagyon hűljön át, a fenti térdelővel védték. Mérete: 20×35 cm.
7. Érmelegítő. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.30.1–2. Elhasznált gyapjúszvetternek az ujjából készült, amelynek mindkét végét elszegték és a hüvelykujj számára külön ujjat varrtak rá. Csak az asszonyok használták a hidegben, hogy a kezüket az áthűlésből óvják. H.: 15 cm.
8. Hagymarakó kötény, *konyhakötő*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.31. Kékfestő anyagból készült, téglalap alakú kötény, amely a derék vonalát három bevarrással hangsúlyozza. H.: 74 cm. Sz.: 73 cm.

A hagymasorok köztávolságainak lazítása, a kaparás

Az *elrakott* hagymaföldet két-három hét múlva *kaparták* meg először. Aztán aszerint, kinek milyen volt a földje, elhanyagolt, gazos, vagy tiszta, *dolgozta meg* még háromszor és négyszer is. Szedés előtt minden esetben még ki-
gyomlálták a hagymát, hogy a tiszta földben könnyebben menjen majd a munka. Ha a hagyma elérte a közel 4 cm-es átmérőt, többet már nem kaparták, mert félték, hogy könnyen megsérül. Az ilyen hagyma már nem piacépes, mint mondták: az csak *kihányás*.

A hagymakaparáshoz használt *sor- és közlazító kaparók* formájában több változatot találunk (7. ábra). A legrégebbek még kovásoltvasból készültek, élük 8 cm hosszú volt, sarkuk hegyes. A munkát velük nehézkesnek mondják, de maguk a sarkak is *sikertelenek* voltak, mert ha nem ügyeltek eléggé, könnyen megsértették a hagymát. A későbbi leegyenésített kaparók már jobbák voltak,

7. ábra. Hagymakaparók. a) Ltsz. 64.24.14. b) 64.24.15. c) 64.24.18. d) 64.24.13. e) Foghagymakaparó. Ltsz. 64.24.21.

de a hosszú nyél ennél a formánál sem volt jó, így sem lehetett a hagyma épségére eléggé vigyázni. Mintegy 40 évvel ezelőtt kezdtek a kaparót elrontott kaszapengedarabból készíteni, ma a legbecesebb és legsikerültebbek fűrészlapból készülnek. A kaparóval általában térdelve dolgoztak, azért volt oly rövid a nyele. Az első kaparást mindig térdelve csinálták: amikor a szár még kicsi, akkor haladós vele a munka, amikor a szár növekszik, már csak hajolva lehet vele dolgozni. A közöket szokás szerint június végén kaparják utoljára, de már úgy, hogy bal kézzel a hagyma szárát elhajtják és jobb kézzel dolgoznak.

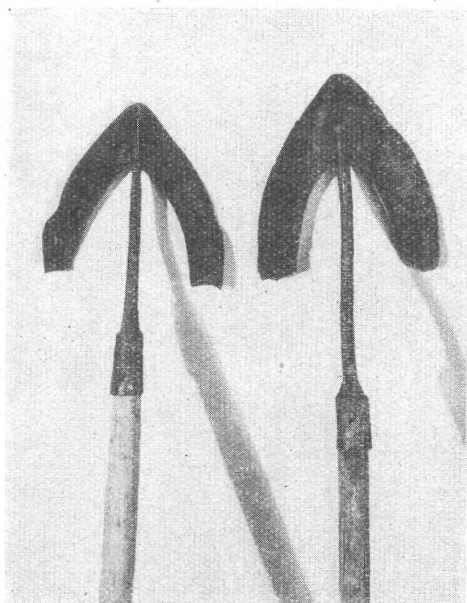
A gyűjteményben lévő kaparók:

9. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.13. Lapja szabálytalan téglalap, T. J. névjellel, felerősítése köpús. A nyelet a laphoz libanyakszerűen meghajlított szár köti. Nyele természetes faág. Nyél h.: 133 cm. Lap h.: 14 cm.
10. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.15. Éle téglalap alakú vaslemez, felerősítése az előbbiekhöz hasonló. H.: 46 cm. Lap h.: 13 cm.
11. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.16. Éle rombold alakú, felerősítése köpús. H.: 54 cm. Lap h.: 9 cm.
12. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.17. Lapja nyújtott négyszög, felerősítése köpús. H.: 34 cm. Sz.: 7 cm.
13. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.18. Téglalapalakú vágóélhez nyakszerűen meghajlított gömbvas kapcsolódik. Nyele esztergályozott. H.: 34 cm. Lap h.: 7 cm.
14. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.19. Lapja nyújtott négyszög, melyhez libanyakszerűen meghajlított köpűrész csatlakozik. Nyele esztergályozott. H.: 32 cm. Él h.: 6 cm.
15. Hagymakaparó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.20. Éle téglalap alakú, felerősítése az előbbihez hasonló. H.: 18 cm. Él hossza: 7 cm.
16. Hagymakaparó. Apátfalva, Csongrád vm. Ltsz.: 53.125.20. Éle téglalap alakú vaslemez, mely körmetszetű fenyőfa nyélhez illeszkedik, kihegyezett vaspálcika segítségével. H.: 37 cm. Lap hossza: 9 cm.

Hagymasorok lazítására használt eszköz

Míg a különböző kézi, a kapálókéhez hasonló földlazítók nem jöttek használatba, addig a hagymasorközét is kaparóval lazították. De sokkal célszerűbb eszköznek bizonyultak a különféle kapákhoz hasonló földlazítók, amelyek elkészítésében és megtervezésében a hagymakertészek és kovácmesterek közösen fáradoztak. A ma használt kézi ekekapának az ún. *dikkelő*nek az őse egy nyélre szerelt szárnyas kapa volt, amelynek a neve *fecske* a formájáról, *csuszujka* a munkamódjáról. Nevezik még *bélának* is, mert egyeseknél a jó munkatárs szerepét töltötte be. Az előbbieknél haladósabb volt, mert egy ember egy nap alatt 3–4 kislánc földet is meg tudott vele munkálni. Élét kovács készítette a hagymások útmutatása szerint. Múzeumunkban két változatát is megtalálhatjuk. Az egyiknek az éle lapított V alakú, a másiknál a V formának a két éle felhajtott, abból a célból, hogy a hagymát ne sértse meg. A két változat leltári száma 64.24.4 és 64.24.5. (8. ábra).

Máig használt leghaladósabb és legkedveltebb földlazító Makón a kézi ekeka, az ún. *dikkelő*. Elnevezésének magyarázatát csupán BÁLINT SÁNDOR Szegedi tájszótárában találjuk meg. Ezt írja róla: „Ekére emlékeztető szárva-

8. ábra. Szárnyas földlazítók.
a) Ltsz. 64.24.61. b) 64.24.62.

9. ábra. Csörgőkorsó.
Ltsz. 64.24.25.

nál kézbe fogható, keréken járó kapa, amely az újabb évtizedekben terjedt el.”²⁴ A helyi hagyomány szerint a *dik* szó cigány eredetű. A hagymakertészek földjükre menet a cigánysor előtt haladtak el, a cigányok a számukra szokatlan eszközt látván azt mondták, hogy *dik sum*.

Módosabb hagymakertészek kezdték el csináltatni a helyi kováccsal, eleinte sokan vonakodtak használatától, de látván jó munkáját, hamarosan általánosan elterjedté vált. Kivitele az idők folyamán módosult, fejlődött. Az első típusnál a végőlet a szárhoz szegecselték, ami hátrányos volt, mert a szegecs *tölték* a földet. A későbbi formáknál a kést hajtották fel 90°-ra, a szegecselés így már oldalra került. A kések beállításakor elől került a rövidebb és hátul a hosszabb. Mind a mai napig a gyáripar nem készít dikkelőt, a helyi gyártmányok a hagymamunka igényeinek tökéletesen megfelelnek.

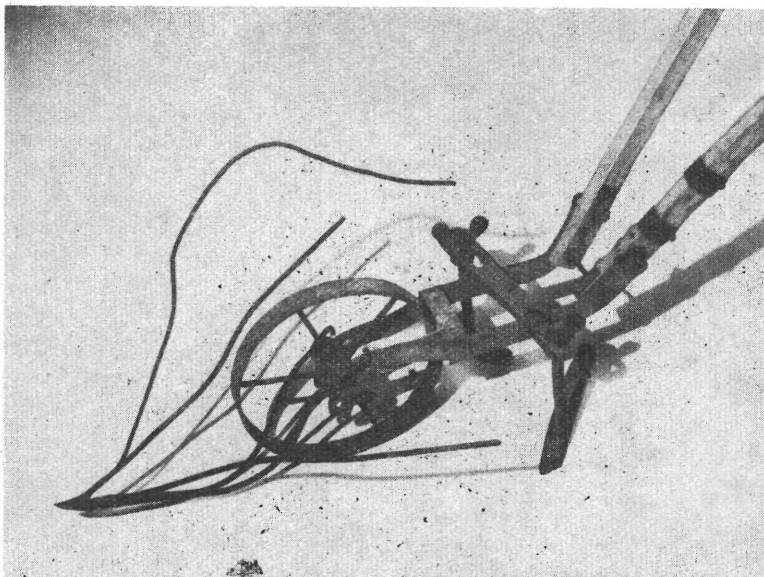
Némely hagymakertész a dikkelőre drótból készült szárhajtót szerel, ez azonban a kertészek többségének a véleménye szerint nem válik be, ugyanis amikor már ilyenre szükség lenne, a megnövekedett hagymaszárak közé úgy sem lehet bemenni. (10. ábra)

A dikkelő teljesítménye a régebbi lazítóknál lényegesen jobb és gyorsabb, 5–8 kislánc földet tudnak vele megtisztítani naponta.

Az ekekapák használata módosított a hagymasorok elhelyezésén. Míg nem használták ezeket, addig a hagymát a földön keresztbe rakták. A kapálóeszköz használata következtében a földön hosszában raknak, így kevesebbet kellett fordulniok, ez meggyorsította a munkát.

Nagyobb területen elterjedt a hagymakertészetben a lóvontatású kapáló-

²⁴ BÁLINT S.: Szegedi tájszótár. Budapest. 1957. II. 584.

10. ábra. Kézi ekekapá, *dikkelő* szárhajtóval. Ltsz. 64.24.6.1. 64.24. 6.2.

eke. A sorban való rakás és az ekekapázás szorosan összefügg egymással. A lóvontatású ekekapának magyarországi elterjedéséről BALASSA IVÁN ad jó összefoglalást.²⁵ A hagymasorok lazításához is formában és típusban ugyanolyan ekekapát használnak, mint a kukoricához, csak itt a vágóéleket cserélik. A sorok között, ami a kukoricánál 28 – 30 cm-t tesz ki, 50 cm-esre szélesítik, ellenben, hogy veszteségük ne legyen, a 15 cm-es tőtávolságot szűkítik le 8 – 10 cm-re. Lényeges még, hogy a kapálókének a fecskéfarkos élét felpöndörítsék, így kímélik meg a hagymát.

A hagymakapáláshoz elengedhetetlen a jó ivóvizet frissen tartó korsó. A kívül-belül mázatlan korsókat Makón készítették, mázt csak a szájánál és az ivórésznél alkalmaztak. Különböző nagyságban készültek, a kertészcsalád számától függően vásároltak kisebbet vagy nagyobbat. (9. ábra)

17. Kézi ekekapá, *béla*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.4 és 64.24.5. Kovácsolt vasból készült földlazító eszköz. A nyélhez kapcsolódó gömbvas szárat két szöggel a V alakú test közepéhez nittelték. Hossza: 175, illetve 168. Élhossza: 23,5, illetve 21 cm. Az élek egymástól való távolsága 9, illetve 18 cm. A két eszközt összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a hajlított élű nagyobb közt munkál meg, mert alkalmazása során nem kell attól félni, hogy a hagyma esetleg mesérül.

18. Földlazító, *dikkelő*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.6.1 és 64.24.6.2. Szarvánál kézben fogható, egy keréken járó két késű kapá, melynek vágóélei egymásra merőlegesen a tengelyre vannak szerelve. A keréktengelysróffal leszorítható, azért, hogy a hozzá kapcsolható gömbvasból készült szárhajtót rá lehessen szerelni. Szarv h.: 118 cm. Egyik kés hossza: 19,5 cm. Másik kés hossza: 10 cm.

²⁵ BALASSA: im. 179 – 181.

19. Korszó, csörgőkorszó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.25. Égetett anyagból készült. Mázás, hullámvonalas és félköríves, stilizált levélmintás díszítéssel. M.: 37 cm.

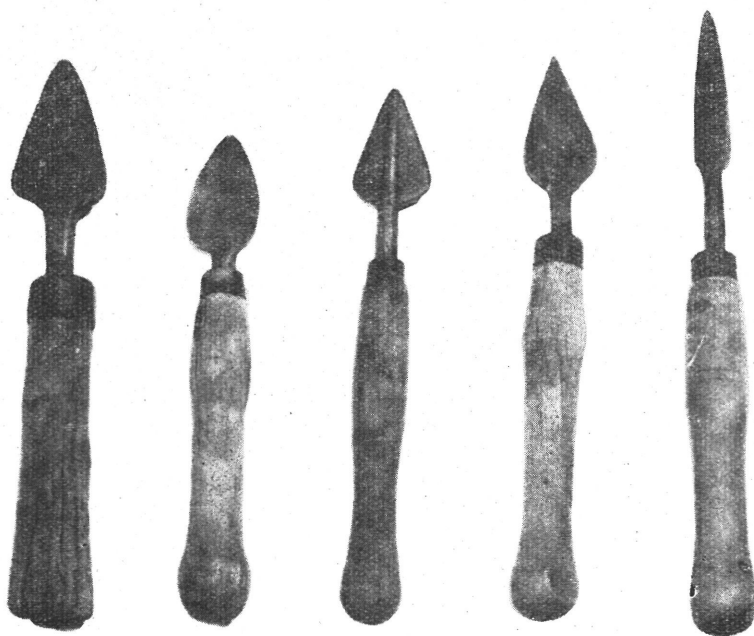
Vöröshagyma kiszedése. Hagymaásó

A vöröshagymát aratás után, augusztusban szedik, az érés ideje természetesen a föld minőségétől is függ. A homokos, hamar melegedő földben előbb érik, a hidegebb agyagos talajú földeknél várni kell, míg a hagyma szára elszárad. A hagymánál a szár növése Szt. Iván napig tart, július 24-ig, aztán már *megy a szár a hagymában*; azt tartják, amilyen nagy a hagymának a szára, olyan nagy lesz majd a feje is, mert a szár növekedésének a megszüntével *megy a szár a fejébe*, persze csak akkor, ha a *köd el nem csapja*.

A vöröshagymából 25–30%-kal többet lehet szedni, mint a fokhagymából. Még a különlegesen jó ásóval is 3–4 nap kell 100 □-öl felszedéséhez.

A beérett vöröshagymát régebben kis faásóval szedték ki. Formára nézve ez egyszerű kis lapátalakúra faragott keményfa készség, könnyű talajon a munka haladás is volt vele. Később kovácsok készítettek rövidnyelű, vaslapú és fanyelű ásókat. A legrégebb vaslapú hagymaásó — úgy mondják — 60 évvel ezelőtt készült. Lapja szabálytalan háromszögletű kovácsolt vas, nyele bükkfából faragott. A későbbiek már módosultak, hegyükkel kifelé álló szív alakú, vaslapú ársórészük van, melynek egyik fele alig észrevehetően homorul. Az ásólap négyzetmetszetű vasszár, kihegyezett végével kapcsolódik a nyélhez. A nyél a későbbieknél esztergályozott, ásó felőli végét vasgyűrű erősíti meg.

Az első típust 1945-ig használták. Ez az ásólap nehézkes volt, széles és

11. ábra. Hagymaásók. a) Ltsz. 64.24.7. b) 64.24.9. c) 64.24.10. d) 64.24.8. e) Foghagymaásó. Ltsz. 64.24.12.

12. ábra. Vöröshagyma kiásása. F. 132530.

rövid. A második típust 1955-ig használták, éle nyújtottabb volt az előbbinél. 1955-től főleg foghagyma kiszedésére használták a harmadik típust, amelynek hosszú hegyes éle kiválóan alkalmas a gyors munkára, de csak gyakorlott kézbe való, mert könnyen megsérti a hagymát. (11. ábra)

A hagymaszedés szeptember derekáig is megtart. Rendszerint három sort *hajt* egy ember. Kisásóval annyit szednek fel belőle, amennyi a markukba befér, aztán a szárát lecsavarva dobják csomókba. (12. ábra.) Itt a hagyma megszárad, száradás után dözsöléssel a felső piszkos héját *lerúgja*. A csomókból *kiskaskákba* szedik fel a hagymát, ez egyben mérték is, mert három kiskaska egy zsák hagymát tesz ki. A *kaskákat* cigányoktól vásárolják.

A múzeum gyűjteményében az összes hagymaásó típusok megtalálhatók. Az ásókat kronológiai sorrendben közöljük:

20. Hagymaásó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.7. Lapja háromszögletű. Két éle kalapált. Nyele természetes faág, melybe a lap szárát a nyélen átverték és az ásó felőli részét vaskarikával szorították le. Használata az első világháborúig tartott. H.: 34 cm. Vaslap h.: 10 cm. Sz.: 7 cm.
21. Hagymaásó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.9. Lapja szívalakú kovácsolt vas. Nyele esztergályozott keményfa. A lapnak a nyélhez való felerősítése azonos az előbb ismertetettel. Használata a 20-as évek elejére korlátozódik. H.: 29,5 cm. Lap h.: 6,5 cm. Sz.: 5 cm.
22. Hagymaásó. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.10. Kovácsoltvas levéalakú élének a hátlapján barázda. Esztergályozott nyelén vésett B névjel. A 20-as évek végén használták, de csak erős talajon, ezért a hátlapon a barázda erősítés. H.: 32 cm. Lap h.: 7,5 cm. Sz.: 5,5 cm.
23. Hagymaásó. Makó, Csongrád v n. Ltsz.: 64.24.8. Éle levélszerűen homorított hegyben végződő vaslap. A 30-as években használták. Könnyítette a munkát a lapjának homorúsága, mely a hagyma alakjához igazodott.

- Ugyanezt a típust képviseli a gyűjteményben lévő 53.125.19 ltsz.-ú Apát-istvánfalváról (Csongrád vm.) származó hagymaásó. H.: 33 cm. Él h.: 9 cm. Sz.: 5 cm.
24. Hagymaásó, *foghagyma ásó*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.12. Háromszögletű, lándzsahegyben végződő éle van. Felerősítése a nyélhez az előbbiekkel azonos. Csak foghagymának a szedéséhez használták a 40-es évektől kezdve. Gyakorlott kertészek használták, mert hegyes éle hamar megsértette a hagymát. H.: 38 cm. Lap h.: 11 cm. Sz.: 3 cm.
25. Kétfülű kosár, *kaska*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.27. Fűzfából köralakúra font kétfülű kosár. M.: 28 cm. Átm. 45 cm.

A fokhagyma és vöröshagyma osztályozása, piacra való előkészítése

A fokhagymának az osztályozása és piacra való előkészítése a múltban nagyobb gondot és munkát jelentett. Az volt az általános gyakorlat, hogy a földön a hagymát *kertészcsomókba* rakták, vagyis annyit tettek össze belőle, amennyi két marokba befért, kb. 6–7 kg-ot. A csomóknak a nagysága attól is függött, hogy kinek-kinek milyen nagy volt a marka, mennyit tudott a szárból összeszorítani és azt szépen takarosán bekötni. A kertészcsomókat otthon kereskedelmi csomókba kötötték, nagyságuk fél maroknyi volt, abba 32 db ment. Két csomót összekötöttek, ez alkotott egy párt. Az otthoni hagymacsomózás az asszony dolga volt, komoly munkának mondták, nem is igen érték rá közben beszélgetni, mert könnyen *elvétezték a számot*. Az első háború előtt nemcsak a fokhagymát, hanem a vöröshagymát is koszorúra fonták, ötven-ötven darabot fontak a vöröshagymából, a foghagymából pedig százat. Ha fonáshoz a hagyma szára gyenge volt, akkor azt sással erősítették. A nagyobbarányú hagymatermesztéssel a koszorúbafonás gyakorlata teljesen elmaradt. A két háború között már nem vesződtek vele, kilóra, illetve mázsaszámra adták.

A hagymát nagyság és minőség szerint csak az export bevezetése óta osztályozzák. A múltban csak a beteget és sérültet válogatták külön, a továbbiakban együtt ment az apraja és a nagyja. A húszas évek elején Mand Zsigmond svájci kereskedő helyben osztályoztatta a hagymát és úgy exportálta. Később a helyi hagymakereskedők már csak osztályozva vették át a termelőtől. Az osztályozáshoz sablonokat használtak, mégpedig a vásárló ország kívánalmainak megfelelő nagyságút, így pl. az apróbb hagymának Németország, a közepesnek az északi államok, a nagy hagymának pedig Anglia volt a piaca. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a hagyma világhírét hófehér húsának köszönhette, ami különösen a halkonzerválásnál vált be.

Az osztályozáshoz a sablonokat a kertészek maguk készítik, leginkább vékony lemezből vagy keménypapírból, a nyílás nagysága egyben az export piacok irányában is eligazít. A 4 cm-es átmérőjű sablon Németországba, a 6 cm-es átmérőjű Norvégiába és Svédországba, a 8 cm-es átmérőjű Angliába ment.

26. Hagymasablon. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.1.2.3. Puha bádoglemezből készült négy, hat és nyolecentiméteres köralakú nyílásokkal. Éllei tompára vágottak.

Hagymamagtermelés. A maghagyma kiválasztása

A maghagymakiválasztás a hagymatermelésnek egyik legnagyobb körültekintést és szakértelmet kívánó munkája. Mindegyik hagymakertész egyben nemesítő is, ő választja ki a továbbtermelésre alkalmas fejeket. Általános elv az, hogy magnak a legtakarosabb, hibamentes, formára jóállású és erőshajú hagymát kell választani. Ha a hagyma ezeknek a kívánalmaknak megfelel, akkor szétnyitják a közepét, megtudni, nincs-e kék erezete, az ilyen ugyanis már továbbtermelésre nem alkalmas. A formai kiválasztásnál természetesen vannak eltérések, de abban mindegyik hagymakertész egyetért: lényeges az, hogy a hagymának erős legyen a héja. Makón a *kerek*, *lupos* vagy *leánycöcsű* hagymaformát választják leginkább.

A maghagymákat is dughagymarakáskor teszik a földbe. Kis hagymaszedő ásóval vájnak számukra megfelelő mélységű gödröt: 10 collos tő- és 20 collos sortávolságot hagynak nekik. A maghagyma gondozásához használt eszközök a dughagymáéval azonosak.

A hagymának a magja ugyanakkorra érik meg, mint az egyéb zöldségmagvaké, vagyis Nagyboldogasszony napjára (augusztus 15). Szedéséhez az ültetésnél használt kék kötőt kötik maguk elé, és abba vágják bele késsel a bugáját. Az erősebbek a markukba fogják a beérett fejet és úgy húzzák le. Mindig reggel harmattal szedik, míg a magja nem hullik. A kötőből a bugákat zsákba rakják, és a padláson terítik ki száradni; pár napi száradás után mosósúlyokkal vagy az erre a célra készült hagymeverő bottal kiverik, majd az ún. *kalmárrostán* rostálják át, és gyenge szélben ponyvára szórják, seprűvel lehúzzák a tokját, utána többször átszelelik. Így tisztul a magja. Ha sok mag terem, akkor nem kézzel *vergődnek*, hanem géppel csépelik el.

Vetés előtt a magot újra átszelelik: nem egy gondos kertész meszezi is a magokat, azaz meszes vízzel telt vödörbe teszi, ahol is a gyengébbeket a víz felveti, a súlyosak pedig a víz fenekére süllyednek. A mésszel való kezelés után kiteszik száradni. Csak ha megszáradt, akkor kerülhet vetésre. Sokan azért is kedvelik ezt a módszert, mert vetésnél látják, hogy milyen sűrűn is szórják a magot.

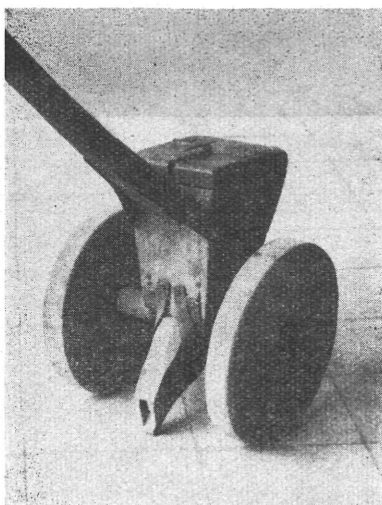
Az okszerűen gazdálkodó hagymakertészek a feketemagot vetés előtt kipróbálják, meggyőződnek arról, hogy a magok mennyiben csíráképesek. Ehhez boltban vásárolt *csíráztatótáblát* használnak. A magokat általában januárban próbálják ki.

Régebben úgy vetettek, hogy a föld tetejére szórták a magot, mint a búzát és kapával kapálták be. Azonban az így bevetett területnek a tisztántartása igen hosszadalmas, mert ha a földje *gyommal fölfordult*, akkor 100 □-ölet még tíz napi munkával is alig lehetett tisztába tenni. E hátrányok mellett az így vetett dughagyma minőségileg is gyengébb volt, sok volt benne – amint mondják – a *zsiga* és a *parázs* hagyma.²⁶ A termelés növekedésével tértek rá a sorban való vetésre. A kézzel való sorvetés nagy gyakorlatot és hozzáértést kíván. Általában hat liter magot szórtak el egy kislánc földre. (1 kislánc = 100 □-öl.) Magvetésnél az egyik kertész kézi kapával húzta a *rónát*, a másik meg szórta a magot. A sorban való vetésnél már a különböző sortisztító eszközöket, a *fecs-két*, *dikkelőt* is tudták használni.

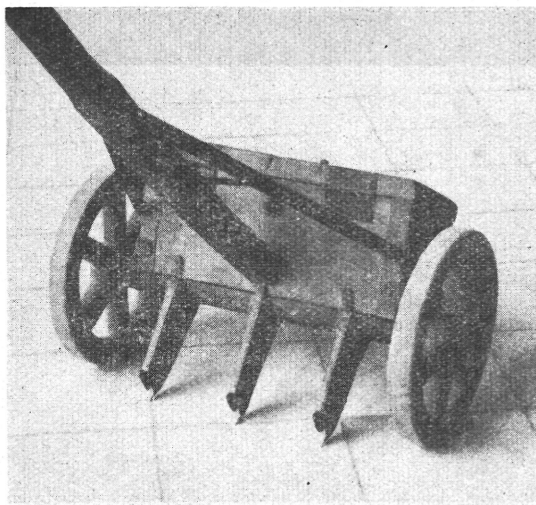
A nagyobbarányú hagymatermelés eredményeként a hagymakertészek

²⁶ MÁRTON Gy.: Az apró- dughagyma csztályozása és szárítása Makón. Makó, 1926. 12.

és a helyi kovácsmesterek kezén született meg az első hagymamag- és zöldségvetőgép. A legelső gépet Kiss Imre (Makó), hagymakertész készítette. Ez a gép teljesen fából készült, kerekei tömör fából valók. Mestere egy faládán keresztül menő tengelyre korongot szerelt fel, amelynek lapátjai forgás közben megmerrültek a ládába helyezett veteménymagban, és a magot a garatra dobták. (13. ábra)

13. ábra. Hagymamagvetőgép. F. 195838.

14. ábra. Háromcsöví hagymamagvetőgép. F. 195837

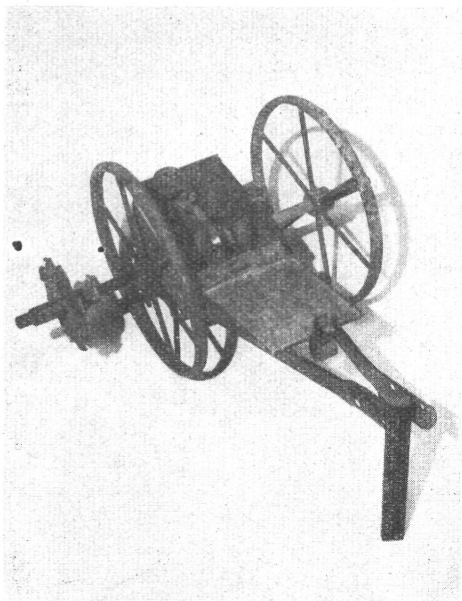
A későbbi gépészek és lakatosok által készített vetőgépek ehhez az első szerkezethez voltak hasonlóak. Vetőgépeket készítő gépészkovácsmesterek voltak itt Makón, névszerint Kucsés, Szénási, Lipták, Gulácsi. Az első gépeknek az volt a hátránya, hogy a magokat csomókba szórta, szaggatott volt a vetéssor, és a feketemag és gyökérmag vetéshez cserélni kellett az adagoló korongot. Ezen a bajon aztán a *kanalas vetőgép* segített. Korong helyett *csillagkerekeket* kezdtek alkalmazni, ezeknek a szárjai kisebb-nagyobb kanalakat húztak, aszerint, hogy milyen magot szándékoztak vetni. Ha ritkán akartak szórni, akkor sorban minden második kаланat *lehúzták*, azaz a vetésből kikapcsolták. Ezt a *kavarórendszerű* gépet először gyári minták alapján készítették el. Mintául a Kühne gyár által készített ún. *csettegetős* vetőgép szolgált, használat közben a magtartó nyílást egy rugóra járó vaslemez nyitotta és zárta. (14. ábra)

Az ún. *vitórlás gépet* Kiss Antal makói géplakatos tökéletesítette, és 1932-ben feltalálta az addig *nyitott csoroszlyájú* gép helyett a *szélvédős – löcsérős* gépet. 1937 – 38-tól kezdve ez a gép országosan is keresetté vált. Ezt terjesztették a Mauthner, Monori cégek, a Magyar Mezőgazdák és a Hangya Szövetkezet. Útmutatásai és tervai alapján készült gépeket szállítottak Szegedre, Hódmezővásárhelyre, Orosházára, Békéscsabára, Szabadkára és Újvidékre. Helyi tájékoztatás szerint még Bulgáriában is híresek voltak ezek a kis gépek, oda a Stefán Sbojagyijev cégen keresztül kerültek. Az egycsövíek mellett még készítettek itt két-háromsoros gépeket is, amit a *makóiak* csak *egy-két* és *háromcsöví*-nek neveztek.

A múzeum tulajdonában lévő aprómagvető gépet Mágori Sándor helybeli géplakatos készítette az első háború előtt. (15 – 16. ábra)

Az alábbi felsorolás a magnyerés eszközét és a vetőgépek fejlődését mutatja be.

27. Magverő sulyok, *mosósulyok*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.32. Tömör keményfából készült, felső lapja koporsóalakúra faragott, nyele lapított ovális, mely gömbben végződik. Két éle a magveréstől fényesre kopott. H.: 36 cm. Sz.: 10 cm.
28. Hagymamagvetőgép, *egycsőű gép*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 52.30.1. Makói Múzeum tulajdona. Fából készült 1910 körül. Kiss Imre hagymakertész készítette. H.: 123 cm. Vetődoboz átmérete: 17×14 cm.
29. Hagymamagvetőgép, *háromcsőű gép*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 52.29.1. Makói Múzeum tulajdona. Fából készült 1910 körül. Kiss Imre hagymakertész készítette. H.: 140 cm. Vetődoboz átmérete: 45×14 cm.
30. Hagymamagvetőgép, *aprómagvetőgép*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.33. Négyzetletes pléh dobozra egyes csoroszlyát szereltek. Belül kanalas henger van, mely együtt fordul a tengellyel és így kanalazza a magokat a csoroszlyába. Vas kerekei a vastengelyhez csatlakoznak. Egyágú fanyél húzója van. Magszóró kanalai cserélhetőek. Doboz mérete 12×15 cm. Tengely hossza: 48 cm. Kerék átmérete: 27 cm.

15. ábra. Vitorlás aprómagvetőgép belső adagolókereke. Ltsz. 64.24.33.

16. ábra. Vitorlás aprómagvetőgép használat közben. F. 187088.

A dughagyma szedése, a szedéshez használatos kaparók és irdalók

A dughagymát Szt. István napja körül (aug. 20.) szedik fel. A szórva vetett hagymánál a nedves porhanyós földet az apróhagymával együtt szedik, ha pedig száraz és kemény a földje, akkor kaparóval kaparják fel és kézzel markolják ki belőle a dughagymát. A sorban való vetésnél a dughagyma szedését is egy újfajta eszközzel, az ún. *sorlazítóval* végzik. A sort kaparóval húzzák meg, és a meglazított dughagymát marokkal szedik ki. A dughagyma szedésénél a gyorsaság a termelt hagymafajtától is függ, így pl. a *zittuai*-t bozontos üstöke miatt lassabban lehetett szedni, míg a *pogácsa*, *kerek* és *körtealakú* (*leánycsöcsű*) és *páncsovai* hagymát gyorsabban lehetett szedni.

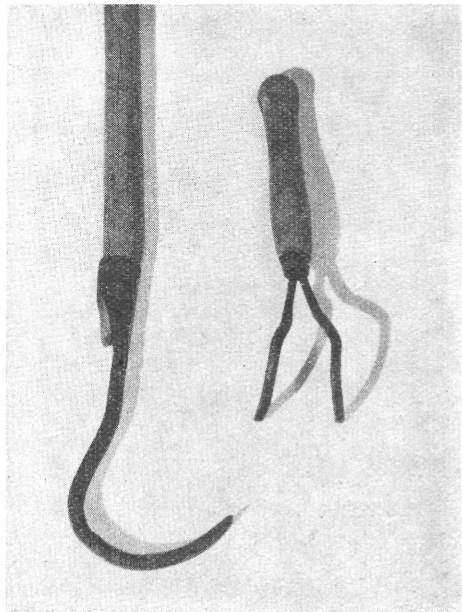
Használtnak még különféle egy és többágú szivalakúra kovácsolt lazítókat is: a használat során a hagymasor két oldalát *húzzák meg* vele. Az *irdalókat* az egyéb földlazítókhoz hasonlóan helyi kovácsok készítették a múltban. „A kovácsok tudták elkészíteni, de a helyes formát mi adtuk meg” mondják ma is a hagymakertészek. (17. ábra.)

A dughagyma szedésében és osztályozásában a munkát megkönnyítő különféle eszközöknek a használatát a „hagymás mesterség kezdetének” mondják a makóiak, innentől kezdve „nagyüzemileg folyt tovább a hagyma-magtermelés”.

A dughagyma termelésének, osztályozásának és szárításának munkamenetéről MÁRTON GYÖRGY kitűnő munkája tájékoztat elsősorban, mindössze az eszközeiben bekövetkezett négyévtizedes változást kell figyelembe venni.²⁷

A földből kiszedett dughagymát legelőbb *rosta* segítségével megtisztítják. A *földrosta*k kérge vörösfenyő hasítékából, alja pedig lyuggalt bőrből készült. A *bőrrosta*k divatjamúltával a drótrostaakat használták, amelyeknek átlagos átmérője 40 és 50 cm között mozgott, magassága meg 15 és 20 cm volt. A rostaszemek nagysága 7–8 mm × 7–8 mm. A kávéján két téglalap alakú nyílást találunk a kéz számára.

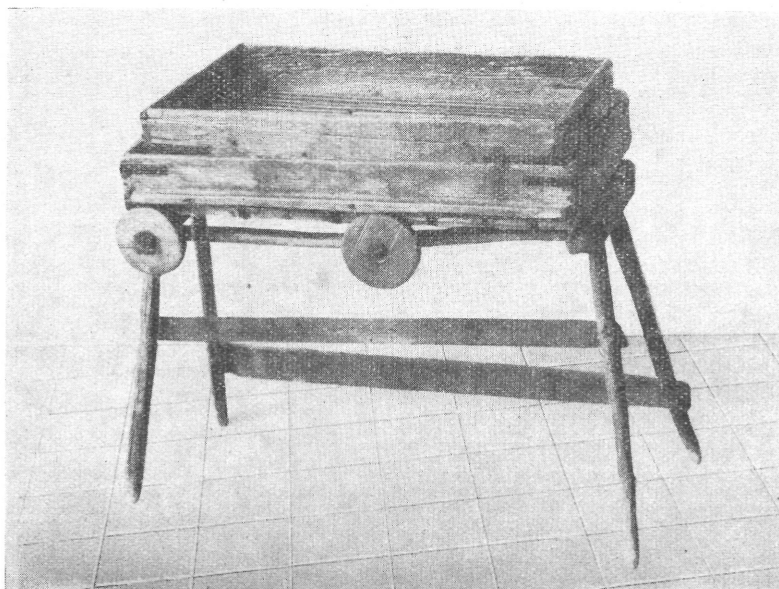
A földön megtisztított hagymát a hagymás zsákba rakva talicskázva haza. Ezidőtájt tovább már nem érnek rá vele foglalkozni, mert a többi mezei munkának is ekkor van a sora. A dughagymát a padláson terítik le, hogy száradjon. Mielőtt a szobai rácsra kerülne fel, különféle osztályozó rostákkal osztályozzák. A múltban vesszőből font rostát használtak, amely azonban csak kétfelé választott. Nevezetesen kidobta a *zsigát* és az *apróhagymát*; ami a rostán fennakadt, azt rakták el. Később jött használatba a fakesetű tolórosta, ez már

17. ábra. Egy és kétágú sorlazító.
a) Ltsz. 64.24.23. b) 64.24.22.

²⁷ MÁRTON: im. 2.

háromfelé osztályozott, de a munka igen nehézkes volt vele. Ezt az eszközt rekonstruálni tudjuk MÁRTON GYÖRGY kitűnő leírásából és a Makói Múzeumban lévő rostáról. Több ládarosta kombinálásából áll. Kerekeken járó felsőrészének ide-oda huzogatásával tisztította a hagymát. Bonyolult készítése és használata miatt nem igen volt elterjedt, alig található belőle egy-kettő itt-ott a hagymakertészek kezén. Használata a következő: a dughagymát a legfelső láda rácsára öntik, majd a legalsó láda keretét megfogva a ládákat gyorsan előre-hátra tologatják. Ennek következtében az összes láda mozgásba jön. A 17–18 mm-nél kisebb átmérőjű hagymák a második ládának a rácozatára esenek, innen a 13–15 mm-esek a harmadik ládába hullanak, amelyből a 7–9 mm-esek esnek ki. Így az átrostálás után a legfelső ládában marad a *parázs*, a második ládában az *elsőrendű*, a harmadikban pedig a *másodrendű* apróhagyma; a *zsiga* pedig a szeméttel együtt a földre hullik. (18. ábra.)

18. ábra. Dughagyma osztályozórosta. F. 195835.

A múlt század 90-es éveiben – mint ismeretes – nagy hagymadekonjunkcióra köszöntött be. E miatt a földnélküli hagymakertészek útépítkezéseknél próbáltak megélhetést keresni. Ennek során ismerkedtek meg a *triórrendű* kavicsosztályozórostával, amelynek lényegében ugyanaz volt a rendeltetése, mint a hagymarostának, a nagyság szerinti válogatás. Az élelmes hagymakertészek felismerték ennek a rostának az előnyét, és Baranyi János ácsmester egy a kavicsrostához hasonló szerkezetet szerkesztett, természetesen fából és drótból. A ma is használt és ismert *forgatható rostát* 1918–19-ben készítette egy Görbe Miklós nevezetű ácsmester, rostája már négyfelé szortírozta a hagymát, nevezetesen: *első* és *másodrendű raknivaló hagymára*, *zsigahagymára* és ún. *pa-*

²⁸ MÁRTON: im. 2.

rázsra. Ez a rostatípus az évek folyamán állandóan tökéletesedett és javult. A negyvenes években már öt, sőt hat felé is tudták osztályozni a dughagymát. A következő méretűeket tudták különválasztani: az 1-es 18 mm-es átmérőjű, a 2-es 16 mm-es, a 3-as 13 mm-es, a 4-es 8 mm-es, a *zsiga* 6 mm-es és a *pülesz* v. *parázs* 23 mm-es. Az utóbbiak sorában már több étkezési hagymát is találunk.

A kezdeti – a kavicsrosta mintájára készült – dróthálójú rostafalak már a 20-as években fenyőfából, léceléssel készültek, tengelyük, keretük, és lábukat pedig keményebb és teherbíróbb bükkfából. Elkészítésük nagy szakértelmet és technikai tudást igényelt, ezért majd kizárólag ácsmesterek foglalkoztak a készítésével. Munkaigényességére elég megemlítenünk azt, hogy egy bordát 1200 lécből szögelték össze. A sok átmeneti típus között olyan is akadt, amelyik szelelővel volt egybeépítve. Ám ennek a kezelése és hordozása nehézkes volt, úgy hogy hamarosan divatját is múlta. Később a könnyebb szállíthatóság kedvéért a két első láb közé kiemelhető kereket szerkesztettek, így egy ember is könnyen el tudta tolni. Minekutána a kertészeknek a rosta csak időszakosan kellett, és beszerzése tetemes megterhelést jelentett, helybeli ácsmesterek és parasztbútorokat készítő asztalosok maguknak készítettek és adták bérbe. Átlagban egy-egy rosta egy napszámos bérét kereste meg naponta. Volt olyan ács, akinek 8–10 rosta is állt a színeben. A rostákat bérbe adták és sűrűn forgott a városban, ezért oldalukra hirdetések is festettek. Így pl. a Néprajzi Múzeumban lévő rostára, amelyet Sebők Pál asztalosmester készített, ezt pingálták: „Sebők Pál műbútor asztalos, Kossuth utca 4., Menyasszonyi bútort készíték. Régi bútorok átalakítását jutányosan vállalom.”

Azok az ácsok, akik szelelőrostákat is készítettek, a következők voltak: Kádár János, Kurucz János, Balás József és Csala Ferenc.

Az ötvenes évek elején, amikor először merült fel a hagymának termelőszoövetkezeti termeltetése, felvetődött, hogy ilyen rostákat a budapesti Ládagyárban készíttessenek. Csala Ferenc ácsmester egy mintát vitt fel magával, hogy ott a szükséges útbaigazításokat megadja, de a sorozatgyártásból nem lett semmi. A rostálást ma a termelőszoövetkezet a cséplőgép megfelelő rostáinak a kicserélésével végzi el.

A nagyobb hagymatermelők – a gabonához hasonlóan – dughagymájukat nem a széllel, hanem gabonaszzelelőrostához hasonló rostákon tisztították meg. Mivel ez kevésbé volt keresett, ezért alig egy-kettőt találni belőle az osztályozórosta-készítő ácsmesternél. A hagymakertészek zöme a dughagymát egy széljárta helyen a kaskájából ponyvára öntötte és így tisztította.

31. Dughagyma sorlazító. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.22. Gömbvasból készült kétágú, rövidnyelű eszköz. Nyele esztergályozott. H.: 34 cm. Lazító fogának mélysége 7 cm.
32. Dughagyma sorlazító, *egyágú*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.23. A nyélhez köpüsen erősített levélformájú sorlazító. A lazító segítségével elérhető mélység 11 cm. H.: 97 cm.
33. Rosta, *földrosta*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.24. Oldala hajlított fenyőfa. A kéz számára két téglalap alakú nyílás. Szitája vasdrótból készült, amelyet alul még átlósan drótokkal erősítettek meg. Átm.: 45×45 cm. Kéreg m.: 15 cm.
34. Tolórosta, *posztós rosta*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 52.28.1–4. Makói Múzeum tulajdona. Fából készült: az állványán levő forgatható fakerekeken két egymásba illeszkedő rosta található. Posztós rostának nevezik, mert

- Posztós Ferenc ácsmester készített először ilyen 1900 körül. H.: 100 cm. Nagyobbik rosta átmérete 89×54 cm. Kisebbik rosta átmérete 82×49 cm.
35. Rosta, *osztályozórosta*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.45. Bükkfa vázra puhafa deszkákkal rászegezett borítás zöldszínű olajjal festve, oldalainak feliratát a fentiekben ismertettük. Öt felé osztályoz, mindkét oldalán két-két nyílás, alján az értéktelennek nevezett *zsiga* hagyma hull ki. Téglalap alakú felöntő garatja és forgatható karja a végén van. M.: 120 cm. Rosta hossza: 169 cm.
36. Rosta, *szelelő rosta*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.44. Puhafa deszkából készült szekrénye, lapátszerű, szelelőkarjainak félkörszerűen kiálló bádoglemezzel védett fedője van. A szelelőlapátokat vashajtókar mozgatja, a téglalapalakú garatra vasrudakból választókat szereltek. Első két lába közé kiemelhető kerék helyezhető. Kus György ácsmester készítette a 40-es évek elején. M.: 102 cm, Sz.: 117 cm.

Dughagyma szárítása

A hagymát jellegzetes makói módszerrel két-, illetve három év alatt termelik. Minden termelő szárítja dughagymáját. Valójában ennek a fajta hagymatermelésnek a szárítás a lényege, ilyen formán egyedül itt természetesen hagymát három éves tenyészidővel. Csak az így hőkezelt hagyma nem *bőrösödik* fel. A hagymaszáritás a múltban a kertésznek hosszadalmas téli elfoglaltsága volt, nagy munkaigényessége mellett még a lakószoba levegőjét is szennyezte; ma ugyanezt az eredményt a dughagyma villamos-hőkezelésével érik el.

A szobában felállított hagymaszáritórács a múltban a makói hagymakertész felszerelésének egyik jellegzetes darabja volt. A *bubos* fölé rácestartó kamppokat szereltek, szögekre láncokon három farudat, *szarufát* erősítettek a mestergerendára, vízszintes helyzetben. Erre terítették rá a nádrácsot, amely 2–3 m-es hosszúságú nádszálaknak egymásmellé való csomózásával készült. A nádrácsot a kertészek szomszédjaik segítségével maguk készítették, de az őszi piacon is lehetett ilyeneket vásárolni.

Az első raknivaló dughagymát november 15–18-a között szokták feltenni, a következő két hét múlva a másodikat. Ha úgy ítéli meg a kertész, hogy kevés a dughagymája, akkor még a harmadikat is felteszi szárítani.

A hagyma osztályozása és szelelése után a szárítás előtt a hagymacsalád a hagymát még külön is *felválogatja*: kidobálja a vágottakat, hibásakat és üszkösöket, hogy a többi hagyma is meg ne romoljék.

A dughagyma *rakásig* rácson marad. Gondozása mindössze a jobban száradtak összetolásából és az új hagymának a szétterítéséből áll. Egészében kétszer forgatják meg, először január 25-én, Pál fordulásakor, másodjára egy hónap múlva, aztán már csak akkor nyúlnak hozzá, amikor az idő a *rakást* megengedi.

A hagymának a rácsról való leszedése nagy szennyeződéssel jár együtt. Ezért ilyenkor a szobából a könnyen kivihető bútorokat és holmikat az udvarra szállítják, a nem kivihetőket rongyokkal takargatják le. A hagyma nagyját hagymahúzóval lehúzzák, amit így nem tudnak leszedni, azt a rács leeresztésével érik el. A földön a hagymát összesöprik, majd kosarakba rakva az udvaron az osztályozó rostával osztályozzák, illetve újra kiszélelik, hogy a hagyma tisztán kerüljön a földbe. A hagyma földberakása akkor haladós, ha a fejek tiszták.

37. Hagymaszárító rács, *rács*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.37. Nádból készült, madzaggal nyolc sorosan kötött. Mérete 200×200 cm.
38. Hagymatoló, *toló*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.36. Tolórésze téglalap alakú fából készült, amelynek az alsó vége rovátkolt, nyele esztergályozott, és még szög is erősíti a laphoz. Gabona és hagyma forgatásához használják.

Hagymatárolás

A hagymatárolásnak nincsenek ugyan eszközei, szerszámai, mégis pár szóval meg kell emlékezni a hagyma tárolásának néhány módjáról is. A hagymának a nagyját ősszel értékesítették a hagymakertészek; ha az őszi értékesítést nem találták kifizetőnek és volt kitarításuk, akkor tárolták a hagymát, ahogy itt mondják: *szalmaágyat vetettek neki*. A szalmát vastagon a földön el-

19. ábra. Hagymatárolás szalmaágyon. F. 132.536.

terítették és a beömlesztett hagymát egy méteres szalmaréteggel fedték be. Az ágyás oldalainál is 60 cm-es szalmaéteget sulykoltak le. Ez a szalmavastagság azért volt szükséges, mert meg kellett akadályozza a hagyma párolgásának visszacsapódását; ez a vastagság makóisan szólva — a *párát kihúzta*. A kisebb termelők a házuk melletti kis színben tárolták a hagymájukat, ott is vastagon leszalmázták, hogy a fagy ne érje: (19. ábra) A kisebb fagy nem is ártott, mert „ha nyugton hagyták és nem mozgatták, akkor magától kijózanodott.”

Köztestermények

A föld termőerejének köztes növényekkel történő kihasználása a belterjes kertművelés egyik legszebb példája: ez a makói hagymatermesztési módnak is jellemző velejárója.

Igaz, a köztes műveléséhez használt eszközanyag nem tartozik a makói hagymatermelés eszközanyagába, ismertetése mégis célszerű, mert fényt vet a hagymatermelésnek legrégebb idejére. SZIRBIK MIKLÓS is megemlékezik a köztesterményekről, amelyeknek nagy a gazdasági jelentőségük.

A hagymának egyik leggyakoribb és legrégebb köztesterménye a kukorica. „Az én emlékezetem szerint kukoricát mindig tettek”, mondja a ma 85 éves Szilágyi Imre hagymakertész. A kukoricaültetéshez itt Makón *furut*, azaz ültetőfát használnak. A *furu* használata hazánkban általánosan elterjedt, különösen, ha a kukoricát *fótozzák*, azaz már valami mással beültetett földbe ültetik. A kukoricának az ültetőfával való ültetéséről BALASSA IVÁN is tudósít.²⁹ Ő ismerteti a hazai előfordulása mellett használatának külföldi vonatkozásait is. Erről az ültető módról emlékezik meg TAKÁCS LAJOS is.³⁰ Mindkét szerző az ültetőfa használatára nézve megjegyzi abban, hogy az csak ott elterjedt, ahol kisebb területen vagy köztesként termelnek kukoricát.

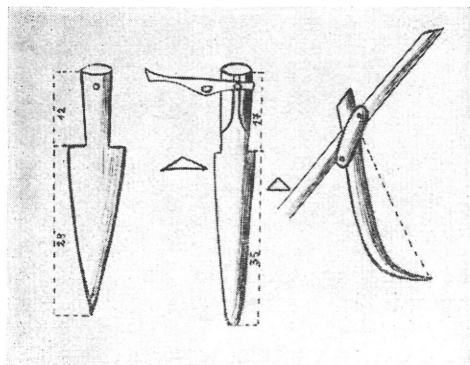
Makón a köztes kukoricát minden negyedik hagymasorba lépésre rakják le. Az ültetőfa alsó végétől általában 10 cm-re botot, vagy zsineget húznak, hogy a mag mélyebbre ne kerüljön, különben az ott *elkötösödik*. A kukoricát itt általában akkor ültetik, amikor a hagymának a sora már meglátszik. Makón az ún. korai fajtákat kedvelik, köztük makóiisan szólva a *putyikukoricát*, az *aranybányait*, ma pedig itt is jobbára a *hibrideket*. Vetése után mindjárt megkaparják a hagymát is, mert a gyakorlat az, ha nem porolják el a kukorica helyét, akkor azt a „varnyú kiszedi, mert olyan kitanult az a varnyú, hogy minden lábnyomot meglát és már szedi is ki a magot.” Mivel a kukorica vetésének ilyen kimódolt gyakorlata van itt, sokféle ültetőfával is találkozunk a hagymakertészeknél. Némelyik természetes faág, amelynek az egyik végét elhegyesítik, van olyan, amit a bognár készít és fogója a fűrófához derékszögben illeszkedik. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében négy darab képviseli a makói kukoricaültető botokat.

A kukoricán kívül jelentős köztestermény még a *gyökér-zöltség*, a *sárgarépa* és a *piros- vagy céklarépa*. A zöltségmagot hagymarakáskor vetik el a hagymavetésnél is használt apró-magvetőgéppel. Minden második sorba *gyökér* és *sárgarépa*magot vetnek, és csak minden ötödik sorba *céklarépa*magot. Művelésükhöz a szántóföldi kapásművelésben használt eszközökön kívül csak a gyökér kiemeléséhez kell speciális ásó. Az idevaló ásót a kertész és a kovács együttes munkája hozta létre. A jó ásónál az a lényeges, hogy lapja könnyű, jól élesíthető és nagy feszítést bíró acélból készüljön, megfelelő hosszú és szélességű legyen; ha széles az ásó pengéje, akkor sok fölös földet feszít, ha meg nagyon keskeny, akkor elkerüli a gyökeret vagy elvágja. Nyakának és köpűjének nagyon erősnek kell lenni, hogy bírja a feszítést. Ezért készül a jó szerszám a legjobb acélból. Az ásókat tipizálva — fejlődést, ésszerűsítést figyelhetünk meg. A három ásótípus így fest.

Az elsőt a második háborúig, a másodikat még ma is használják. Ez

²⁹ BALASSA: im. 130 – 132.

³⁰ TAKÁCS L.: Az ültetőfák Magyarországon. Ethn. LXXIV. (1963) 358 – 364.

20. ábra. Gyökérkiásók típusok

21. ábra.

Gyökérkötözés pétlíbe. F. 187117.

utóbbi a legelterjedtebb a hagymakertészek között. A harmadik típus még csak kísérletnek számít, használatával még csak a nagyüzemi gazdaságokban kísérleteznek. Ezt a hajlított, éles, csoroszlyához hasonló vágóélt gerendelyre szerelik fel, négy lóval vagy traktorral vontatják. Ha szedéshez megfelelő kézierő van, akkor két kisholdat felszednek vele egy nap alatt. (20. ábra)

A gyökérzöltséget a makóiak különleges gyökérkötőszékekkel készítik fel a piacra. Használatánál a pucolt *gyökérzöltséget* a székbe rakják be mindaddig, míg az a szék pereméig nem ér. Majd a vájatba illesztett hajlékony fűzfaágat összeillesztik, és azt a fúrónak lyukas részében megrögzítve elkezdik csavarni és szorítani a húzódeszkán. A deszkát utóbb kiveszik, a gúzst meg a fűzfakötél alá tűrik. A gyökérkötés rendszerint férfimunka, mert a gúzs meghúzásához erő kell, a *pucolást* a család női és gyermektagejai végzik. (21. ábra)

39. Kukorica ültető bot, *kukorica rakó furu*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.38

Derékszögben meghajlott természetes faág, vége kihegyezve. A fának a kergét lehántották és simára eldolgozták. H.: 84 cm.

40. Kukorica ültető bot, *kukorica rakó furu*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.39 – 41. Mindhárom ültetőbot egy típusba tartozik. Faragott hegyben végződik, a kéz számára derékszögben rászögelt fogót találunk. Hosszuk 65 és 78 cm között változik.

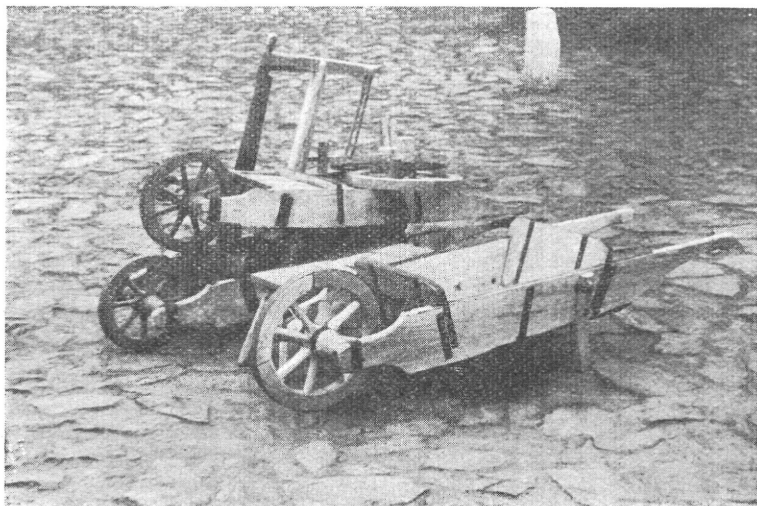
41. Gyökérszedő ásó, *gyökérasó*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.42. Finoman kidolgozott keményfa nyélhez köpűsen, lándzsaszerűen kiképzett ásólap csatlakozik. A köpűbe vert vasszeg felett a láb részére vaskengyel szolgál. H.: 127 cm. Ásólap h.: 29 cm. Szélessége: 7 cm.

42. Gyökérkötőszék, gúzshúzó és húzódeszka. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.1.1 – 3. Keményfából készült négy tömör lábbal, a hosszanti lap közepén vályúszerű mélyedéssel. A lábakat fabetét és vaspántolás erősíti meg. A gúzshúzó fogórésze derékszögben, csapolással illeszkedik a nyélhez, amelynek alsó harmadában átfúrt lyuk van. A húzódeszka a gyökérkötő

székhez illeszkedik, annak felső felületét takarja. Szék méretei: M.: 35 cm. Sz.: 49 cm. Fúró h.: 54 cm. Fogójának hossza: 38 cm. Húzódeszka átmérete 25×31 cm.

Talicska

A hagymatermelés eszközanyagának a felsorolásánál feltétlenül meg kell emlékezni a hagymakertészet elengedhetetlenül fontos szállítóeszközéről, a talicskáról is. ERDEI FERENC szerint a talicska a belterjes gazdálkodás első fecskéjének tekinthető. A Jánoshalma környékén működő gyümölcsstermelőkre tett eme jellemző megjegyzése Makóra is érvényes, itt is hagymakertészek kezdték el használni az itteni hagymatermeléssel foglalkozó zsellérek is arra kényszerültek, hogy a rendelkezésükre álló kis bérelt vagy saját földjükön minél belterjesebben gazdálkodjanak. Ezek többségükben földnélküli szegényparasztok voltak, iga nélkül. Talicskán hordták haza termelvényeiket, de ezen szállították árujukat a piacra is. A hagymakertészeken kívül a kofák is talicskáztak. Elterjedt volta TÓTH FERENCnek A makai talicska c. munkájából³¹ is kitűnik. Az első háború előtt kb. 9000 talicskát találunk Makón; a külterületeken, a szegényebb negyedekben majdnem minden háznál volt belőle, de volt olyan 8–10 tagú család is, ahol a család minden egyes tagjának volt talicskája. TÓTH FERENC közléséből az is kiderül, hogy a múltban a talicskákat a helyi Majsai család készítette. Majsai Párról annyit tudunk, hogy a múlt század 70-es éveiben költözött Makóra Hódmezővásárhelyről, eredeti mestersege bognár volt és letelepedése után pár évre már csak kizárólag talicskakészítéssel foglalkozott. Mesterségét ma utódai folytatják. 15–20 km-es körzetben termékeik mindenütt megtalálhatók. A talicska használata az első világháború óta egyre inkább háttérbe szorul. Ahol már tönkrement, ott újat nem vásároltak, szerepét teljes egészében a kerékpár vette át. (22. ábra)

22. ábra. Talicskák a makói piacon. F. 187108.

³¹ TÓTH F.: A makai talicska. EA 40 p. 1952. 25–26.

43. Talicska, *majsai talicska*. Makó, Csongrád vm. Ltsz.: 64.24.35. Deszkából készült, rakodó felülete téglalap alakú, elülső és hátsó oldalán két-két kampósszög, amelyekhez szállításkor a lekötő zsinórt erősítették. Kereke faküllős, vas ráffal. Oldalait leginkább zöld színűre festették. H.: 165 cm. Ládájának magassága: 20 cm.

A makói hagymatermesztési eszközök megírásánál elsősorban a Néprajzi Múzeum és a Makói Múzeum gazdag hagymatermesztési anyagára támaszkodtunk. Az eszközök bemutatása csak a termelés technikájának részletes leírásával együtt érzékeltethető. Az eszközökhöz kapcsolódó termelési technikai anyagot Makón helyszíni adatgyűjtés alkalmával írtam össze. Az elmondottak nagyrészt magnetofonszalagra rögzítettem, innen a tájnyelvi elnevezések és kifejezések gazdagsága. Munkám elkészítésénél sok segítséget nyújtott: Erdei Ferenc, Erdei Sándor és Szilágyi Imre hagymakertészek, Schöberl György gépészakadémista, Kiss Antal géplakatos, Kádár János és Csala Ferenc ácsmesterek, és nem utolsósorban Köpösi Vera volt makói múzeumvezető, akiknek ezúton is köszönetet mondok szíves segítségükért.

BOROSS MARIETTA

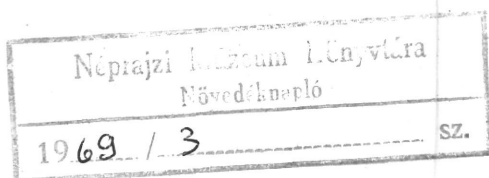
GERÄTE DES ZWIEBELBAUS IN MAKÓ

Die Gärtnereiwirtschaft von Makó bildete sich im 18. Jahrhundert heraus. Zu dieser Zeit wird erstmalig erwähnt, dass Makó die umliegenden Städte mit Gemüse und Zwiebeln versorgt. Der auf den Marktbedarf bedachte Zwiebelbau grösseren Umfangs gewann um 1880 grössere Bedeutung. 1886 wurden von Makó bereits 17 Wagonladungen Zwiebel geliefert. In den folgenden Jahren stieg die Ausfuhr sprunghaft an.

Die Gärtnereiwirtschaft ging von den sogenannten „Gemüseböden“ aus, die in der unmittelbaren Nähe der Stadt lagen. Auf diesen Feldern hatte man früher schon für den Hausbedarf Zwiebel gebaut. Als die Einträglichkeit des Zwiebelbaus ständig wuchs, wurden auch an Stelle der zugrunde gegangenen Weingärten Zwiebel und Gemüse gebaut, ja zum Teil sogar die tragenden Reben gerodet, um für den Gemüsebau entsprechende Ackerböden zu gewinnen.

Über das Aufkommen des Gemüsebaus, über seine wirtschaftlichen und sozialen Voraussetzungen sowie Beziehungen bieten die anschlüssigen Arbeiten von F. Erdei Aufschlüsse. Hier sei nur erwähnt, dass die Gärtner, die Zwiebelbauern – wie in ganz Ungarn – auch in Makó vor allem nicht aus den Reihen der grösseren Landwirte, sondern aus der Schicht der Häusler (Hintersassen) und Kleinbauern (Zwergbauern) hervorgingen. Diese begannen mit dem Zwiebelbau auf den kleinen Ecken, die ihnen in Form des Naturallohnes überlassen wurden. Das kleine Ausmass ihrer Felder nötigte sie auf diesen Gewächse zu bauen, derer Erträge ein möglichst gutes Auskommen gewährleisteten.

Die besondere Art des Pflanzenbaus bewirkte die Herausbildung besonderer Geräte. Die Abhandlung zählt diese besondere Gerätschaft des Zwiebelbaus auf und schildert die mit den einzelnen Geräten insbesondere zusammenhängende Produktions – technik. Die für den Zwiebelbau gefertigten, den besonderen Bedürfnissen sinnig angepassten Geräte beweisen die Findigkeit der Gemüsebauern von Makó. Eines der Geräte wurde der besonderen Anbautechnik der Zwiebel angepasst und wurde ausschliesslich in diesem Produktionszweige verwendet.

Sajtóhiba helyesbítése

A Néprajzi Értesítő előző évfolyamában (XLIX. 1967.) a közölt MNA térképek között az 55/1 A szarufa gyakoribb alátámasztási módjai a századfordulón c. térkép jelmagyarázatában sajnálatos nyomdai hiba folytán a lap jobb alsó sarkában levő négy kis ábra térképlele felcserélődött. A jelek helyes elhelyezése a következő: felül a zöld vízszintes vonal balra, a fekete üres kocka jobbra kerül, az alsó sorban a zöld pont és a fekete töltött kocka szintén helyet cserél.

Felelős kiadó Nemes Iván
Műszaki szerkesztő Gellért Andor
Készült az MSZ 5601—59 szabvány szerint B/5 alakban,
13.75 A/5 ív terjedelemben, 320 példányban, 68,1426

68.07179/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest. — F. v.: Bolgár Imre

